

BOREČ

1973

6|7

**Od ustanovitve prvih divizij
do kapitulacije Italije
Partizanska obveščevalna služba
in varnostni ukrepi med bitko
na Neretvi in Sutjeski
Osvobodilni boj v Dolomitih
Še po dolgih letih pride v naše sanje
kot tovariš...**

revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Glavni odbor Zveze borcev Slovenije

Izdaja: Zavod Borec

Uredniški svet: dr. Aleš Bebler, Ciril Cvetko, dr. Tone Ferenc, France Filipič, Rudi Janhuba, Ljuban Jakše, Franc Konobelj-Slovenko, dr. Lojze Krakar, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, Tone Svetina, Črtomir Šinkovec, dr. Julij Titl, Vera Visočnik, Zima Vrščaj, Milan Ževart

Uredniški odbor: Ciril Cvetko, dr. Tone Ferenc, France Filipič, Ljuban Jakše, Ivan Križnar, Radko Polič (predsednik), dr. Miro Stiplovšek, Črtomir Šinkovec (gl. in odg. urednik), Zima Vrščaj

Uredništvo sprejema sodelavce vsak delovni dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana, Beethovnova 10

Poštni predal 203, telefon 21-901

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 321 **Zdravko Klanjšček**: Od ustanovitve prvih divizij do kapitulacije Italije
- 338 **Matija Zgajnar**: Prvi maj 1943 v okupirani Ljubljani
- 352 **Milan Obradović**: Partizanska obveščevalna služba in varnostni ukrepi med bitko na Neretvi in Sutjeski
- 363 **Dr. Cene Logar-Rovtar**: Osvobodilni boj v Dolomitih
- 382 **Janez Menart**: Kolonialni vojak, pesem
- 384 **Andrej Kokot**: Besedi, pesem
- 385 **Hinko Vilfan**: Martinovanje na Rosinovem hribu
- 389 **Ana Galè**: Risu, pesem
- 390 **Vasja Ocvirk**: Zgodba o vodiču Pramu
- 394 **Janez Perovšek-Pelko**: Še po dolgih letih pride v naše sanje kot tovariš...
- 398 **Lado Grbec**: Za Karavankami, pesem
- 399 **Cvetko Zagorski**: Spominu pozabljenega pesnika-proletarca
- 406 **France Škerl**: Nekaj pripomb k Vojkovi smrti

Likovna umetnost

- 408 **Dr. Ivan Sedej**: Svet tišine Maksima Sedeja

Književnost — Ocene

- 412 **Iztok Illich**: Babji Jar
- 413 **Milan Brezovar**: Revolucionarni marksist in utemeljitelj socialistične etike
- 416 **Prejeli smo v oceno**

Slika na prvi strani ovitka: Peter Lubarda: Vstaja, olje, 1948

Naročila in reklamacije pošljite upravi na naslov: Zavod Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Beethovnova 10, telefon 22-607, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 502-61806-250-514. Celoletna naročnina znaša 50 dinarjev, polletna 25 dinarjev. Posamezna številka 5 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Zgodovina

NOV

Od ustanovitve prvih divizij do kapitulacije Italije

Zdravko Klanjšček

Izkrcaje na Siciliji in padec fašizma

V julijskih poletnih dneh je huda kriza fašistične Italije, ki je trajala že dolgo, začela dosegati svoj višek. Državni dolgovi so v začetku 1943 znašali že 1000 milijard lir, pomanjkanje strateških surovin, zlasti nafte, pa je hromilo gospodarstvo in tudi uporabo mornarice, letalstva in motoriziranih enot. Surovine so slabo dotekale tudi iz zasedenih ozemelj, kjer so jugoslovanske, grške in albanske osvobodilne enote pritegovale nase 31 divizij in jih celo ogrožale. V Italiji so se širile stavke, v katerih je v marcu in aprilu 1943 v Torinu in Milanu sodelovalo čez 100.000 delavcev.

Zaradi izgub in zavzetosti sil na Balkanu in v Franciji je italijanskemu vrhovnemu poveljstvu primanjkovalo črt za obrambo otokov in okoli 4000 km dolge obale. Zavezniško letalstvo je imelo že tolikšno premoč v zraku, mornarica pa na morju, da italijansko letalstvo in pomorske sile niso mogle preprečiti letalstvu, da bi bombardiralo italijanska mesta, niti ustaviti angloameriške desantne flote, ki se je 9. julija približala Malti.¹

Zjutraj 10. julija so se izkricali oddelki 8. angleške in 7. ameriške armade ob pomoči mornarice in letalstva na južnih obalah Sicilije, ki jo je branilo le 11 divizij, med njimi dve nemški.² Italijanske čete so se slabo upirale in večinoma takoj predajale. Do 23. julija so zavezniki zajeli že čez 100.000 italijanskih vojakov.³

Nemci niso bili zadovoljni z razvojem dogodkov. Na sestanku s predsednikom italijanske vlade Benitom Mussolinijem 19. julija 1943 v Feltru v severni Italiji je vodja nemškega rajha Adolf Hitler skušal doseči spremembo razmer v Italiji. Vrgli naj bi monarhijo, očistili vojsko omahljivcev, osredotočili politično oblast v rokah Mussolinija, vojaške operacije pa prepustili nemškim generalom. Preplašen zaradi neuspešne obrambe Sicilije in pod pritiskom nezadovoljnejev v fašistični stranki je Mussolini sklical 24. julija izredno sejo velikega fašističnega sveta, ki se je bil zadnjič sestel 7. decembra 1939. Fašistični svet je naslednji dan izglasoval resolucijo, ki je bila naperjena proti Mussoliniju, italijanski kralj, ki je želel popraviti ugled savojske dinastije in pridobiti podporo zahodnih zaveznikov, pa ga je dal zapreti ter objavil proglas o oblikovanju nove vlade, ki ji je predsedoval maršal Pietro Badoglio.⁴

Padec fašizma je italijansko ljudstvo sprejelo z navdušenjem, čedalje glasneje zahtevajoč mir, svobodo in odstranitev vseh sledov fašizma. Množice so vdrle v jetnišnice v Torinu in Milanu ter skušale osvoboditi politične jetnike. V mestih so se

širile demonstracije. Protifašistične stranke so stopile na plan in se združevale v boju za demokratizacijo dežele, mir, razpustitev fašističnih organizacij in demokratično vlado, Badoglijev režim pa je razglasil obsedno stanje, ukazal streljati na demonstrante, prepovedal vse politične stranke, manifestacije in stavke ter zadržal politične zapornike v ječah. Na seji 27. julija je vlada ukinila tudi fašistično stranko ter razpustila fašistično milico in korporacije. Tako je po fašistični diktaturi v Italiji nastopilo obdobje vojaške diktature.⁵

Tudi na Primorskem so se širile demonstracije in stavke. Dne 28. julija je na primer v Gorici okoli 300 delavcev tovarne DAPOG in okoli 1800 delavcev predilnice v Podgori, med njimi 1400 žena, prekinilo delo in zahtevalo odstranitev fašističnih elementov.⁶

Medtem so na napadenem otoku tri nemške divizije celih 17 dni zadrževale prodiranje zavezniških armad, da bi omogočile organizacijo obrambe Apeninskega polotoka in evakuacijo s Sicilije. Dne 17. avgusta 1943 so otok zapustili poslednji nemški vojaki.

Na konferenci predsednikov vlad zahodnih zavezniških držav v Quebecu, katere so se udeležili tudi drugi vojaški in politični predstavniki, so 14. do 24. avgusta podrobno preučili položaj in sklenili, naj se maja 1944 izvede desant v Normandiji na zahodu ter pri Toulonu in Marseillu na jugu Francije, ameriške in angleške čete pa naj se takoj izkrcajo v južni Italiji in nadaljujejo operacije, dokler ne bo zavzet Rim. Nemci, ki niso verjeli izjavam predsednika italijanske vlade maršala Badoglia, da bo Italija nadaljevala vojno, so začeli pošiljati v Italijo nove divizije.

V prvi polovici julija 1943 je na sovjetsko-nemškem bojišču poskušala nemška vojska s 67 divizijami odsekati in uničiti močne enote sovjetske armade v izboklini frontne črte pri Kursku. V hudih tankovskih in letalskih bojih je sovjetski armadi uspelo razbiti ofenzivo, 24. julija pa preiti v protiofenzivo. V začetku avgusta je osvobodila Orel in Bjelgorod, nato pa razvila splošno ofenzivo, ki se je septembra 1943 ustavila šele na Dnjepru.

Kurska bitka je imela največji pomen. Z njo je propadel poslednji nemški poskus znova pridobiti strateško pobudo, izgubljeno v bitki na Volgi. Tudi na tem bojišču je tedaj prešla nadoblast v zraku na stran zaveznikov.⁷

Ustanovitev prvih slovenskih divizij

Že junija 1943 je bilo vodstvu osvobodilnega gibanja povsem jasno, da je vsak dan pričakovati dogodke, zaradi katerih se bodo popolnoma spremenile razmere na Slovenskem. V glavni štab in centralni komite so namreč že od pomladi prihajale vesti, da se pripravlja prehod Italije na stran zaveznikov in da je razpad fašistične diktature le vprašanje časa. To bi pomenilo tudi vdor Nemcev v Ljubljansko pokrajino in v Slovensko Primorje, da bi zavarovali prometne poti na Apeninski polotok ter pomembnejša politična in gospodarska središča.

Z nastankom novega bojišča na jugu Evrope, ki se je nujno moralo razširiti na celinska tla Apeninskega polotoka, se je hkrati okrepila verjetnost, zlasti v primeru hitrega zloma nacizma, da se bosta jugoslovansko osvobodilno gibanje ter OF morda že kmalu morala spopasti s težnjami reakcionarnih sil doma in pri zahodnih zaveznikih, da bi obnovili staro kraljevsko Jugoslavijo ter jugoslovanskim narodom vsilili prejšnjo protiljudsko oblast. To bi pomenilo tudi nevarnost, da bodo osnovne ljudske množice, ki so nosile vso težo osvobodilnega boja, opeharjene za osnovne pridobitve revolucije.

Narodnoosvobodilna vojska se je zato čimprej morala razviti na višjo stopnjo in se usposobiti do te mere, da bo mogla uničevati tudi utrjene oborožene oddelke bele in plave garde, zavzemati njihove in okupatorske postojanke ter zagotoviti oblast OF na vsem slovenskem ozemlju.

Tudi s stališča uspešnosti vojaških operacij je položaj že nekaj časa terjal ureditev vprašanj boljšega in trdnejšega vodenja in poveljevanja partizanskih brigad. Štabi operativnih con, ki so imeli značaj teritorialno-operativnih organov, niso zadovoljevali teh vedno večjih zahtev. Zato sta morala za tiste akcije, v katerih je sodelovalo dve ali več brigad, oba štaba operativnih con sestaviti še posebne operativne štabe in reševati številne probleme sodelovanja in usklajevanja dejavnosti. Toda tak način poveljevanja je pomenil nadaljevanje prakse, ki je bila še primerna v zimski ofenzivi, ne pa v okoliščinah, ko so bili proti brigadam v neprestani akciji številni in enotno vodeni italijanski posebni in drugi bataljoni. Štabi operativnih con, operativni štabi in štabi brigad tudi niso utegnili razviti uspešne službe zbiranja podatkov na širšem območju bodočih operacij in pripravljali načrte ofenzivnih akcij za daljše obdobje.

Že konec pomladi 1943 bi bilo treba odgovoriti na novo sovražno taktiko z oblikovanjem divizijskih štabov, ki bi imeli določeno število potrebnih organov. To zaostajanje v organizaciji poveljevanja in tudi počasnost v razvijanju organov glavnega štaba je bila posledica nenehnih bojev in slabih stikov z vrhovnim štabom NOV in POJ, ki je bil zaradi silovitih bojev na Neretvi in Sutjeski zelo oddaljen od Slovenije in ni mogel posredovati svojih izkušenj.⁸

Ko je sredi junija 1943 član vrhovnega štaba NOV in POJ Edvard Kardelj odšel na Hrvaško, si je ogledal tudi delovanje in organizacijo divizijskih štabov in glavnega štaba Hrvaške. Ugotovil je, da so štabi operativnih con tudi za slovenske razmere zastareli in da je treba ustanoviti dve diviziji, in sicer iz 1., 2. in 3. brigade *Prvo*, iz 4., 5. in 6. brigade pa *Drugo slovensko narodnoosvobodilno divizijo*.⁹

Glavni štab NOV in POS je 24. junija 1943 v okviru ukrepov za reorganizacijo poveljevanja ukinitil 2. operativno cono na Notranjskem in, kot smo že omenili, končno ustanovil 2. operativno cono za Gorenjsko in zahodni del Koroške, ki sta do februarja 1943 spadala v 3. operativno cono (alpsko) in s katerima štab te cone, ki je bil na Primorskem, ni imel dobrih zvez. Hkrati je štab 2. (gorenjske) operativne cone dobil nalogo oblikovati gorenjsko partizansko brigado, ali 8. udarno brigado. Ustanovili so jo 12. julija v vasi Davči jugovzhodno od Podbrda, 10. avgusta pa preimenovali v *7. udarno brigado »Franceta Prešerna«*.¹⁰

Za obe brigadi na Primorskem je glavni štab že 20. junija 1943 sporočil pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko in štabu Primorske operativne cone, da bo potreben njun prihod v Ljubljansko pokrajino. Ker sta obe brigadi od aprila 1943 do srede julija 1943 pretrpeli hude izgube, so ju združili v udarno brigado »Ivana Gradnika«, ki je štela le 300 mož.¹¹

Tako je glavni štab, ko je načrtoval ustanovitev 1. in 2. slovenske divizije razpodeljal s šestimi brigadami. Ko je ob presoji položaja po desantu na Sicilijo, pričakujoč izpad fašistične Italije iz osnih sil, sklepal o bodočih operativnih nalogah, je sklenil pohititi z organizacijo divizij. Na sestav obeh divizij so močno vplivale bodoče operativne naloge, da bo 1. divizija usmerjena proti železniški progi Ljubljana—Postojna, 2. divizija pa proti progi Ljubljana—Zidani most—Zagreb. Hkrati so spremenili tudi številčne oznake nekaterih brigad.

Prvo slovensko narodnoosvobodilno divizijo naj bi tvorili 1. udarna brigada »Toneta Tomšiča« in 2. (prej 4.) udarna brigada »Ljube Šercerja«, katerima naj bi se po prihodu na Notranjsko čimprej priključila še 3. (prej 6.) udarna brigada »Ivana Gradnika« s Slovenskega Primorja ter začasno 8. (pozneje 7.) udarna brigada »Franceta Prešerna« z Gorenjske.

Drugo slovensko narodnoosvobodilno divizijo naj bi sestavljali sprva 4. (prej 2.) udarna brigada »Matije Gubca« in 5. (prej 3.) udarna brigada »Ivana Cankarja«, ki naj bi usmerili svoje operacije proti Zasavju. Obema brigadama naj bi se pridružila še 6. udarna brigada »Slavka Šlandra«, ki naj bi jo nemudoma ustanovil štab 4. operativne cone iz štajerskih partizanskih enot in čimprej poslal v sestav divizije.¹²

Vrhovni štab NOV in POJ je odobril ustanovitev dveh slovenskih divizij 27. junija 1943 in o tem poslal prek radijske zveze glavnega štaba Hrvatske depešo Edvardu Kardelju. Verjetno na seji, ki je bila 2. julija 1943 v Kladnju, je vrhovni štab določil tudi njune številčne oznake: prva slovenska narodnoosvobodilna divizija je postala *14. divizija*, druga pa *15. divizija NOV in PO Jugoslavije*.¹³

Ko je glavni štab 13. julija 1943 izdal povelje za ustanovitev obeh divizij in hkrati imenoval njun vodilni kader, sta bili Cankarjeva in Šercerjeva brigada na Gorjancih, Tomšičeva in Gubčeva brigada pa v Beli krajini, v Bojancih in na Tančni gori. Po prejemu povelj so brigade krenile v Občice in Poljane južno od Dolenjskih Toplic, kjer so se zbrale do 23. julija. Tam sta se diviziji, ki sta imeli tedaj le po dve brigadi, dejansko organizirali, razdelili že omenjene topove ter se pripravili za napad na Žužemberk, prvo skupno akcijo obeh divizij. Komandant 14. divizije je postal Mirko Bračič-Bradač, politični komisar pa dr. Jože Brilej-Bolko. Za komandanta 15. divizije je bil imenovan Dragan Jeftič, za političnega komisarja pa Viktor Avbelj-Rudi.

Formiranje divizij ni bil le odraz številčnosti in vojaške rasti slovenske osvobodilne vojske in partizanskih odredov, pomenilo je veliko več, nadaljevanje njenega preraščanja v redno armado v okviru jugoslovanske osvobodilne vojske.

Že sam obstoj partizanskih divizij je pomenil za okupatorja veliko nevarnost in je zahteval, da je moral za boj proti njim pritegniti nove sile. Pred številnimi partizanskimi odredi, bataljoni in četami, ki so v letu 1942 samostojno operirali na širokem ozemlju Dolenjske in Notranjske, se je branil tako, da je vzpostavil mrežo utrjenih postojank, obdanih z žico, bunkerji in okopi. Proti tej obrambi je v zimski ofenzivi 1942/43 partizanska oborožena moč postavila brigade, ki so zmogle napade na takšne postojanke in tudi napadale okupatorjeve enote na odprtem bojnem polju. Da bi preprečil partizansko ofenzivno aktivnost, je okupator začel spreminjati svoje postojanke v prave trdnjave in v večji meri uporabljati tanke, letala in težje topništvo, narodnoosvobodilna vojska pa je zdaj na take ukrepe odgovorila z združevanjem brigad v divizije, ki so mogle napadati tudi te še bolj utrjene postojanke in pripravljati širše in načrtnejše akcije.¹⁴

Oblikovanje partizanskih divizij, ki jih je osvobodilno gibanje ustvarilo po dveh letih boja iz prvih četic v najhujših okupacijskih razmerah, jih opremilo z orožjem, iztrganim iz rok okupatorja, vzgojilo zanje potreben kader in enote izvežbalo do velike udarnosti, izdržljivosti in bojne sposobnosti, je bila velika zmaga, ki je bila odločilnega pomena že v neposredni bližnji prihodnosti. Omogočila jo je globoka ukoreninjenost Osvobodilne fronte v ljudstvu.

Končno je pomenila ustanovitev divizij, da je slovenska partizanska vojska tudi v operativnem pogledu postala sestavni del NOV in PO Jugoslavije pod vodstvom njenega vrhovnega komandanta Josipa Broza Tita.¹⁵

Prihod angleške vojaške misije

Ko se je začela zavezniška vojska v Sredozemlju pripravljati na izkrcanje na Sicilijo in Apeninski polotok, se je močno povečalo njeno zanimanje za razmere na jugoslovanskem prostoru v zaledju osnih sil. Zlasti je zavezniške štabe zanimalo vprašanje, kakšne so možnosti, da bi izkoristili aktivnost partizanskih čet za olajšanje njihovih bodočih operacij. Njihovo koristnost so videli v tem, da so vezale nase precejšnje fašistične sile, ki bi bile lahko uporabljene na bojišču, in v napadih na prometne poti, ki so peljale proti tem bojiščem.

Zavezniško glavno poveljstvo za Bližnji vzhod je že zdavnaj vedelo, da je narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije edina sila, ki se bori proti okupatorju. Končno so kljub političnim zadržkom in zaradi vojaških koristi sklenili vzpostaviti tesnejše stike z narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije. Dne 19. maja 1943 se je na Krbavskem polju v Liki s padali spustila angleška vojaška misija in odšla h glavnemu šta-

bu NOV in PO Hrvatske. Ugotovila je, da je osvobodilno gibanje enotno, temeljito in močno gibanje, partizanske enote pa utrjena vojska z dobro organizacijo.¹⁶

Misija je o stanju, ki ga je našla, poročala svojemu poveljstvu in takoj zahtevala pomoč v orožju, strelivu in drugi opremi, vendar so njeni nadrejeni še nekaj časa menili, da so ta poročila pretirana in neverjetna. Dne 27. junija 1943 je član te misije, kanadski major William Jones z osebjem prišel s Hrvaške v glavni štab NOV in POS kot njen predstavnik za Slovenijo.

Prihod zavezniške misije med slovenske partizane je pomenil močan udarec politični belogardistični propagandi, ki je trdila, da je njihova aktivnost v skladu s cilji zahodnih zaveznikov. Šef misije, ki je tudi kasneje pokazal veliko prijateljsvo do jugoslovanskih narodov, je kmalu po svojem prihodu podal izjavo, naslovljeno tistim Slovencem, ki so prejeli orožje iz rok okupatorja in jih poklical, naj se takoj pridružijo partizanskim silam, da bi uničili okupatorja.¹⁷

Čeprav je bilo vodstvu osvobodilnega gibanja znano, da imajo oficirji, ki jih je poslalo zavezniško glavno poveljstvo za Bližnji vzhod, prvenstveno obveščevalne naloge za račun operativnih ciljev in načrtov zavezniške vojske, je dalo vsem organom in enotam navodila, naj z njimi vzdržujejo najboljše odnose. Članom misije je posredovalo vse potrebne informacije in jim pripravilo dober sprejem, hkrati pa jim je dalo tudi vedeti, da se bo narodnoosvobodilna vojska oslanjala le na lastne sile. Zahtevalo je, naj predstavniki misije v NOV gledajo gospodarje svoje dežele, v kateri lahko delajo le tisto, kar jim dovoljuje NOV. Akcij ne bodo mogli delati sami. Poskuse, da bi kjerkoli prevzeli v roke vodstvo lokalnih poveljstev, je poudarjal glavni štab, naj se že v začetku onemogoči.¹⁸

Angleška vojaška misija je pokazala veliko zanimanje, da bi partizanske čete napadale železniške proge, posebej pa železniško križišče Zidani most na progi Ljubljana—Zagreb. Glavni štab se je z vso resnostjo lotil priprav te akcije, vendar se je kmalu izkazalo, da je ni moč izvesti z razpoložljivimi močmi in orožjem. Čim so okupatorji začutili priprave za napad, so obrambo tega naravno že itak dobro zavarovanega križišča okrepili še s širokim pasom utrjenih položajev. Železniške proge so bile doslej pogost cilj napada partizanskih čet, in sicer v vsej njihovi dolžini.

Pregled sabotaž in napadov na železniške proge v Ljubljanski pokrajini 1943. leta¹⁹

1943. leto	Mesec												Skupaj
Proga	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Ljubljana—Karlovac	4	2	4	11	13	4	14	36	13	—*	—	—	101
Zidani most—Rakek	—	—	3	—	—	—	1	7	6	22	—	—	39
Grosuplje—Kočevje	—	—	1	1	1	—	—	1	1	—*	—	—	5
Trebnje—Sevnica	—	—	2	1	3	1	2	7	1	—*	—	—	17
Novo mesto—Straža	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	2
Ljubljana—Kranj	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	4	7
Skupaj	4	2	10	13	17	5	18	52	21	24	1	4	171

Uničeno in poškodovano: 30 strojev in 85 vagonov.

Promet prekinjen skupno za 2930 ur.

V prvi polovici 1943 je napade na železniški promet oviralo hudo pomanjkanje primerne razstreliva in drugega minerskega materiala. Pomoč zavezniške vojaške misije v orožju in razstrelivu, čeprav je bila majhna, je omogočila znatno razširitev te dejavnosti. Od 171 napadov in sabotaž na železniški promet v Ljubljanski pokrajini

* V oktobru so bile te proge popolnoma razrušene.

v 1943. letu so partizanske enote izvedle več kot polovico, ali 81, v juliju, avgustu in septembru.

Po podatkih glavnega štaba NOV in POS so zavezniki poslali slovenskim partizanom od 3. julija, ko je prispela prva, do 27. avgusta 1943, ko je prispela zadnja pošiljka pred razsulom fašistične Italije, naslednje količine vojaškega blaga: 4 protitankovske topove, 5 protitankovskih pušk, 3 lahke strojnice »Breda«, 4 lahke strojnice, 56 italijanskih pušk, 21 pušk »Mauser«, 4 mitraljeze »Lewisa«, 15.400 nabojev »Mauser«, 30.134 italijanskih nabojev za puške ter 68 kant in 59 zavojev minerskega razstreliva in nekaj druge vojaške opreme. Precej orožja se je pri spuščanju s padali razbilo.²⁰

Ta pomoč je bila v primerjavi z možnostmi glavnega poveljstva za Bližnji vzhod in s potrebami NOV in POS le simbolična, bila pa je zlasti glede topov in minerskega materiala zelo koristna.

Napad na Žužemberk

Potem ko je šest italijanskih bataljonov od 15. do 17. julija zaman preiskovalo severna pobočja Kočevskega Roga, pričakujoč, da bo odkrilo in zajelo glavni štab NOV in POS v okolici Pečke vzhodno od Tople rebri, je italijansko poveljstvo 11. armadnega korpusa sklenilo narediti združeno akcijo na Gorjance. V njej je sodelovalo kar petnajst bataljonov divizij »Isonzo«, »Cacciatori delle Alpi« in »Lombardia« ter 11. grupacije obmejne straže, ki so jim dodelili okoli 20 artilerijskih baterij in 5 tankovskih čet ter podprli še z letalstvom. Tri brigade, od tega dve slovenski, ki so se zadrževale na Gorjancih, so se pravočasno umaknile s tega področja.

Zvečer istega dne, 24. julija, ko se je začela ta velika očiščevalna akcija italijanskih sil na Gorjancih in Žumberku, sta obe partizanski diviziji napadli močno italijansko postojanko v Žužemberku. Petnajsta divizija je ob podpori pravkar prispelih že omenjenih topov napadla postojanko, v kateri so bili oddelki 98. legije črnih srajc in četa MVAC, 14. divizija pa je akcijo varovala pred intervencijskimi silami iz Trebnjega, Novega mesta in Zagradca ter demonstrativno napadla Dobrnič. Bataljoni Gubčeve brigade so v teku noči zavzeli objekte širše obrambe in po miniranju glavne obrambne točke v poslopju sodišča posadko prisilili, da se je zjutraj osredotočila v višje ležeči obrambni točki, v cerkvi in župnišču na Zafari. Zvečer 25. julija, ko je v Rimu padla fašistična vlada Benita Mussolinija, je Cankarjeva brigada 15. divizije znova napadla župnišče in do jutra precej razmajala sovražno obrambo.²¹

Poveljstvo divizije »Isonzo« je napadeni garniziji poslalo iz Trebnjega v pomoč bojno skupino »Pelazzi«, sestavljeno iz 117. bataljona črnih srajc, bataljona 23. pehotnega polka, baterije topov 75 mm, voda oklepnih avtomobilov in voda tankov-plamenometalcev. Že pri Vrhtrebnju je skupina naletela na močno zaporno črto Šercerjeve brigade. Šele pozno zvečer 25. julija je prodrla do Dobrniča ob izgubi oklepnega avtomobila ter 6 mrtvih in 16 ranjenih vojakov.²² Naslednji dan je brigada zadrževala to kolono na črti Lisec (k. 565) — Preska (k. 293), sovražnik pa je oblikoval novo bojno skupino »Cannata«, sestavljeno iz bataljona črnih srajc grupacije »XXI april«, bataljona 23. pehotnega polka in tankovskega voda, ki je zvečer, premikajoč se čez Sela pri Šumberku prebila obrambo 14. divizije na črti Riple—Kutna in prodrla do vasi Vrtače, 27. julija pa zlomila še črto Reber — k. 352 in se okoli 15. ure združila z ostanki žužemberških branilcev, ki so bili na koncu svojih moči v župnišču Zafare. Kljub temu, da je okupator preprečil padeč postojanke, jo je moral pozneje izprazniti.

Poveljstvo pehotne divizije »Isonzo« je nato pritegnilo na ta sektor še tiste sile, ki so hajkale v prazno na Gorjancih, da bi obkolilo in uničilo partizanske brigade na prostoru Žužemberk—Novo mesto—Trebnje, partizanski diviziji pa sta se pravo-

časno premaknili, 14. divizija čez Kal, Trebni vrh in Lužo na območje Babne gore—Krušni vrh zahodno od Trebnjega, 15. divizija pa severno in južno od Kremenjka.

Aktivnost obeh partizanskih divizij se je nadaljevala. V noči na 31. julij je Šerčerjeva brigada 14. divizije obkolila in napadla karabinjersko in belogardistično postojanko Sela pri Šumberku, druge brigade pa so akcijo varovale. Ni je uspela zavzeti. Branili so jo z izredno močnim ognjem topov iz bližnjih postojank, italijanske čete pa so hitro reagirale, da bi postojanko deblokirale. Že popoldne sta prodirala čez Lučarjev kal 2. in 3. bataljon 51. polka divizije »Cacciatori delle Alpi«, postopno pa so se zgrinjali proti temu področju tudi drugi bataljoni, 4. bataljon črnih srajc in 1. bataljon 51. polka iz Stične in Radohove vasi, kolona »Pelazzi« (zdaj 117. bataljon črnih srajc ter posebni bataljon št. 1 in 2) pa je oblikovala zaporno črto Trebnje—Dobrníč—Žužemberk.²³

Ko so načelnik glavnega štaba NOV in POS Milovan Šaranović, namestnik političnega komisarja glavnega štaba Ivan Kavčič-Nande in komandant 15. divizije Dragan Jeftić v družbi s političnim komisarjem iste divizije Viktorjem Avbljem-Rudijem in namestnikom komandanta 14. divizije Ivanom Lokovškom-Janom z razdalje dveh kilometrov opazovali boj Tomšičeve brigade z Italijani, jih je obsul močan sovražni ogenj havbic 150 mm. Prvi trije so padli. To je bila strahovita izguba visokih vojaških in političnih voditeljev NOV in POS, ki je neugodno vplivala na potek bodočih operacij.

Takoj po napadu sta se obe diviziji premaknili proti jugovzhodu v širšo okolico Ajdovca. Že 3. avgusta zvečer je poveljstvo divizije »Isonzo« izdalo povelje, naj zjutraj osem bataljonov v štirih kolonah in ob pomoči bližnjih garnizij, topništva in letalstva koncentrično vdre na področje Ajdovec—Zakoški hrib, obkoli obe diviziji in ju uniči, obe diviziji pa sta se še isto noč premaknili z nevarnega področja. Petnajsta je šla čez reko Mirno v rajon Rihpovec in Trebelno—Češnica, 14. divizija pa čez Dvor na drugi breg Krke na prostor Hinje—Polom in se tako izmaknili italijanski akciji.²⁴

V teh razgibanih bojih sta obe diviziji pogosto pošiljali minerske patrolje rušit železniške proge.

Priprave na kapitulacijo fašistične Italije

Že pred ustanovitvijo divizij in med opisanimi dinamičnimi bojnimi dogodki je bila politična aktivnost vodstvenih organov osvobodilnega gibanja usmerjena na priprave za bodoče pomembne dogodke. Izvršni odbor OF je izdal navodila, naj odbori OF znova prevzamejo vlogo organov ljudske oblasti in naj nov polet osvobodilnega gibanja stopnjujejo v totalni odpor čim širših plasti prebivalstva proti okupatorju.

Po izkrcanju zaveznikov na Sicilijo so se priprave še bolj okrepile. Izvršni odbor je 14. julija izdal političnim aktivistom smernice za množično kampanjo, v kateri naj pojasnjujejo politiko Osvobodilne fronte, razkrinkujejo belogardistično in plavogardistično izdajstvo ter sredinsko špekulacijo, organizirajo množičen odpor proti okupatorjem, zlasti pa z vsemi silami krepijo mobilizacijo v NOV in sicer v krajih, ki jih ta kontrolira in v tistih, ki so jih okupatorji obdali z žico in okopi.²⁵

Dne 28. julija, nekaj dni po padcu fašizma, se je sestal izvršni odbor OF, 30. julija pa centralni komitee KPS. Pretresla sta položaj in določila smernice za nadaljnje delo. Predvidevala sta nagel razplet dogodkov, kapitulacijo fašistične Italije in nevarnost nemške intervencije na slovenskem ozemlju ter sklenila, da se bo NOV, dokler se bo Italija borila na strani Nemčije, še naprej bojevala proti italijanski vojski.

Iz mnogih navodil in proglašev, ki so jih vodstveni organi osvobodilnega gibanja izdali v tem času, se vidi, da so bile pred njegovimi organizacijami naslednje glavne naloge: manifestirati enotnost Osvobodilne fronte kot splošne politične organizacije

vojskujočega se slovenskega naroda; razvijati odbore OF v organe ljudske oblasti; izkoristiti do skrajnosti naraščajoči polet osvobodilnega gibanja v Ljubljani; razoroževati, ali pa pridobivati italijansko vojsko za skupen boj proti nacistični Nemčiji; razkrajati belo in plavo gardo; izvesti množično mobilizacijo v narodnoosvobodilno vojsko in vojsko usmeriti na najpomembnejše objekte, ljudstvo pa pripraviti za morebiten vdor nemške vojske v Ljubljansko pokrajino.

Moč in enotnost Osvobodilne fronte sta bila nedvomno osnovni pogoj za doseg političnih in vojaških uspehov. Da bi poudarilo to enotnost, je vodstvo začelo pripravljati posebno zasedanje vrhovnega plenuma OF in je zato poklicalo njegove člane, ki so bili še v Ljubljani, naj pridejo na Kočevski Rog. Večina članov vrhovnega plenuma iz raznoraznih vzrokov ni prišla takoj, zato je 11. zasedanje vrhovnega plenuma bilo šele 14. septembra 1943.²⁶

Na drugi strani je vodstvo osvobodilnega gibanja opozorilo terenske odbore OF na možnost pojavljanja kakšnih skupin, ki bi v teh prevratnih dneh poskušale zrahljati njeno enotnost. S smernicami in osebnimi stiki je osposabljalo te odbore za naloge prevzemanja oblasti, ko bodo morali reševati mnoga nova in odgovorna vprašanja. Hkrati so začeli vodstveni organi pripravljati sklic slovenskega narodnoosvobodilnega zbora, ki naj bi po vzgledu na Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije in Deželni protifašistični svet narodne osvoboditve Hrvatske utrdil enotnost osvobodilnega gibanja na Slovenskem. Konec avgusta in prve dni septembra so na terenu že izvedli prve volitve oziroma izbor delegatov na Notranjskem, Dolenjskem in v Slovenskem primorju, dogodki pa so te priprave prehiteli. Do zbora odposlancev slovenskega naroda je prišlo nekaj tednov kasneje in to na mnogo širši zasnovi.²⁷

V Ljubljani je množično gibanje doživljalo izreden polet. Za razliko od tihih manifestacij v 1942. letu, ko so se ljudje do zadnjega umikali z ulic in lokalov, so zdaj šli na ulice in demonstrirali. Že 2. februarja 1943 so se Ljubljančani množično poslovlili na viškem pokopališču kljub prepovedi oblasti od aktivistke Malči Beličeve, ki so jo zverinsko mučili do smrti, sredi februarja 1943 pa so ljubljanske žene protestirale pred sedežem poveljstva italijanskega 11. armadnega korpusa zaradi nezadržnih razmer v ljubljanskih zaporih. To je bil uvod v še bolj množične akcije v maju, juniju, juliju in avgustu. Junaške žene so 24. aprila na istem mestu zahtevale izpust internirancev. Ko v tem niso uspele, so znova prišle 28. aprila, 5. in 12. maja. Tedaj jim je visoki komisar Emillio Grazioli vendarle obljubil, da bodo internirance izpustili. Obljube ni držal. Ko je 21. junija 2500 žena znova postavilo iste zahteve, jih je novi komisar Giuseppe Lombrasse dal razgnati in 25 zapreti.

Ljubljana je po teh dogodkih čedalje bolj kipela v enotnem odporu proti okupatorju. Ko je 29. avgusta Badoglieva vlada izdala proglas o izpustu političnih jetnikov, poveljnik 11. armadnega korpusa pa drugi dan objavil v časopisih obvestilo, da ta vladni proglas ne velja za Ljubljansko pokrajino, se je 1. septembra zbralo 10.000 ljudi, ki so zahtevali izpust internirancev in jetnikov. Proti njim so poslali vojsko, tanke in karabinjerje ter jih 32 zaprli. Še isti dan so jih obsodili na dolgoletne ječe in jih poslali v Italijo.²⁸

Vodstvo osvobodilnega gibanja je dalo okrožnemu odboru OF za Ljubljano smernice, naj od demonstracij za izpust političnih jetnikov preidejo v politične demonstracije za svobodno in združeno Slovenijo v svobodni in demokratični Jugoslaviji, naj začno razoroževati italijanske vojake in se pripravljati za zavzetje Ljubljane s pomočjo obnovljene narodne zaščite. V primeru vdora nemške vojske naj Ljubljano branijo nekaj dni, nato pa umaknejo iz nje vse, kar je sposobno za boj.

Hkrati ko so se raznovrstne akcije v Ljubljani nadaljevale, so se odbori OF ukvarjali z vprašanji mobilizacije. Proti koncu avgusta so začeli odhajati iz Ljubljane bivši aktivni oficirji, za katere je glavni štab organiziral posebni politični tečaj, ter kulturni delavci, zdravniki in novinarji. Računali so, da bo iz Ljubljane odšlo v NOV kakih 4000 do 5000 ljudi in da bodo ustanovili posebno Ljubljansko brigado.²⁹

V poskusih, da bi pridobili italijansko vojsko, da obrne orožje proti nacistični Nemčiji ali pa izroči orožje, narodnoosvobodilno gibanje ni imelo uspeha. Italijansko odporniško gibanje in Komunistična partija Italije sta imela prešibek vpliv na vojaške enote na Slovenskem, italijanski visoki oficirji iz štaba divizije »Isonzo« in 11. armadnega korpusa, s katerimi se je vodstvo uspelo uradno sestati, pa so oklevali. Sporazumeli so se le glede ujetnikov in ranjencev. Slovenska partizanska vojska je postavila pogoje, da bo prenehala s sovražnostmi z italijansko vojsko, če bodo njene čete obrnile orožje proti Nemcem, ali pa ga izročile narodnoosvobodilni vojski in se umaknile s slovenskega ozemlja.

Razen že omenjenega poziva angleškega vojaškega odposlanca so objavili tudi poziv izvršnega odbora OF pripadnikom bele in plave garde, naj zapustijo okupatorja in se pridružijo narodnoosvobodilnim partizanskim četam. Zaradi slabih stikov z belogardističnimi posadkami na terenu število prebegov ni bilo veliko, pa tudi ne primerov razpadanja posadk. Počasi naraščajočo mobilizacijo v NOV je v avgustu in v začetku septembra ovirala angažiranost obeh divizij v neprestanih bojih ter dejstvo, da marsikje ni bilo vojaških enot. Prava množična mobilizacija se je mogla razviti šele po kapitulaciji Italije.³⁰

Med najvažnejše ukrepe, ki naj bi zagotovili osvobodilnemu gibanju, da pobere na slovenskem ozemlju, zasedenem po Italiji, plodove zmage protifašističnih sil nad italijanskim fašizmom, je šteti osredotočenje vseh sil partizanske vojske na Dolenjskem in Notranjskem, da bi bila zmožna razorožiti italijansko vojsko in onemogočiti plavi in beli gardi, da bi se polastili orožja in oblasti pod okriljem odhajajočega okupatorja. Glavni štab je poklical brigadi »Ivana Gradnika« in »Slavka Šlandra« s Primorske in Štajerske, tam pa pustil manjše partizanske enote. Ta zamisel je bila tudi v skadu z vojaškim položajem v teh pokrajinah. Na Štajerskem je zaradi priprav za vdor v Italijo bilo veliko nemških enot, v Slovenskem Primorju pa so italijanski okupatorji podvzeli poslednjo veliko očiščevalno operacijo od zahoda proti vzhodu, da bi izrinili partizanske čete in da bi pred zahodnimi silami mogli zagovarjati upravičenost rapalskih meja.³¹

Osredotočene vojaške sile osvobodilnega gibanja je glavni štab usmeril proti železniškim progam, 14. divizijo proti progi Ljubljana—Postojna, 15. divizijo pa proti železnici Ljubljana—Karlovec. Premike obeh divizij so spremljali srditi boji.

Štirinajsta divizija na Notranjskem

Komaj se je Štirinajsta premaknila iz Hinj v Suhi krajini v velikem loku od Ribnice na Travno goro nad Sodražico, potem pa 8. avgusta na področje Kotel—Rurnarsko na Bloški planoti, se je morala prebijati skozi obroč čet divizije »Cacciatori delle Alpi« in 11. grupacije obmejne straže. Krenila je proti severu, na območje Boštetje—Selo—Ravnica. Po ponovnih hudih bojih na pobočjih Mačkovca sta se brigadi umaknili proti zahodu k Pikovniku in Otavam, italijanske enote pa so izgubile z njimi stik.³²

Tomšičeva brigada je začela napadati železniško progo Ljubljana—Postojna in v noči na 15. avgust še šest belogardističnih postojank v dolini Borovnice, kjer je razorožila 13 belih in zaplenila 22 pušk, Šercerjeva pa je šla čez Tolsti vrh pri Logatcu na območje Smrečje—Zaplana, da bi onstran nemško-italijanske razmejitvene črte v Žireh zaplenila večje količine usnja, namenjenega nemški vojski. Čez mejo ni mogla zaradi koncentracije sovražnih sil. Vrnila se je na Mokrc 16. avgusta in potem tri dni znova odbijala italijanske napade.³³

Medtem sta se 14. diviziji priključili še 3. udarna brigada »Ivana Gradnika« in 7. udarna »Franceta Prešerna«.

Gradnikova brigada je zadnje dni julija krenila iz svojega starega taborišča V prodih med planinama Mali Bogatin in Maselnik v Julijskih Alpah najprej čez Baško

grapo na Šentviško planoto, potem pa čez Trnovski gozd do Vodice pod Javornikom zahodno od Cola. Tam so iz oslabiljene in razformirane brigade »Simona Gregorčiča« oblikovali 4. bataljon Gradnikove ter izločili oslabele in bolehnne borce, ki so ostali v Primorskem odredu, ki je imel dva bataljona. Brigada je zdaj štela okoli 500 borcev, med katerimi je bilo 200 neoboroženih. Krenila je proti železniški progi Ljubljana—Postojna in jo v dveh nočeh na 7. in 8. avgust prekoračila med Logatcem in Rakekom. Pri Padežu nad Borovnico se je srečala z 2. SNOUB »Ljube Šercerja«.

Po prihodu na Notranjsko je šla Gradnikova brigada na Križno goro nad Ložem. Italijanske posadke MVAC v Grahovem, Starem trgu in na Blokah so jo zasledile in jo obstreljevale s topovi. Še istega dne, 16. avgusta, se je nastanila v požganih Gornjih Poljanah jugovzhodno od Starega trga in po osmih dneh počitka krenila na Mačkovec in Krvavo peč, kjer se je pridružila drugim brigadam 14. divizije.³⁴

Gorenjska brigada »Franceta Prešerna« je ob ustanovitvi v Davči nad Selško dolino štela okoli 550 borcev, ki so bili razporejeni v tri bataljone. Takoj je šla na Martinjvrh, 14. julija pa je že v svojem prvem boju pri Dolenji vasi napadla Nemce, ki so prišli streljat 20 talcev.

Spretna nemška obveščevalna služba jo je z uspehom zasledovala. Nemške policijske enote so 20. julija v Davči iznenada napadle njen 2. in 3. bataljon. Glavnina 2. in ves 3. bataljon pa sta se umaknila čez mejo na italijansko stran in se ves naslednji dan tolkla z oddelki 102. alpskega polka na Drnovem (k. 1005) severovzhodno od Cerkna, nato pa sta se vrnila na Gorenjsko.

Mlada brigada je s težavo premagovala še močno zakoreninjeno defenzivnost, značilno za gorenjsko partizanstvo, in težnjo, da bi se vrnili na prejšnja področja in se posluževali poprejšnje taktike. Neuspešnost prvega boja z Nemci v primerjavi z dobro obrambo pred Italijani na Drnovem je mogoče obrazložiti le kot posledico precenjevanja nemške spretnosti in akcijske sposobnosti, ki je temeljila v tej defenzivnosti.

Te težave še niso premagali, ko sta se 2. in 3. bataljon z brigadnim štabom premaknila zadnje dni julija proti Notranjski, da bi izpolnila ukaz glavnega štaba NOV in POS o vključitvi v 14. divizijo. Na Blegošu se jima je priključil še bataljon Gorenjskega odreda, ki naj bi prinesel na Gorenjsko orožje. Prišli so na Žirovski vrh 31. julija in čakali, da bi se jim pridružil še 1. bataljon brigade. Ta je prišel šele 2. avgusta zjutraj in poročal, da so na poti opazili redke nemške zasede okoli Žirovskega vrha.

Cim so namreč Nemci začutili prisotnost večjega števila partizanov na Žirovskem vrhu, so ga obkolili z vsemi močmi, s katerimi so razpolagali. Okoli njega so sprva postavili redke zastore in straž v dolžini kakih 30 km bližnje posadke iz Gorenje vasi, Poljan, Lučin, Trebije in Žirov, 2. avgusta pa so dopoldne prišli tudi oddelki 2. in 3. bataljona 19. SS policijskega polka z okrepitvami, 679 policistov, 119 deželnih strelcev in 160 obmejnih stražarjev. Skupno je sodelovalo v akciji okoli 1300 mož.³⁵

Oba policijska bataljona naj bi v strelcih potiskala partizane od nemško-italijanske razmejitvene črte vzdolž grebena Žirovskega vrha med dolinama Brebovščice in Račeve proti severozahodu, naloga drugih čet pa je bila trdno zapreti to območje na okoli 22 km dolgi zaporni črti vzdolž vodnih tokov Račeve, Poljanske Sore do Trate in Brebovščice. To črto je zasedlo okoli 600 mož, ali 25 do 30 na 1 km, ki so jih okre-pili še z oklepnimi avtomobili in 45 žarometi, s katerimi so ponoči osvetljevali teren.³⁶

Prvi poskus preboja podnevi 2. avgusta 1943 v čelo nemških napadalnih oddelkov ni bil dovolj odločen. Umaknili so se proti severozahodu v upanju, da bo ponoči lažje najti pot iz obroča. Brigadna kolona se je zvečer spustila z Žirovskega vrha v dolino Brebovščice vzhodno od Todraža, med Gorenjo vasjo in Lučinami. Prebilo se je le okoli 100 borcev 1. bataljona, glavnina kolone pa se je vrnila na Žirovski vrh in krenila proti zahodu. Pod poveljstvom komandanta 2. bataljona je v noči na 4. avgust prebila obroč med Dobračevim in Selom ter se povzpela na Vrsnik na italijanski strani stare državne jugoslovanske meje.

Nemške enote so v strelcih natančno preiskovale sleherno ped obkoljenega področja. Čedalje krajšo zaporno črto so okrepile z dvema svežima četama 499. grenadirskega rezervnega bataljona, ki ju je dodelilo 18. vojaško okrožje v Salzburgu, ter z moštvom opuščenih odsekov obroča.

V njem je 4. avgusta zjutraj bilo še kakih 300 borcev, ki so se razbili na slabo organizirane in delno demoralizirane skupinice in na posameznike. Ta tretji dan boja se je za nemške policijske enote spremenil v nekaj lovski pogon, v katerem so borce z avtomatskim orožjem in puškami klatili s smrek in jih pobijali po grmovju. Čeprav so se nekatere skupine z energičnimi napadi na nemške zasede prebijale skozi obroč, je okupator ujel 93 borcev, med njimi veliko neoboroženih ter 7 hudo ranjenih. Ujetnike so pozneje poslali v taborišča. Po nemških podatkih je padlo še 55 borcev, zaplenili pa so 32 pušk, lahko strojnico in 38 ročnih bomb. Veliko borcev, ki so ostali v obroču, se je uspelo izogniti smrti ali zajetju zaradi prizadevnosti prebivalstva, ki jim je neustrašno pomagalo, jih skrivalo in jim dajalo hrano.³⁷

Ta strahovit poraz, najhujši v vsem dotedanjem obdobju narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem, je močno oslabil brigado. V Dolomitih se je zbralo le kakih 350 borcev, okoli 150 pa se jih je zateklo v Gorenjski odred ali pa skrivalo v bližini svojega domačega kraja.

Vzrok poraza je bilo zlasti dejstvo, da je brigada šele pravkar nastala iz nepovezanih in med seboj oddaljenih številnih gorenjskih bataljonov in čet. Njeni borci in starešine se v tako kratkem času niso mogli zlit v trden vojaški kolektiv in pridobiti potrebne izkušnje za boj, kar bi jim omogočilo, da bi prvega dne obkolitve ali celo kasneje z odločnim napadom prebili obroč na izbranem odseku. Mnogi poveljniki še niso bili dorasli takim nalogam, kajti ob prejšnji defenzivni praksi partizanskega bojevanja na Gorenjskem si niso pridobili znanja, kako voditi ofenziven manevrski boj na odprtem zemljišču. Pravzaprav je bil ta poraz logična posledica zakoreninjene defenzivne taktike na Gorenjskem, na katero je glavno poveljstvo že davno opozarjalo z vso resnostjo.³⁸

Po dveh dneh se je Prešernova brigada odpravila proti Notranjski in 7. avgusta kljub italijanskemu ognju iz bunkerjev šla med postajama Verd in Logatec čez železniško progo Ljubljana—Postojna in se povzpela na Ljubljanski vrh. Spotoma se ji je pridružil že omenjeni 4. bataljon Gradnikove brigade, pri Sv. Vidu nad Cerknico pa se je nenadoma srečala s Šercerjevo brigado, pri čemer je prišlo zaradi neobveščenosti na obeh straneh do ognjenega spopada. Krenili so skupno na Krim, kjer je brigada ostala dva tedna. Položaj v njej je bil slab. Pod vtisom preživelega poraza in slabe prehrane se je precej borcev vrnilo na Gorenjsko. Štab divizije je brigado mogel uporabiti predvsem za prehranjevalne akcije v okoliških belogardištnih vaseh.

Ko je Tomšičeva brigada napadala postojanke v dolini Borovnice, je Prešernova varovala smer proti Rakitni in pri Gorenji Brezovici. V naslednjih dneh so iz obeh starih brigad premostili v Prešernovo kakih dvajset izkušenih komandirjev in političnih komisarjev, na Gorenjsko pa poslali patrolje po razhajkane borce, da bi izboljšali njeno številčno stanje.

Divizija je nadaljevala z akcijami. Dne 22. avgusta je minerski vod Tomšičeve brigade miniral progo in iztiril vlak pri Borovnici, Šercerjeva in Gradnikova pa sta dva dni prej napadali postojanko v Pijavi gorici in porušili mostove na cestah Ig—Ljubljana, Brest—Podkraj in Ig—Pijava gorica. V noči na 24. avgust je brigada »Toneta Tomšiča« med postajama Preserje in Borovnica ustavila vojaški transport tehničnega oddelka nemške 24. oklepne divizije, ki je bil na poti v Italijo, ki so jo tedaj že zasedale nemške čete. Pobila in zajela je posadko 14 mož, uničila 2 lokomotivi in 22 vagonov z gorivom in motornimi vozili ter zaplenila veliko opreme in streliva, dva italijanska oklepna vlaka pa sta intervenirala prepozno.³⁹

Verjetno je ta uspešna akcija 14. divizije, ki je pomenila naraščajoč pritisk na strateško železniško progo Ljubljana—Postojna, prisilila poveljstvo 11. armadnega korpusa, da na to območje pošlje več sil, kar je seveda razbremenilo 15. divizijo na Dolenjskem. Ze drugi dan so začele pritiskati sovražne enote na 2. in 3. SNOUB na pobočjih Mačkovca. Ko je v noči na 27. avgust 2. bataljon brigade »Toneta Tomšiča« med Preserjem in Goričico še razrušil progo, iztiril in napadel vlak, zažgal štiri vagono naložene z bombažem in pogнал lokomotivo proti Borovniškemu mostu, kjer je skočila s tirov, so italijanski 2. bataljon 51. in 3. bataljon 52. polka, 54. bataljon milice (prej črnih srajc) in posebni bataljon št. 2 še odločneje nadaljevali akcijo na prostoru Krim—Iška dolina—Mokrc—dolina Želimejščice.

K temu je italijansko poveljstvo 11. armadnega korpusa verjetno vzpodbujalo tudi nemško poveljstvo 71. oklepne divizije, katere predstavniki so tedaj bili v Ljubljani. Dva dni po akciji na njen transport pri Borovnici so oddelki te divizije že začeli zasedati železniško progo Ljubljano—Postojna, da bi jo zavarovali. Po nekih podatkih so nemški oficirji sodelovali v sestavi italijanskih čet tudi v boju proti 14. diviziji, ki je resno ogrožala promet z Italijo in začela čistiti ozemlje med Krimom in cesto Ljubljana—Kočevje, napadajoč hkrati belogardistične postojanke.⁴⁰

Brigada »Franceta Prešerna« je 26. avgusta z vsemi ranjenci, kar jih je bilo na tem področju, krenila proti Kočevskemu Rogu in se 1. septembra nastanila v Gornji Sušici, Verdunu in Derganjih selih jugovzhodno od Dolenjskih Toplic, druge tri brigade pa so se zapletle v hude boje na področju Mokrc, Mačkovca in okoli Krvave peči z okoli 1500 italijanskimi vojaki omenjenih bataljonov, ki jih je podpiralo tudi topništvo iz Velikih Lašč in letala.⁴¹

Ker je divizija 2. septembra zvečer po teh srditih bojih začutila, da se pripravlja obkolitev in da so prišle Italijanom nove okrepitve, se je umaknila proti jugu na Bloško planoto, kjer se je znova večkrat spopadla, in proti Loškemu potoku. V noči na 6. september je bila glavnina divizije na področju Draga—Podpreska, Prešernova brigada pa dva dni kasneje na Travnji gori.⁴²

Petnajsta divizija na Dolenjskem

Ko se je 3. avgusta premaknila iz Suhe krajine na ozemlje severno od železniške proge Ljubljana—Novo mesto, je 15. divizija razvila pravo uničevalno dejavnost na njej in tudi na progah Trebnje—Sevnica in Ljubljana—Zidani most. Močno sabotažno in diverzantsko dejavnost sta na progi Novo mesto—Karlovec razvila tudi Zahodnodolenjski in Vzhodnodolenjski odred. Po načrtu glavnega štaba naj bi divizija v sodelovanju z brigado »Slavka Šlandra«, ki naj bi jo nemudoma formirala 4. operativna cona iz štajerskih odrednih enot na drugem bregu Save, napadla tudi Zidani most, Litijo in Laze.

Gubčeva brigada je v noči na 10. avgust napadla postojanko MVAC v Beli cerkvi ob Krki, vendar je ni zavzela kljub uporabi topa zaradi srditega odpora in močne sovražne topniške podpore iz Šentjerneja in Novega mesta. Zažgala je zvonik, iz katerega so se belogardisti branili, in most čez Krko v bližini Gomile.⁴³

Italijanski 11. armadni korpus je spričo pogostih napadov posvečal edini svoji rokadni železniški progi Ljubljana—Karlovec veliko pažnje in je stalno pošiljal svoje enote v napad proti brigadam 15. divizije. Takoj po akciji na Belo cerkev so 1. bataljon 24. in 2. bataljon 23. pehotnega polka ter 117. bataljon milice več dni preiskovali ozemlje okoli Šmarjete in Kronovega, brigada »Ivana Cankarja« pa je že 13. avgusta pri Gomili južno od Mirne uničila italijanski vlak, na katerem je bilo 47 mož 98. legije milice in MVAC ter zaplenila precej orožja in streliva.⁴⁴

Ko sta se brigadi premaknili na področje Moravče—Sv. Križ (Gabrovka), sta zaradi tega italijanskega poraza šla v akcijo posebna bataljona št. 1 in 3 iz smeri Velike Loke ter 2. bataljon 23. pehotnega polka in 117. bataljon milice iz Sentru-

perta, ki so jim pomagale tudi bližnje belogardistične postojanke, da bi vezale nase glavnino divizije in ji preprečile premik. Brigadi sta se po hudih bojih v noči na 20. in 21. avgust posamično premaknili čez Mirno na področje Trebelno—Radna vas—Bitna vas ter Stara gora—Rihpovec. V naslednjih nočeh sta znova silovito napadli železniško progo med Trebnjim in Novim mestom, uničujoč tire, vlake in zavarovalne objekte. Po napadu na zaščito predora pri Sv. Ani na progi Trebnje—Novo mesto ter na železniški postaji Pijavica in Bistrica na progi Trebnje—Sevnica je 25. avgusta brigada »Ivana Cankarja« v Dolnjem Kamnju obkolila posebni bataljon št. 1, ki je v sodelovanju s kolono garnizije v Mirni peči imel nalogo odriniti partizanske čete čim dlje od proge. Bataljon se je s težavo ob podpori topov iz Novega mesta umaknil do vasi Hudo in v postojanko.⁴⁵

Tudi Zahodnodolenjski in Vzhodnodolenjski odred ter 3. bataljon brigade »Toneta Tomšiča«, ki so bili v vzhodni Dolenjski in v Beli krajini, so v sodelovanju s hrvaškimi enotami v Žumberku in pa samostojno delali pogoste akcije na železniških progah ter napadali vlake, zavarovalne objekte in mostove.⁴⁶

Čeprav je glavni štab NOV in POS že 14. julija izdal ukaz, naj na Štajerskem takoj oblikujejo 6. slovensko narodnoosvobodilno udarno brigado »Slavka Šlandra«, se je ta mogla zbrati šele 6. avgusta 1943 na špiku (k. 965) severno od Blagovice. Imela je tri bataljone in štela okoli 300 oboroženih in blizu 400 neoboroženih borcev.⁴⁷

Takoj po ustanovitvi se je premaknila na planino Menino, kjer je prejela ukaz glavnega štaba, naj z vsemi neoboroženimi krene v sestav 15. divizije na Dolenjsko.

Po glavnih cestah so se že premikale kolone nemškega vojaštva, ki je bilo namenjeno v Italijo, ko je brigada krenila v noči na 15. avgust proti Savi, na Cicelj in Murovico južno od Moravč pri Domžalah. V pričakovanju prilike za prehod čez Savo, ki so jo medtem zavarovale nemške čete in vermanšaft, se je premaknila na Planino zahodno od Zagorja. Začela se je huda nemška ofenziva, v kateri je sodeloval 19. SS policijski polk (sedem čet), policijska četa gorskih lovcev »Alpenland«, stražarski bataljon »Wiesbaden«, 2. in 3. orožniška motorizirana rezervna četa »Alpenland«, policijska četa za posebno uporabo in vojska, verjetno del enot, ki so se premikale v Italijo. Glavnina brigade se je 17. avgusta pri Mlinšah uspešno prebila skozi obroč in prek Tlačnice južno od Blagovice krenila na Sv. Mohor in Limbarsko goro. Nemški napadi so se nadaljevali 20. avgusta. Po srditih bojih se je 1. bataljon brigade prebil na Murovico, ki so jo naslednji dan nemške čete obkolile in ob podpori nekaj tankov nadaljevale ofenzivo, 2. bataljon pa se je prikriil v dobravski gmajni v neposredni bližini Moravč in sredi nemških kolon. Že 25. avgusta je šel čez Savo.

Tako so močne nemške sile na Murovici uspele čvrsto okleniti v obroč polovico 1. bataljona in nekaj novincev, drugi pa so se izmuznili čez Savo. Nemškemu napadu se je izognil tudi 3. bataljon, katerega položaje v neposredni bližini Lukovice ofenziva sploh ni zajela. V noči na 3. september 1943 je tudi on šel čez Savo in se 6. septembra vključil v brigado, ki se je znova zbrala, zdaj že v sestavi 15. divizije.⁴⁸

Avgustovska nemška ofenziva na prostoru Zagorje—Blagovica—Lukovica—Domžale—Dol—reka Sava—Zagorje in močna motilna aktivnost italijanskih čet severno od proge Ljubljana—Novo mesto, ki sta bili verjetno koordinirani, sta preprečili napade 15. divizije na železniško progo Ljubljana—Zagreb in na omenjene cilje Zidani most, Litija in Laze. Sovražnik je sicer dosegel ta svoj operativni cilj, ni pa uspel uresničiti svojega glavnega taktičnega cilja, uničenja mlade štajerske brigade in ji preprečiti, da bi se vključila v 15. divizijo. S spretnim manevrom se je šlandrova brigada v manjših kolonah prebijala iz obročev in se izogibala direktnim udarcem nemških enot. Izpolnila je ukaz glavnega štaba kljub ofenzivi in kljub temu, da je imela v svoji sestavi veliko število neoborožencev. Po prihodu na Dolenjsko so iz vrst vseh prispelih borcev organizirali štiri brigadne bataljone.

Še pred odhodom 3. brigade »Ivana Gradnika« je centralni komite KPS naročil pokrajinskemu komiteju KPS za Slovensko Primorje, naj organizira politično delo na terenu tako, da se bo nemoteno odvijalo tudi brez pomoči vojske. Po teh smernicah je komite razširil pokrajinski odbor OF in okreplil politično dejavnost, štab Primorske operativne cone pa je 1. avgusta izdal navodila za oblikovanje *Primorskega odreda*. Sestavljala sta ga dva bataljona. Prvi, ki je imel dve minerski skupini, je deloval na severu ob progi Podbrdo—Gorica, drugi z eno minersko skupino pa na jugu, ob železniški progi Postojna—Trst.⁴⁹

Razmere so se že toliko zboljšale, da je mogel pokrajinski komite 27. avgusta poročati, da se javljajo znaki novega množičnega poleta OF in narodnoosvobodilnega boja. Hkrati je ugotavljal, da organizacije KP in OF kljub poletu niso sposobne popeljati množic v akcije in da jih organizacijsko niso zajele v tolikšni meri, kolikršne so simpatije ljudstva za OF. Zasičenost ozemlja s številnim vojaštvom in maloštevilnost partizanskih čet sta hudo zavirali razmah partizanskih akcij.

V partizanske vrste so še naprej prihajali novinci, v glavnem iz italijanskih posebnih delavskih bataljonov. Samo na južnem Primorskem se jih je zbralo okoli 200. Odred je nameraval ustanoviti še tretji bataljon, ki naj bi deloval na desnem bregu Soče, toda zamisel so mogli uresničiti šele ob kapitulaciji fašistične Italije.⁵⁰

Slovensko Primorje je dočakalo 8. september 1943 strnjeno ter neomajno privrženo Osvobodilni fronti in njenim ciljem. Splošna ljudska vstaja, ki se je začela širiti ob prvih vesteh o kapitulaciji Italije, je bila rezultat vztrajnega političnega in organizacijskega dela KPS in OF v Slovenskem Primorju, ki se je razmahnilo zlasti po prvi partijski konferenci.

Razen oddelkov Primorskega odreda so bile na terenu še kurirske TV postaje, nekaj skupin VOS in maloštevilni partizani, ki so bili trenutno v bolnišnicah, skupno okoli 250. Vsi aktivisti in partizani so postali organizatorji množične vstaje in razoroževanja italijanskih čet.

Omeniti je treba še, da se je 18. avgusta pri Črnem vrhu južno od Idrije spustila s padali še ena obveščevalna skupina partizanske zavezniške vojske, ki je prodirala v Italijo. V začetku septembra so jo napotili do glavnega štaba NOV in PO Slovenije, kjer se je združila z že prej prispelo britansko vojaško misijo.⁵¹

Aktivnost na Gorenjskem in Štajerskem

Ko je oblikoval brigado »Franceta Prešerna«, je štab Gorenjske operativne cone reorganiziral tudi *Gorenjski odred*. Imel je tri bataljone, 1. jeseniški, 2. kranjski in 3. loški.

Po že omenjenem porazu Prešernove brigade na Žirovskem vrhu se je zateklo v odredne enote precej njenih borcev, ki so se izmuznili iz obroča in izgubili zvezo s svojo enoto. Te so zbirali in poslali v njen sestav. Število borcev odreda se je skrčilo. Dne 13. avgusta je štel 230 borcev in bork, od tega je bilo le 140 oboroženih. Tudi Koroškega bataljona niso mogli oblikovati, kot je bilo sprva v načrtu. Ostalo je le kakih 10 mož. Ker je odšlo po Žirovskem vrhu nekaj novincev domov, so Gorenjski odred morali v avgustu ponovno reorganizirati. Namesto bataljonov so oblikovali Jeseniško, Kranjsko in Loško četo po okoli 40 mož ter slabotno Koroško četo in tri minerske vode, »Triglav«, »Grintavec« in »Ratitovec« po okoli 15 mož.

Na Gorenjskem je tako ostalo le okoli 200 partizanov in partizank, glavnina gorenjskih borcev pa je bila v Ljubljanski pokrajini. Toda ugoden politični položaj je kmalu pomagal premagovati krizo, ki je sledila porazu na Žirovskem vrhu. V začetku septembra 1943 je odred štel že 228 borcev, od tega je bilo oboroženih 170.⁵²

Zdaj so bili posebno aktivni minerski vodi. Dne 15. avgusta je vod »Ratitovec« miniral progo med Jesenicami in Blejsko Dobravo, 28. avgusta pa je vod »Triglav«

napravil uspešno sabotažo celo v jeseniški kurilnici. Primanjkovalo jim je razstreliva. Vod »Grintavec« je moral iti celo na Banjščico v Slovenskem Primorju, da bi prinesel nekaj razstreliva, ki so ga zavezniki vrgli s padali.

Po koncentraciji vseh štajerskih in koroških partizanov, ki so oblikovali 6. brigado »Slavka Šlandra« in po njenem premiku v Ljubljansko pokrajino, je na ozemlju 4. operativne cone ostal le del Koroškega, Pohorski in Kozjanski bataljon in posamezniki, ki so na kakršenkoli način ostali na terenu severno od Save. Glavni štab je 30. avgusta izdal odredbo, naj se iz vseh teh čet in skupin oblikuje *Štajerski odred*, vendar so zaradi prekinjenih zvez začeli resneje ukrepati šele po 9. septembru 1943.

Ceprav je nemška ofenziva v drugi polovici avgusta 1943 v Zasavju negativno vplivala na moralo nekaterih borcev na Štajerskem, so dogodki v zvezi s kapitulacijo Italije kmalu pomagali dvigniti duha. Zbrali so tudi tiste, ki so začasno izgubili zvezo s svojimi enotami in oblikovali Zasavsko-savinjsko četo.

Pohorski bataljon, ki je 24. julija 1943 štel 53 mož, je vztrajal na Pohorju. Ni bil aktiven, toda tudi okupatorske hajke mu niso mogle do živega. Število borcev Kozjanskega bataljona pa se je poleti 1943 nekoliko povečalo, čeprav je dotlej že padla skoraj polovica tistih borcev, ki so septembra 1942 krenili na Kozjansko na ukaz štaba 2. grupe odredov. Zdaj so začeli v večji meri prihajati domačini in tudi nekateri slovenski partizani, ki so bili v hrvaških partizanskih četah. Bataljon se je okreпил na okoli 60 mož. Imeli so zvezo s hrvaškimi partizani na Kalniku, ki so jo vzpostavili prek predstavnikov CK KP Hrvatske v Zagrebu že decembra 1942 in ki je redno delovala od pomladi 1943. Bataljon je delal manjše akcije in razvil izdatno politično aktivnost.

Po nalogu glavnega štaba so 19. septembra 1943 morali vsi borci, ki so bili v 2. grupi odredov, kreniti v Ljubljansko pokrajino v sestav 6. brigade »Slavka Šlandra«. Na Kozjanskem je ostalo le kakih 15 partizanov.⁵³

Nekaj dni po kapitulaciji Italije so tako na področju 4. operativne cone bile Kamniška, Zasavsko-savinjska in Koroška četa ter Pohorski in Kozjanski bataljon, ki so vsi skupaj šteli komaj kakih 250 partizanov in partizank.

*

Nastanek 14. in 15. divizije je označil novo razdobje v razvoju slovenske partizanske vojske, ki se je pripravljala, da izkoristi ugodne možnosti razširitve osvobodilnega boja ob bližajočem se razpadu fašistične Italije.

K oblikovanju obeh divizij so dale svoj delež vse slovenske pokrajine. Njunjo jedro so bile prve štiri udarne brigade, ki so se kalile v stalni ofenzivni dejavnosti slovenskih partizanskih čet od konca 1942. leta. V teh dinamičnih in stalnih bojih si je poveljniški in borčevski sestav pridobil temeljite bojne izkušnje, brigade pa so postale vojaški organizmi, ki so lahko izpolnjevali že zahtevnejše naloge. Njihovo udarnost je še vedno močno oviralo pomanjkanje težjega orožja, ki bi umogočalo uspešnejše uničevanje postojank in višjim poveljstvom dajalo možnosti, da vplivajo na potek boja z usmerjanjem njegovega močnega ognja na najvažnejši del bojišča.

V prvih štirih brigadah je bilo 1. avgusta 1943 v stroju 2310 partizanov, od tega 88 žensk, razen tega pa je bilo še 472 borcev v bolnišnicah. Brigade so imele 1126 italijanskih in 357 jugoslovanskih pušk, skupno 1483, in 51 italijanskih lahkih strojnic »breda«, 9 nemških »šarcev« in 34 italijanskih težkih »bred«. V njihovi oborožitvi je bilo še 5 italijanskih lahkih in en težki minomet. Ena lahka ali težka strojnica je prišla v poprečju na 24,5 partizana. Večino tega orožja so izrgali iz rok okupatorja.⁵⁴

Takšna oborožitev je bila očitno preslaba, da bi omogočila obema divizijama uničevati dobro utrjene postojanke, ali pa uspešno tolči močnejše sovražne sile na odprtem terenu. Brigade so morale ob spopadih s številčno premočnimi italijanskimi četami spretno manevrirati in se umikati na drug sektor, če je pretil dolgotrajnejši frontalni boj ali obkolitev.

Vključevanje brigad s Slovenskega Primorja, Gorenjske in Štajerske v sestav obeh divizij so spremljale številne težave. Premagovati je bilo treba zlasti lokalistične težnje in razumljivo nagnjenost k ohranitvi prejšnjih in že utečenih oblik boja. Osredotočenje partizanskih čet teh pokrajin v brigade in njihov premik na italijansko zasedeno ozemlje Dolenjske in Notranjske sta sicer kmalu močno okrepila obe diviziji in po določenih kadrovskih in organizacijskih ukrepih dvignila tudi udarno moč teh brigad, vendar je bila s tem ukrepom hkrati oslABLJENA bojna aktivnost v drugih pokrajinah. Okupatorju je osredotočenje enot ponekod omogočilo, da lažje udari po partizanskih četah, ko so bile združene na majhnem prostoru. Takšnim udarcem se nista mogli izogniti niti Šlandrova niti Prešernova brigada predvsem zato, ker po združitvi svoje premike nista dovolj tajno pripravili in dovolj hitro. Obči položaj na Gorenjskem in Štajerskem namreč še ni dovoljeval strnjene operativne dejavnosti brez tveganja, da ne bi takšna formacija pritegovala nase glavnih okupatorjevih sil. Daljše zadrževanje brigad na tem prostoru bi bilo mogoče, če bi bile njihove operacije usklajene z delovanjem aktivnih in močnih odrednih enot, ki bi vezale nase vsaj del sil sovražnika.

V začetku septembra 1943 sta obe diviziji združevali sedem brigad in šteli po približni presoji okoli 4000 mož. Če prištejemo še druge enote, je bilo v Ljubljanski pokrajini okoli 4700, v vsej Sloveniji pa okoli 5500 partizanov in partizank.

Glavni štab in centralni komite, ki sta pričakovala velike spremembe v zvezi z razpadom fašistične Italije, sta resno računala tudi na možnost, da bodo močne nemške sile zasedle ves po Italiji okupirani del Slovenije. Toda takšna pričakovanja se niso uresničila. Nemške sile so mogle delno kontrolirati sprva le Ljubljano in osnovne železniške proge Ljubljana—Trst in Jesenice—Gorica. Slovenska narodno-osvobodilna vojska je postala gospodar položaja na vsem ostalem velikem območju, celotno ozemlje, zasedeno po Italiji, pa je zajela množična ljudska vstaja.

Opombe

¹ Drugi svetski rat, knj. 3, str. 363—470.

² V desantu na Sicilijo je sodelovalo okoli 400.000 mož ter 800 tankov, 1.800 topov, 15.000 vozil, 4.900 letal ter 2.267 vojnih in pomožnih ter 320 pretežno transportnih ladij, branilo pa jo je skupno okoli 300.000 vojakov, ki so imeli 1.500 topov, 400 tankov, 1.000 letal, nekaj podmornic in manjše število torpednih čolnov.

³ Drugi svetski rat, knj. 3, 465—479.

⁴ Tone Ferenc, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967, str. 25—29.

⁵ Prav tam, str. 30.

⁶ Poročilo karabinjerske čete Gorica-mesto z dne 28. julija 1943, fasc. 1036/IV, ital. arhiv v IZDG.

⁷ Drugi svetski rat, knj. 3, str. 315—321, 365.

⁸ Obveščevalna služba italijanskega 11. armadnega korpusa je na podlagi analize partizanskih akcij že pomladi 1943 menila, da glavno poveljstvo NOV in POS pripravlja ustanovitev divizij. (Franček Saje, Ustanavljanje novih brigad in prvih divizij, Borec 1953, št. 11, str. 338.)

⁹ Zbornik II/9, dok. št. 282.

¹⁰ Zbornik VI/6 dok. št. 29, 38 in 70.

¹¹ Zbornik VI/6, dok. št. 52.

¹² Ukaz glavnega štaba NOV in POS z dne 14. julija 1943, Zbornik VI/6, dok. št. 40.

¹³ Zbornik II/9, dok. št. 300; II/10, dok. št. 3 in 61.

¹⁴ Članek političnega komisarja glavnega štaba NOV in POS Borisa Kraigherja »Divizije, dokaz moči slovenskega narodnoosvobodilnega boja«, »Slovenski poročevalec« z dne 25. avgusta 1943, št. 16.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ William Jones, Twelve months with Tito's partisans (Dvanaest mesecev s Titovimi partizani, prevod, Ljubljana 1962.

¹⁷ Izjava Williama Jonesa, višjega britanskega zastopnika »Beli gardi«, Slovenski poročevalec z dne 15. avgusta 1943, št. 15.

Major William Jones (rojen v Kanadi, petkrat ranjen v prvi svetovni vojni, član letalskega oficirskega zbora na Bližnjem vzhodu) je ostal v Sloveniji do aprila 1944. Po prihodu v Anglijo je vneto zagovarjal osvobodilno gibanje v Jugoslaviji. Imel je tam 167 predavanj o Jugoslaviji in njenem boju, v Kanadi pa 80.

¹⁸ Zbornik II/9, dok. št. 285.

¹⁹ Franček Saje, prav tam, str. 366.

²⁰ Franček Saje, prav tam, str. 366.

²¹ Zbornik VI/6, dok. št. 164.

²² Zbornik VI/6, št. 152, 153, 154 in 164. Skupne izgube italijanskih sil so znašale 26 padlih in 54 ranjenih. Uničena sta bila dva tanka.

²³ Zbornik VI/6, dok. št. 160 in 161.

²⁴ Zbornik VI/6, dok. št. 55 in 163.

- ²⁵ Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*, Maribor 1967, str. 94—98.
- ²⁶ Prav tam, str. 101—103.
- ²⁷ Prav tam, str. 104—107.
- ²⁸ Prav tam, str. 108—109.
- ²⁹ Prav tam, str. 110—111.
- ³⁰ Prav tam, str. 112—116.
- ³¹ Prav tam, str. 117—118.
- ³² Zbornik VI/6, dok. št. 165 in 167.
- ³³ Zbornik VI/6, dok. št. 58, 64 in 172.
- ³⁴ Stanko Petelin, *Gradnikova brigada*, Nova Gorica 1966, Knjižnica NOV in POS 7, str. 63—69. Zbornik VI/6, dok. št. 66.
- ³⁵ Zbornik VI/6, dok. št. 166.
- ³⁶ Stanko Petelin, *Prešernova brigada*, Nova Gorica 1967, Knjižnica NOV in POS 11, str. 35—55.
- ³⁷ Stanko Petelin, *Prešernova brigada*, str. 56—66; Zbornik VI/6, dok. št. 166. Padel je tudi komandant brigade Silvo Klavčič-Silvan in precej nižjih poveljnikov in političnih komisarjev. Nemške izgube so po njihovih podatkih znašale 2 padla in 4 ranjene.
- ³⁸ Prav tam, str. 67—69.
- ³⁹ Zbornik VI/6, dok. št. 186.
- ⁴⁰ Zbornik VI/7, dok. št. 179 in 292.
- ⁴¹ Zbornik VI/6, dok. št. 68, 72, 197; VI/7, dok. št. 197; Stanko Petelin, *Prešernova brigada*, str. 82—84; *Gradnikova brigada*, str. 69—73. Glavni štab je menil, da je v teh bojih padlo okoli 100 sovražnih vojakov, 200 pa je bilo ranjenih, poveljstvo 11. armadnega korpusa pa je javilo 2. armadi, da so imeli 9 padlih in 50 ranjenih.
- ⁴² Zbornik VI/6, dok. št. 52.
- ⁴³ Zbornik VI/6, dok. št. 55, 167 in 168.
- ⁴⁴ Zbornik VI/6, dok. št. 169, 170 in 171. Padlo je 18 vojakov, 5 jih je bilo ranjenih, 24 pa ujetih.
- ⁴⁵ Zbornik VI/6, dok. št. 187, 188 in 189; VI/7, dok. št. 109 (36) in 179 (75).
- ⁴⁶ Zbornik VI/7, dok. št. 109 (36) in 179 (75).
- ⁴⁷ Zbornik VI/6, dok. št. 41; Jože Stok-Korotan, *Jeklena pest*, Ljubljana 1953, str. 227—230.
- ⁴⁸ Zbornik VI/6, dok. št. 180; Jože Stok-Korotan, *Jeklena pest*, str. 230—341. Nemško poročilo navaja, da so na Murovici ubili 38, ujeli pa 40 partizanov.
- ⁴⁹ Poročilo PK KPS za Primorsko z dne 27. julija 1943, fasc. 533 v AIZDG; Tone Ferenc, *Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1960, št. 1. str. 134.
- ⁵⁰ Zbornik VI/6, dok. št. 42.
- ⁵¹ Skupino je vodil major Neville Darewsky, ki je bil kasneje predstavnik britanske vojaške misije pri 9. korpusu NOVJ v Slovenskem Primorju.
- ⁵² Zbornik VI/6, dok. št. 54 in 69. Imeli so 6 puškomitraljezov, 163 jugoslovanskih, francoskih in avstrijskih pušk, 1 brzostrelko in okoli 160 ročnih bomb.
- ⁵³ Stanko Škaler, *Kozjanski bataljon od septembra 1942 do poletja 1943*, Dolenjski zbornik, Novo mesto 1961, str. 89—123.
- ⁵⁴ Zbornik VI/6, dok. št. 66.

Prvi maj 1943 v okupirani Ljubljani*

Matija Žgajnar

(Nadaljevanje)

Gradivo

Dokumenti

Prvi del sestavka, ki je obravnaval množično udeležbo Ljubljančanov v prvomajskem praznovanju, je bil objavljen v prejšnji številki Borca. V njem je tudi podana ugotovitev, da je množične napisne in listkovne akcije izpeljala frontovska organizacija, tj. predvsem rajonski in kvartni oz. ulični odbori OF, seveda v povezavi z množičnimi organizacijami kot so Protifašistična ženska zveza, Zveza slovenske mladine, Delavske enotnosti, itd.

Drugi del, težjih, odgovornejših in nevarnejših akcij je bil v rokah Varnostno obveščevalne službe oz. centralne komisije VOS, ki je skupaj z vodstvom v Ljubljani tj. poverjeništvom CK KPS, okrožnim komitejem KPS in okrožnim odborom OF za Ljubljano pretresala in tudi odobrila program prvomajskih manifestacij.¹

Podobno ugotovitev je podal Vlado Krivic v študiji »V Ljubljani 1943«, kjer med drugim ugotavlja, da je vse javne nastope proti okupatorju vodil okrožni komitej KP in okrožni odbor OF ob aktivni pomoči vseh množičnih organizacij.²

Borbene grupe

Da bi pridobili na množičnosti in udarnosti, so začeli iz najboljših članov NZ ustanavljali borbene grupe. V te pa niso vključevali le zaščitnike, ampak tudi najboljše mladince in seveda tudi ženske. Navadno je bil vodja borbene grupe član Varnostno obveščevalne službe.

V tem času je bilo okoli 30 borbenih grup s 116 člani, od tega pa je bilo 5 ženskih borbenih grup, ki so štejele skupaj 19 članic. Število članov v teh grupah ni bilo vedno enako, saj so štejele nekatere le 3, druge pa tudi 5, 6 ali celo več članov.³ Ker se je v drugi polovici leta 1943 večkrat omenjalo, da bi partizanska vojska utegnila napasti Ljubljano, je bila borbeni pripravljenosti in izurjenosti borbenih grup posvečena izjemna pozornost. Te naj bi v primeru napada na Ljubljano, občutno pripomogle partizanski vojski k hitri zmagi.⁴

Prav prvomajska manifestacija naj bi dala odgovor na vprašanje, koliko so borbene grupe pripravljene in sposobne spopasti se s sovražnikom celo sredi Ljubljane.

To misel potrjuje tudi pismo, ki ga je članica poverjenišтва centralnega komiteja KPS v Ljubljani Lidija Šentjurčeva 4. maja 1943 poslala CK KPS na osvobojeno

* Neukrotljivi tiskarski škrat se je v majski številki Borca v naslovih prvega dela tega prispevka pošteno poigral. Opis prvomajskih praznov se ne nanaša na leto 1941 ali 1944 temveč, kot je iz prispevka razvidno, samo na leto 1943. Avtorju in bralcem se zaradi tega opravičujemo.

ozemlje. »Po obeh zadnjih akcijah,⁵ ki sta bili združeni v splošno mobilizacijo NZ dan poprej, ko se je javilo mesto za izvršitev akcije in je obakrat stoodstotno uspela, moramo ugotoviti, da *tudi NZ postaja vojaška organizacija*« (podčrtal M. Ž.).

Splošne mobilizacije, ki naj bi dala pregled borbenih sil v Ljubljani, si seveda ne smemo predstavljati tako kot v mirnem času, ko ima sklicatelj možnost posluževati se vseh javnih informativnih sredstev, časopisa, radia itd. V pogojih ilegalnega življenja, je bila mobilizacija povsem nekaj drugega. Obvestilo o kraju, o času, o razpoznavnih znakih itd. so zaščitniki dobili ustno, po svoji zaupniški mreži.

Po pismu L. Šentjurčeve sodeč, je bila splošna mobilizacija Narodne zaščite »dan poprej« (pred obema praznikoma) tj. 26. aprila 1943.

Zvečer tistega dne ob 8. uri so na določenih mestih stali in čakali člani bataljonskih in četnih štabov NZ ter preštevali zaščitnike, ki so prihajali mimo in se javljali z dogovorjenimi razpoznavnimi znaki.⁷

Sestanek v Fortuni

Priprave za proslavo 1. maja 1943 so se začele že nekaj tednov prej. Najpomembnejši pripravljalni sestanek je bil 18. aprila v gostilni Fortuna na Vodovodni cesti ali pri Desetem bratu, kot so jo imenovali vosovci. Ta gostilna je bila namreč že od 1941. leta ena od najpomembnejših točk, kjer so se shajali vosovci in kovali svoje načrte. Poleg tega, da je bila to gostilna, da so za strogo konspiracijo skrbeli tudi vosovci, je bila najboljši njihov čuvar in zaupnik najemnica gostilne Kristina Kelvišar, ki je s svojo prisebnostjo in hladnokrvnostjo rešila marsikatero nevarno situacijo. Na poziv poveljnika VOS za Ljubljano Eda Brajnika-Štefana so prihajali vosovci z vseh strani in v dogovorjenih časovnih presledkih. Zbirali so se v precej veliki sobi, v kateri so že pred vojno imeli svoje prireditve člani Svobode oz. Vzajemnosti. Kmalu se jih je zbralo za dve omizji. Koliko je bilo vseh, bo težko ugotoviti, vsekakor pa so bili na sestanku poleg E. Brajnika še Franc Stadler-Pepe, Majda Peruzzi-Urška (por. Novak), Jože Šiška-Luka, Lado Riha-Tomaž, Franc Černicev-Tomič, Boris Orehek-Pero, Vlado Vidrajz-Cene, vulgo Pezdorko, Franc Suštar-Crni, Andrej, Peter, Anjo, Đidi in drugi. Na sestanku so vodilni tovariši VOS razložili prisotnim načrt za prvomajske akcije, dopolnili pa so ga tudi s predlogi vosovcev glede na možnosti, ki so jih poznali in imeli na terenu. Razpravljali so o potrebnih pripravah, o nabavi raznega materiala (bencina, petroleja, lampijonov, barve) in izdelavi rekvizitov (ladjic, zastav, raket). Vodstvo je tudi zapovedalo vsem vosovcem, da morajo to pot orožje pustiti doma. Italijansko vojaško sodišče je še vedno obsojalo Slovence za najmanjši politični prestopok na dolgoletne zaporne kazni, če pa bi pri komu dobili orožje, bi bila kazen še občutno višja. Za vsako akcijo so zadolžili posamezne tovarišice oziroma tovariše. Tako je Majda Novak-Urška prevzela nalogo, da z borbenimi skupami pripravi vpitje (skandiranje) gesel OF v Tivoliju, na Rožniku in na Golovcu, Franc Suštar s svojo skupino zažig kresa na Golovcu, Vlado Riha spuščanje raket in zažig kresa v Tivoliju, Jože Šiška-Luka in Majda Peruzzi-Urška spuščanje ladjic po Ljubljanci, Edo Brajnik-Štefan spust balonov s slovensko zastavo in z napisom »živel 1. maj« itd. Dogovorjeno je bilo, da se vse akcije začnejo natančno ob 8.30 zvečer, tj. uro in pol pred začetkom policijske ure, da bi mogle borbene grupe izvesti akcije in se potem tudi pravočasno vrniti na svoje domove oz. ilegalna stanovanja.⁸

Večer pred 1. majem je bil lep in prijetno topel. Pomlad je s polno močjo prebujala naravo. Na ljubljanskih ulicah in cestah je bilo nenavadno živahno. V množici ljudi so se krili vsi tisti, ki so se pripravljali na akcije; rahlo vznemirjeni so razmišljali o zadnjih pripravah, o uspehu akcije in tudi o tem, kako se bodo zagovarjali, če bodo padli v sovražnikove roke. Živahen promet na cestah so popestrile še številne patrolje agentov v civilu, karabinjerjev, vseh vrst vojakov in tudi belogardistov, ki naj bi preprečile in zadušile vsakršen nastop »uporniških elementov.«

Borbene grupe so že pred osmo uro zvečer odhitele na svoja mesta, da bi izvršile nalogo tako, kot so se dogovorili. Manjša skupina 4 do 5 mladincev, opremljena z različnimi zažigalnimi predmeti, raketami in drugim, je na čelu z vosovcem Vladom Řiho-Tomažem hitela po tivolskih stezah, mimo gradu na Tivolski vrh, nad hotelom Bellevue, da bi pripravila vse potrebno za izstrelitev raket.

Najštevilnejše in tudi najmočnejše so bile moške borbene grupe, ki so se pod vodstvom Majde Peruzzi-Urške pripravljale na vpitje gesel OF. Teh skupin je bilo 7, vsaka je bila sestavljena iz dveh borbenih grup in so štejele od 7 do 10 ljudi. Že po številu borbenih grup je razbrati, da je bila tej propagandni akciji posvečena izjemna pozornost. Po že pripravljenem načrtu so se zbrale na določenih mestih, ena na zahodnem pobočju Šišenskega hriba, obrnjena proti Dravljam, druga na zahodnem pobočju Šišenskega hriba, nekaj 100 m severno od hotela Bellevue, obrnjena proti Šiški, tretja nad tivolskim gradom, nekoliko pomaknjena v smeri Muzeja ljudske revolucije, obrnjena proti centru mesta, oz. na promenado, četrta nad sedanjim Gozdarskim institutom, obrnjena proti Rožni dolini, peta na Rožniku, prav tako obrnjena proti Rožni dolini oz. Viču, šesta na zahodnem robu Golovca, obrnjena proti Prulam in sedma na pobočju Golovca nad zatvornico v Grubarjevem kanalu, obrnjena proti Poljanam in Šempetru. Od teh skupin so bile najmočnejše tiste, ki so bile na dominantnih položajih tj. nad Tivolskim gradom, na Rožniku in na Golovcu nad zatvornico⁹ (to slednjo je sestavljalo okoli 15 mladincev in mladink terena stara Ljubljana). Vsak borbaš, kot so jih tudi imenovali, je nosil s seboj kos kartona, velikega ok. 90×30 cm, iz katerega je sam napravil nekakšno trobento oz. provizoričen megafon, in listič, na katerem je bilo napisanih 10 gesel OF. Ta gesla OF je že nekaj dni prej sestavil sekretar poverjenišva CK KPS za Ljubljano Vlado Krivic-Matevž in jih prinesel k Ančki Cerarjevi, ki je tedaj stanovala v kletnih prostorih na Parmovi c. za Bežigradom, kjer je tudi sicer bila stalna vosovska postojanka. Vsi vodje borbenih grup (na Šišenskem hribu jo je vodil Pelicon, nad promenado Mirko Prešeren, nad Gozdarskim institutom Vlado Vidrajz, na Golovcu Vlado Orehek), so imeli do sekunde natančno naravnane ure in ko je bila ura pol devetih so Ljubljčančani zaslišali mogočne glasove, ki so dokaj ubrano prihajali z vseh strani. Iz Tivolija, s Šišenskega hriba, z Rožnika in Golovca je trikrat zapored odjeknilo v zboru: smrt fašizmu — svobodo narodu, zatem pa spet trikrat — živila Osvobodilna fronta, živel 1. maj, živila komunistična partija, živel Tito, živel Stalin, živila Sovjetska zveza, živila partizanska vojska, živeli proletarci vseh dežel in na koncu spet trikrat: smrt fašizmu — svobodo narodu.¹⁰

Gesla so se razlegala po vsem mestu, se odbijala od zidov in dosegla slednjega Ljubljčančana, ki je bil na cesti, ali pa je imel vsaj odprto okno oz. vrata. Ljudje so imeli občutek, kot da glasovi prihajajo izza voglov. Mogočni glasovi so vzdramili Ljubljčančane, da so pohiteli na cesto, na okna, na balkone, da bi bolje slišali in videli.

Rakete in kresovi

Tudi videti je bilo kaj! Točno ob 8.30 je iz Tivolija in z Golovca zletelo v zrak več raket (vsaka skupina jih je imela okoli 5) in razsvetlile nebo v mavričnih barvah. Priprave in izstrelitev raket je v Tivoliju vodil Vlado Řiha-Tomaž, na Golovcu pa France Šuštar-Crni¹¹, ki je prav tako imel za pomoč 3 borbaše. Čeprav so bile to skromne, majhne rakete, navezali so jih na dolge palice, da so zletele vsaj nekaj deset metrov visoko, se je njihov sij videl po vsej Ljubljani in vsem se je imenitno zdelo, da se je izstrelitev raket posrečila.¹² Navdušenje nad raketami se še ni poleglo, ko so razsvetlili nebo veliki zublji plamenov kresov, ki so skoraj istočasno zagoreli na Šišenskem hribu nad hotelom Bellevue, v Tivoliju nad Tivolskim gradom in na Golovcu.¹³ Tako kot za rakete sta imeli tudi največja kresova v Tivoliju in na Golovcu

na skrbi Šuštarjeva in Řihova borbena grupa. Tudi kresovi so bili nekaj posebnega. Izbrali so visoke in košate smreke ter v sam vrh, v krošnjo nanесли in navezali kar največ gorljivega materiala, kot suhih vej, oblanja, starih kolesarskih gum in plaščev, slame, papirja in drugega, seveda že nekaj dni prej. Posebnost teh kresov je bila v tem, da so ves gorljiv material polili z nafto, na veje pa obesili še polne dvolitrske steklenice znane »kiantarice« bencina oz. nafte, ki jo je borbenim grupam pripeljal s svojim triciklom Acko Kroupa-Boris. Ta je med vojno tako dragoceno gorivo dobil v znani ljubljanski trgovini barv, lakov in kemikalij Medic-Zankl pri Zmajskem mostu, kjer so mu ga naskrivaj pripravili zaupniki OF v tej trgovini. (Acko Kroupa je z omenjenim triciklom tudi sicer prepeljal za OF mnogo različnega materiala ter sodeloval z njim tudi v drugih, zelo odgovornih, predvsem vosovskih akcijah.)¹⁴ Skrbno naložen in pripravljen kres so zažgali tako, da je moral eden od skupine splezati na smreko in ga zažgati. Kres je naglo zagorel, ko pa je ogenj zajel z bencinom napolnjene steklenice, so te eksplodirale in se v tisoče ognjenih strel razletele v zraku. Ti mogočni kresovi, predvsem pa eksplozije z bencinom napoljenih steklenic, je bilo za tisti čas nekaj izjemnega. Ljudje so še dolgo govorili o tem in tisti, ki so imeli bujnejšo fantazijo, so celo videli, da so kresovi goreli v obliki Triglava (simbol OF), steklenice pa da so eksplodirale v obliki črk OF oz. celo srpa in kladiva. Ni treba posebej poudarjati, da je bilo zažiganje teh kresov na moč nevarno in France Šuštar-Crni, ki ga je zažgal na Golovcu, bi se skoraj tudi sam vnel.¹⁵

Isti večer so borbene grupe, od teh sta bili iz Viča dve mladinski in ena ženska, skupaj 12 do 15 članov ter iz Šiške tri borbene grupe od teh prav tako ena ženska, skupaj 10 do 12 članov, pod vodstvom Vlada Vidrajza, obesile večje število lampijončkov od Večne poti po robu Tivolija do Šišenskega hriba. Lampijončke soobarvali z barvami slovenske zastave, vanje namestili goreče sveče in jih obesili na najbolj vidna in izpostavljena drevesa.¹⁶

Reagiranje okupatorja

Kako je na to serijo propagandnih akcij in manifestacij reagiral italijanski okupator?

Rekli smo, da je za 1. maj pričakoval večjo dejavnost »uporniških elementov« in zato tudi občutno povečal budnost svojih vojaških in policijskih enot. Brž ko so borbene grupe začele z akcijami, so se že pripravljene enote odpeljale z vojaškimi kamioni, blindiranimi vozili in tanki iz kasarn »na položaje« v smeri proti Tivoliju in Šišenskemu hribu. Tudi močnejše karabinjerske in policijske enote so se usmerile tja s puškami pripravljenimi na strel. Na današnji Cankarjevi cesti, predvsem pa v Tivoliju, so preiskovali sprehajalce in vse sumljive aretirali. Sumljive so se jim zdele zlasti skupine fantov ali samo posamezniki, za katere so menili, da nimajo kaj početi v Tivoliju. To slabost italijanskih okupatorjev so člani borbenih grup dobro poznali. Zato so nekatera dekleta neposredno pritegnili v akcijo, večinoma pa so bile na primerno oddaljenih mestih na straži, da bi borbaše pravočasno obvestile o preteči nevarnosti.

Borbene grupe so komaj končale svoje naloge, ko se je zaslislalo brnenje motorjev, znak, da se sovražnik približuje, vmes pa vpitje Italijanov in tudi sprehajalcev, ki so zaslutili nevarnost in se zato skušali čimprej umakniti z nevarnega območja. Naglo so odmetali vse sumljive predmete kot na primer vžigalice, sveče, zvite kartone oz. megafone ter se porazgubili. Nekateri so se umaknili proti Večni poti in gostilni Čad ter se še pravočasno izmaknili obroču, ki ga je sovražnik sklepal okrog Tivolija. Tudi po Večni poti so namreč prihajala italijanska vojaška vozila, polna vojakov. Večina članov borbenih grup, ki so imeli svoja dekleta na straži, je pohitela k njim. Te so že komaj čakale na dogovorjenih mestih in skupaj so se pomešali med druge zaljubljenke, ki so bili tisti večer v Tivoliju. Tako so se vsi srečno rešili, le Mirka

Prešerna, vodjo borbene grupe na Šišenskem hribu in komandanta NZ v Šiški so Italijani aretirali (bil je brez dekleta) in zaprli.

Zanimivo je, da vse te množične in uspele manifestacije niso našle skoraj nikakršnega odmeva v okupatorjevih poročilih. Le v jutranjem poročilu »Matinale« z dne 1. maja 1943 je kraljeva kvestura med drugim poročala, da so včeraj zvečer ok. 21. ure uporniški elementi na Šišenskem hribu v bližini hotela Bellevue spustili v zrak več barvnih raket svetlo rdeče, zelene in belkaste barve. Skoraj istočasno so izstrelili ok. 20 streliv iz pušk, pri tem pa vpili hura.¹⁷

K sreči so ohranjena pisma, ki jih je članica poverjenišтва centralnega komiteja KPS v Ljubljani Lidija Šentjurs-Joža poslala centralnemu komiteju KPS. Ta je že 2. maja in ponovno 4. maja poročala o uspelem praznovanju 1. maja: »najboljši od vsega je bil govorilni zbor na megafon, slišal se je po celi Šiški, za Bežigradom ... in je tudi vnesel med Italijane največ panike, ker so mislili, da so partizani.«¹⁸

Flota na Ljubljani

Izredno uspela manifestacija tisti večer je bila tudi flota na Ljubljani. Mnogo sem spraševal, kdo je prišel na tako originalno zamisel, izkoristiti tok Ljubljanice in po njej spustiti ladjice z osvetljenimi lampijončki in z gesli OF, vendar še nisem našel avtorja te, vsekakor edinstvene akcije.

O floti na Ljubljani so se pogovarjali tudi na že omenjenem sestanku pri Dezetem bratu 18. aprila 1943 in za to zadolžili Jožeta Šiško-Luko. Iz njegovega pripovedovanja sledi, da se je povezal in dogovoril z nekaterimi člani narodne zaščite Ljubljanske mestne občine oz. cestne uprave, da bodo izdelali 25 do 30 lesenih ladjic in jih večer pred 1. majem spustili po Ljubljani. Ladjice pa sta pripravljali 2 skupini mestnih delavcev. Ena skupina, pod vodstvom J. Šiške, v njej je sodeloval tudi Edvard Prodan, je ladjice izdelovala pri Kastelicu v Trnovem, ki je pri izdelavi ladjic tudi sam pridno sodeloval. Ta skupina je 30. aprila zvečer spustila okrog 10 ladjic na levem bregu Ljubljanice, nekaj deset metrov nad prulskim mostom. Največjo, »admiralsko«, ki je nosila napis »Živel 1. maj« so splovili prvo.

Tudi druga skupina mestnih delavcev — zaščitnikov, v kateri sta se pod vodstvom poveljnika narodne zaščite mestnih delavcev Franca Sitarja-Petra združili dve borbeni grupi, je pripravljala podobno akcijo. Po izjavi Franca Sitarja so to akcijo pripravili in izpeljali po naročilu vosovca Branka Karapande-Matjažka. Mestni delavci — zaščitniki, so že več kot teden dni prej na sedanji Sokolski cesti v bližini prulske šole postavili za kamuflažo delovno barako, vanjo znosili ves material, ki so ga potrebovali ter nemoteno izdelovali ladjice, jih popisali s parolami in opremljali z lampijončki, ki so jih nakupili v nekdanji Tičarjevi trgovini. Izdelali so 6 lesenih ladjic, dolgih okrog 1 meter z enim ali dvema jamboroma. Na vsak jambor pa so privezali barvast lampijonček, vanj pa vstavili svečo. 30. aprila zvečer se je zbralo v baraki vseh 7 članov obeh borbenih grup: Franc Sitar-Peter, Vinko Horvat, Jože Bohutnik, Franc Sedej, Dolfe Somrak, Jože Pekol in Boris Brdovs ter se dogovorili za podroben potek, hkrati pa tudi, kako se bodo zagovarjali, če bi koga od njih ujeli Italijani. Za tak primer so se dogovorili za zagovor, češ, da jih je neznanec nagovoril in jim za to plačal 150 lir podkupnine.

Ladjice so odnesli na breg Ljubljanice, jih tam skrili za debelim kostanjem ter se po dogovoru razporedili. Štirje so spuščali ladjice, dva (Sitar in Somrak), pa sta bila v zaščiti s pištolama v žepu. S spuščanjem ladjic so nameravali začeti točno ob pol devetih, vendar so v zadnjem trenutku dobili sporočilo, naj začno 15 minut kasneje. Vse je teklo kot namazano, le prižiganje sveč je povzročalo nekaj preglavic, ker je nagajal veter. Jože je ladjice podajal Vinku, ki jih je spretno spuščal po vodi. Vse je trajalo kakšnih 5 minut in mala flota sedmih ladjic, osvetljena z belimi, modrimi in rdečimi lampijončki, je izzivajoče odplula proti centru mesta. Po splo-

vitvi ladjic so se naglo umaknili vsak v svojo smer, le Vinko Horvat, stoječ tik ob vodi, je še nekaj trenutkov postal in opazoval plavajoče brodovje, ki se je pomnožilo še z ladjicami, ki so jih spuščale druge borbene grupe. To pa je bilo usodno. Italijanska vojaška patrulja se je medtem pripodila na kolesih po cesti od šentjakobskega mosta sem in opazila Vinka, ki se je pravkar vzpenjal po bregu. Preden se je zavedel, so ga zgrabili in ga odvlekli s seboj. Na policiji so ga trdo prijemali. Nekaj časa je trmasto molčal, potem se izgovarjal, kakor je vedel in znal, končno pa klonil in priznal, da sta mu pri spuščanju ladjic pomagala še dva tovariša, in sicer J. Bohutnik in Fr. Sedej (čeprav je V. Horvat vse poznal, ni izdal vseh imen). Še tisto noč je italijanska policija aretirala Jožeta Bohutnika in Franca Sedeja, Franc Sitar pa je pravočasno izvedel, da so V. Horvata ujeli, zato se je skrnil in tako izmaknil aretaciji.¹⁹ Na zaslišanju pred vojaškim vojnim sodiščem sta se zagovarjala tako, kot so se že prej dogovorili, t. j., da jih je za akcijo nagovoril neznanec, ki jim je po končanem delu obljubil 150 lir nagrade. Ko pa so prišli na šentjakobski most, kjer naj bi jih počakal neznanec in jim izplačal 150 lir nagrade, le-tega ni bilo in so ostali brez nagrade. Vojaško vojno sodišče je vse tri spoznalo za krive ter jih 22. junija 1943 obsodilo: Vinka Horvata na 12, Jožeta Bohutnika na 13 in Franca Sedeja prav tako na 13 let zapora.²⁰

Ženski borbeni skupini

Poleg že omenjenih borbenih grup, so tisti večer spuščale ladvice še dve ženski borbeni grupi. Ena od teh je bila trnovska, ki so jo sestavljale Marija Jager, Anica Jeršin, Rezka Glavič, Iva Buh in Boli More. Ta je svoje ladvice spuščala z levega brega Ljublanice pri Špici.

Druga ženska borbeni grupa pa je bila rožnodolska, ki so jo sestavljale Olga Vidrajz, Matilda Cankar, Marička Šinkovec-Benčič in Joža Bregar. Na akcijo so se pripravljale že nekaj tednov prej. Ladvice oziroma splave, kot so jih one imenoval, so izdelali pri Vidrajsovih v Rožni dolini, pri tem pa jim je pomagal tudi Vlado Riha. Iz Rožne doline v Trnovo, k zaupnikom OF jih je pripeljal s svojim triciklom Acko Kroupa-Boris.

Ta borbeni grupa je spuščala splave, prav tako opremljene z lampijončki in osvetljene z gorečimi svečami, na levem bregu Ljublanice, nekaj deset metrov nižje od prulskega mostu.²¹

Peta borbeni grupa, ki je spuščala ladvice na Ljublanici, je bila mladinska. Ta je delovala pod vodstvom rajonskega komiteja mladine. V njej so bili Janez Kropar, Dušan Samec, Janko Francelj in še nekateri. Ladvice so izdelovali iz trdega papirja, dolge okrog 20 do 30 cm, le nekaj večjih so napravili iz smrekovega lubja. Že nekaj dni prej so jih izdelovali pri Ličarjevih na Zabjeku, nekaj pa v vrtni uti pri Franceljnovih v Špici. Zadnji dan so vse ladvice odnesli v to vrtno uto, jih pobarvali v narodnih barvah in popisali z uporniškimi gesli.

Prisotnost mladine

Tudi mladinska borbeni grupa je začela spuščati floto ob 8.30, in sicer na desnem bregu Ljublanice v Špici. Nekaj pa so jih spustili tudi z zapornice (danes je ni več). Po Ljublanici so spustili skupaj okrog 20 ladjic. Od drugih so se razlikovale po nacionalnih barvah, bile so popisane z uporniškimi gesli; lampijončke s prižganimi svečami pa so imele le večje ladvice, ki so plavale na čelu.²²

Večina članov borbenih grup, ki so spuščale ladvice, je potem spremljala plovbo po Ljublanici. Tem so se pridružili tudi drugi ljudje in na obeh bregovih Ljublanice se je nabralo nekaj sto ljudi, ki so hodili po obeh cestah ob reki in spešili korak tako

hitro, kot je plavala flota. Bolj so se bližali centru mesta, več je bilo ljudi, med njimi pa tudi vedno več okupatorskih vojakov, policistov, agentov in drugih. Nekateri od njih so pobirali kamenje in ga besno metali v reko, toda le malokateri je kaj zadel. Baje so nekateri celo streljali, a tudi s tem ni bilo kaj prida uspeha. Če se je le katera potopila, se ob tolikšnem številu ladjic to skoraj ni poznalo. Ljudje, ki so vse to spremljali in opazovali, so glasno komentirali in hvalili tiste, ki so si izmislili in pripravili tako originalno in uspešno manifestacijo, kateri Italijani nikakor niso mogli do živega.

Višek na Tromostovju

Manifestacija je dosegla višek na Tromostovju. Na mostovih se je zbrala množica ljudi, tam pa se je zbrala tudi močna zaseda Italijanov, oborožena s puškami, bombami in granitnimi kockami. Pred bivšo trgovino Mayer ob Ljubljani je bilo več kupov granitnih kock, pripravljenih za tlakovanje. To »orožje« je bilo edino učinkovito. Kocke so kar deževale v vodo; kadar je kocka udarila mimo, so se ljudje smejali in to tudi primerno komentirali, kadar pa je ta ali druga kocka zadela ladjico in jo potopila, so se krohotali oni. Ta nevsakdanji dvoboj in sarkastično izzivanje pa je prekinila močnejša fašistična enota, ki se je na kolesih pripodila na Tromostovje. Nekdo je zavpil: »fašisti«! Takoj so zaprli vse tri mostove in začeli preiskovati vsakogar, ki jim je prišel v roke. Zato so se začeli ljudje naglo razhajati, vsak v svojo smer. Tisti, ki so se v trenutku blokade mostov znašli na napačni strani, so potem prečkali Ljubljano na Zmajskem ali celo na Šempetškem mostu.

Kako pa je flota prestala »bombardiranje?« Ladjice, posebno tiste, ki so bile slabše izdelane ali celo papirnate, so se napile vode in že prej potopile, vsekakor pa v močnem toku pri Tromostovju. Res je, da so jih Italijani s kockami večji del potopili, le kakih 5 ali 6 jih je prešlo »zaporni ogenj« in zaplavalo naprej po Ljubljani.²³

1. maj so praznovali povsod na Slovenskem

Kot v Ljubljani so tudi drugod na slovenskem ozemlju praznovali ta tradicionalni delavski praznik. Praznovali so ga frontovci, žene, mladina in seveda borci in sicer tako kot je zahteval čas, kot je zahtevala vojna, proslavili so ga s sabotажami, z ognjem in bojem proti sovražniku.

Tako so 30. aprila 1943 deli enot Cankarjeve in XIII. hrvaške brigade ter Zahodnodolenjskega odreda napadli belgardistično posadko Št. Rupert, Gubčeva brigada in Primorsko-goranski odred pa Mokronog. Hkrati so porušili progo med Trebnjem in Mokronogom. Naslednjo noč so napad na Št. Rupert ponovili, vendar partizani postojanke niso mogli uničiti.

Na večer pred praznikom so zagoreli kresovi na Ratitovcu, Blegošu, Mohorju in Jelovici. Bataljoni Kamniško-savinjskega odreda so imeli proslave in propagandne akcije po vaseh. Zažgali so številne kresove, razobesili zastave itd. Razen požiga železniške postaje, skladišča in treh vagonov v Trzinu, graščine na Kulovcu, postaje in skladišča v Jaršah, so borci Kamniškega bataljona zažgali še krtinski most, borci Zasavskega bataljona pa 6 posloj in Sv. Planini nad Trbovljami, graščino v Češnjicah pri Moravčah ter v noči na 1. maj železniško postajo na Savi, kjer so uničili postajne naprave ter požgali nemški vojaški vlak s 25 težkimi vojaškimi avtomobili, 36 vagonov raznega tehničnega in vojaškega materiala ter lokomotivo, hkrati pa iztirili še en vlak zahodno od Litije. Savinjski bataljon je zažgal na Dobrovljah 5 koč ter lesno podjetje v Nazarjah, kjer je uničil lokomotivo, transformator za pogon žag in delavnice, že 27. aprila pa je napadel glavno rudniško pisarno v Hrastniku.²⁴

1. maja je bila sobota, lep sončen dan. Tisto jutro so Ljubljanci, že po tradiciji prvomajskih praznovanj, vstali zgodaj zjutraj. Ulice so bile še vedno nastlane z letaki, lističi in slovenskimi zastavicami, čeprav so jih Italijani že zvečer in ponoči ne-utrudno pobirali; ceste, zidovi, ograje, plotovi so bili popisani z revolucionarnimi parolami, na glavni pošti, na Šišenskem hribu, na Gradu in drugod so plapolale zastave. Vse to je prvomajsko jutro tistega leta svojevrstno olepšalo.

V želji, da bi vsem, okupatorju in njegovim belim pomagačem, omahljivcem in sredincem, ki so še dvomili v zmago revolucije in slovenskega naroda, borcem, aktivistom in simpatizerjem pokazali moč Osvobodilne fronte, se je vodstvo odporiškega gibanja v Ljubljani lotevalo tudi najbolj drznih dejanj. Nedvomno spada med take razobešenje zastav na kupoli glavne pošte v centru mesta.

Glavna pošta je bila močno središče OF v Ljubljani. Že oktobra 1941 so ustanovili organizacijo OF na vseh PTT ustanovah. Zaradi značaja in funkcije službe, so opravljali zelo pomembno obveščevalno službo, organizirali ilegalne tečaje radijskih telegrafistov itd. Že v prvih mesecih 1942. leta je bila na glavni pošti organizirana narodna zaščita, ki je imela nalogo v primeru vdora partizanske vojske v Ljubljano zasesti glavno pošto in jo braniti pred okupatorjem. Da bi mogli to nalogo uspešneje opraviti, so od frontne organizacije v Kolizeju dobili trdnjavsko strojnico Zbrojevko M 40 (v Kolizej so jo prinesli z Rupnikove linije) in jo spravili na podstrešje glavne pošte.²⁵

Zastave na glavni pošti

Vodstvo VOS je razmišljalo o tem, kako bi z drzno akcijo, podobno kot je bila 11. aprila na frančiškanski cerkvi, v centru mesta pokazali svojo moč in pripravljenost svojih ljudi za najodgovornejše naloge. Zato se je odločilo obesiti slovensko in partijsko zastavo na kupolo glavne pošte. To nalogo je VOS prek Majde Peruzzi-Urške zaupalo poveljniku borbenih grup v Šiški Albinu Ravnikarju-Binetu; s to akcijo je položil izpit za sprejem v Varnostno-obveščevalno službo.

Albin Ravnikar-Bine in Jože²⁶, ki je bil njegov namestnik borbenih grup v Šiški, hkrati pa zaposlen na glavni pošti v telefonski centrali kot praktikant, sta se na to akcijo temeljito pripravljala in mislila na vsako podrobnost, ki bi bila lahko usodna. Upoštevati moramo, da je spadala pošta v tisto vrsto zgradb, ki so bile najbolj zavarovane in zastražene ter da je italijanski okupator odredil posebno vojaško enoto telegrafistov, 40 do 50 mož, ki so stalno varovali poštno poslopje in tudi stalno bivali tam. Na dvorišču so zgradili barako za kakih 20 mož, v enem prostoru na podstrešju pa je bivalo in spalo okrog 30 mož.

Albin Ravnikar in Jože sta podroben načrt izdelala že okrog 25. aprila. Majda Peruzzi-Urška je 28. aprila povezala A. Ravnikarja s komandantom Varnostno-obveščevalne službe Edom Brajnikom-Štefanom. Ob 9. uri so se sestali na Navju, kjer so ponovno pretresli celoten načrt. Štefan je opozarjal na veliko nevarnost, ki ji bosta izpostavljena, hkrati pa poudaril velik propagandni učinek uspele akcije. Na koncu mu je še zabičal, da morata z Jožetom imeti s seboj osebne izkaznice, absolutno pa ne smeta imeti s seboj orožja. Ker sta šla v sršenje gnezdo, je bilo možno, da stvar ne bo uspela oziroma da ju bodo Italijani ujeli.

Pošta je bila odprta do pol sedmih zvečer, po tej uri pa stražarji niso pustili v poslopje nikogar več. Tako kot sta se dogovorila, je prišel Bine nekaj minut pred pol sedmo, toda stražar ga ni več pustil noter. Medtem pa je že prišel Jože in posredoval pri stražarju, da je smel Bine naprej. Jože je zatem odšel v svoje delovne prostore, Bine pa je hodil naokrog po pošti in se skrival še pol ure, tj. do 19. ure, ko so zadnji uslužbenci zapuščali pošto. Ob vsakem srečanju z rednimi uslužbenci

se je delal na moč uradnega. Toda kontrolor Zupanc je opazil, da ni poštni uslužbenec, ga ustavil in vprašal, kaj počne v hiši. Bine mu je postregel z že pripravljenim odgovorom, da namreč čaka svoje dekle. Čeprav je Zupanc odšel, je Binetu ostal tesnoben občutek in zdelo se mu je, da ga vsi opazujejo, da je predebel, da vidiho skozenj, pod srajco do telesa, okrog katerega je imel oviti 2 veliki, po 4 m dolgi zastavi in še kakih 12 m dolgo vrv za obešanje perila. Da bi se izognil neprijetnim srečanjem in radovednim pogledom, se je zaklenil v stranišče. Tam se je ponovno pregledal in ugotovil, da sta zastavi še vedno lepo oviti okrog njegovega telesa in prav tako vrv. Toda tudi v stranišču ni imel miru. Prišle so neke ženske; sprva so le godrnjale, nato pa začele trkati na straniščna vrata. Moral je ven. Na kratko se jim je opravičil in odšel po stopnicah navzgor. Kako neskončno dolge so bile te minute! Končno je tudi to minilo in tudi Jože je prišel. Previdno sta se odpravila do podstrešnih vrat, s ponarejenim ključem odprla vrata in že sta bila na podstrešju. Najprej sta se temeljito razgledala, da bi odkrila morebitno alarmno napravo, si sezula čevlje, odvila zastavi in vrv ter začela dolgčas in tesnobo preganjati s kartanjem. Toda tudi to jima ni šlo od rok. Čas se je po polževo premikal. Ponovno sta preanalizirala ves načrt, vmes pa poslušala bitje cerkvenih ur. Končno je ura udarila eno. Sezula sta čevlje in nogavice ter se skozi svetlobno lino prerinila na streho. Čeprav sta se proti kupoli plazila kot mačka, je pločevina kdaj pa kdaj močno zaropotala. Skozi stekleno streho sta videla v glavno avlo in stražarja, ki je enakomerno korakal naokrog. Tedaj se je v neki podstrešni sobi nenadoma prižgala luč. Jože je presenečen ugotovil, da v njej spi okoli 25 do 30 italijanskih vojakov, za katere poprej sploh nista vedela. Ob misli, da so ju morda zaslišali, jima je postalo še tesneje. Končno se je nek vojak vrnil iz stranišča, ugasnil luč in odšel spat.

Ura je udarila dve, ko sta se odločila obesiti zastavi. Vrgla sta vrv in jo ovila okrog lesenega droga, da bi se Jože potegnil na kupolo. Ker je drog nevarno zaškripal, je Jože z Binetovo pomočjo splezal na kupolo, kjer sta razobesila slovensko zastavo z rdečo zvezdo ter rdečo partijsko zastavo. Okoli kupole sta potegnili bodečo žico in nanjo navezala še 4 namišljene ročne bombe (to so bile z minijem pobarvane konzervne škatle) ter kartonsko tablico z napisom v italijanščini »ne dotikati, smrtno nevarno«. Naloga je bila izpolnjena, vendar nevarnost še ni minila. Oblekla sta se, si obula čevlje ter se po strehi odplazila na jugovzhodni del v smeri Knafljevega prehoda. Okrog dimnika sta vrgla vrv, da bi jo ostri robovi ob spuščanju ne pretrgali, je Bine podložil svoj robec in klobuk. Oba sta srečno pristala na sosednji, več metrov nižji strehi Biatove hiše. Za seboj sta potegnili vrv, z njo je padel le robec, a klobuk je ostal na strehi. Odmaknila sta nekaj opeke in se splazila na podstrešje, od tam pa na hodnik. Tedaj ju je presenetila neka ženska v spalni srajci. V imenu OF sta ji zabičala, da mora biti tiho in ubogala je.

Končno je ura udarila pet, ko je minila policijska ura. S ponarejenim ključem sta odprla vrata iz Knafljevega prehoda na Šelenburgovo cesto (danes Titova) in se naglo odpravila k Ravnikarjevim v Rožno dolino. Bila sta srečna, da sta uspela, le Binetov klobuk, ki je ostal za dimnikom, ju je skrbel.

Prvega maja zjutraj sta zastavi ponosno vihrali s kupole glavne pošte. Tisti Ljubljančani, ki so ju videli, so bili srečni in hkrati ponosni na junake, ki so si upali s tako zavarovanega poslopja razobesiti uporniški zastavi.

Tudi italijansko poveljstvo je bilo že zgodaj zjutraj obveščeno o nezaslišanem dejanju. Italijanski vojaki in policisti so tesno obkolili glavno pošto in jo natančno preiskali.

Na streho se je odpravil sam policijski komisar v spremstvu agentov ter lastno-ročno snel obe zastavi že nekaj po 6. uri. Karabinjerska postaja na Puccinijevi ulici (danes Kidričeva) je 1. maja poročala, da sta bili na poštni kupoli razobešeni: slovenska zastava 3×1 m v smeri ulice 3. maggio (danes Cankarjeva) in rdeča s srpom in kladivom prav tako 3×1 m v smeri Prešernove ulice (danes Čopova).²⁷

General Gambara je besnel in odredil zapreti vse, ki bi bili količkaj sumljivi. In res so zaprli kar 13 uslužbencev glavne pošte. (Če so zaprli tudi kakšnega vojaka-stražarja, ni znano.)

V soboto, 1. maja, ob 8. uri zjutraj je Jože prišel v službo, kot da se ni nič zgodilo. Glavna pošta je bila popolnoma obkoljena z italijanskimi vojaki in karabinjerji. Razburjeno so tekali sem ter tja in drug na drugega vpili. Jožeta so vojaki dobro poznali, imeli so ga radi, zato so ga mirno pustili na njegovo delovno mesto. Medtem pa je Bine že poročal Majdi Peruzzijevi-Urški vse podrobnosti o akciji. Ker je bilo možno, da bi Italijani ugotovili, čigav je klobuk, komaj teden dni prej ga je namreč kupil pri Vaneku na Šempetrski cesti (danes Trubarjeva) na tekstilno nakaznico in z osebno izkaznico, sta se z Urško dogovorila, da bo moral v ilegalo.

Skrbi zaradi klobuka

Bine pa je tisti dan skoraj neprestano oprezal okrog glavne pošte, seveda s primerne razdalje in čakal, kdaj bo izza dimnika izginil klobuk, ki se je iz nasprotne strani Šelenburgove (danes Titove) ceste kar dobro videl. Okrog 4. ure popoldne pa klobuka ni bilo več, zanesljivo znamenje, da so ga Italijani odkrili.

Jože je budno spremljal vse dogajanje na pošti. Okoli 4. ure popoldne se je Binetov klobuk nenadoma znašel na njegovi mizi. Kako je prišlo do tega srečnega naključja? Italijani, zaradi akcije, aretacij in medsebojnega obtoževanja, še vedno močno razburjeni in zmedeni, so našli Binetov klobuk in ga nosili s seboj. S klobukom so prišli tudi v Jožetovo delavnico in ga položili na mizo.

Jože je izkoristil trenutek, ko so bili obrnjeni vstran in ga potlačil v gorečo peč. Hip zatem so karabinjerji že iskali pogrešani klobuk, toda zmedene kot so bili, je Jože zlahka prepričal, da klobuka sploh videl ni.

Okoli 5. ure popoldne je Jože ves nasmejan prišel k Binetu in mu povedal vse podrobnosti, predvsem pa seveda, kako srečno je izpeljal zadevo s klobukom.²⁸

Kot rečeno, so italijanske oblasti aretirale 13 poštnih uslužbencev. Na zaslišanjih pa so kmalu ugotovili, da večina z obešenjem zastav nima nikakršne zveze. Ker pa je policija morala dokazati svojo uspešnost, sta pred vojaško vojno sodišče od 13 aretiranih poštnih uslužbencev prišla le dva ali bolje eden in to Ivan Pihler, medtem ko je Ivan Schlamberger ušel in so mu sodili v odsotnosti.

Ugotovitve vojaškega sodišča

Vojaško vojno sodišče je ugotovilo podroben potek dogodkov, predvsem pa »nezpodbitno« dokazalo krivdo obeh obtoženih. (I. Pihlerja je zelo bremenil vojak Novelli, ki je trdil, da je Pihler prišel 1. maja zjutraj v službo brez uniforme, češ da jo je posodil I. Schlambergerju) ter ju 29. julija 1943 obsodilo: Ivana Schlambergerja na 15 let, v odsotnosti in Ivana Pihlerja na 8 let zapora.²⁹

Tudi drugod po mestu so zjutraj 1. maja vihrale slovenske trobojnice z rdečo zvezdo: na pivovarni Union, na tovarni Saturnus, na Rožniku, na Gradu, pred Remizo, v Mostah in še kje.

Na Šišenskem hribu sta jo na visoko smreko obesila Marko Medle in Tine Jazbinšek. Marija Medletova je sešila veliko rdečo zastavo ok. 1 × 2 m iz rdečega blaga, ki ji ga je prinesel Janez Nedog; na slovensko zastavo, ki jo je imela doma, je prišla rdečo zvezdo. Marko in Tine sta že nekaj dni prej izbrala veliko smreko in v noči na 1. maj nanjo obesila obe zastavi. Ko sta se spuščala z vrha smreke, sta požagala vse veje, da bi Italijanom otežila snemanje zastav. Zastavi sta izzivajoče viseli skoraj vse dopoldne. Italijani so ju sicer že davno opazili in ju skušali sneti, a nikogar ni bilo med njimi, ki bi splezal na smreko in ju snel. Končno so prišli s sekirami ter

smreko posekali. O tem je poročala tudi Mladina: »Na smreki vrh Šišenskega hriba je še v nedeljo visela naša zastava. Od jutra so jo Lahi skušali sneti, proti poldnevu pa so morali požagati drevo.«³⁰

O tej akciji nisem našel nikakršnega italijanskega poročila, našel pa sem poročilo XIV. bataljona karabinjerjev (CCRR) z dne 3. maja, ki pravi, da so vojaki prejšnjega dne (v nedeljo, najbrž pri preiskavi) na Šišenskem vrhu našli zastavo jugoslovanskih narodnih barv dimenzije 60 × 60 cm obešeno na drevesu 12 m visoko. Drevo je bilo posekano, zastava pa zaplenjena.³¹ Očitno je to spet druga zastava. Kdo jo je obesil, je zaenkrat še neznanka.

V Šiški je visela še ena slovenska zastava z rdečo zvezdo. Mladinci učiteljskega doma so jo obesili že 30. aprila zvečer okoli 9. ure na telegrafski drog v Žibertovi ulici, toda italijanska patrolja jo je še tisti večer opazila in snela.³²

Zgodaj zjutraj 1. maja so skušali mladinci iz učiteljskega doma Tone Lutman, Emil Cesar in Zlatko Pajk obesiti zastavo na električni vod s pomočjo vrvice in kamenja, vendar niso uspeli.³³

V počastitev 1. maja je šišenska mladina krasila grobove talcev, trosila propagandne letake, pisala uporniška gesla in rezala kable na gorenjski železnici.³⁴

Zastave po vsem mestu

V Mostah sta rdečo, delavsko zastavo obesila Zinka Čotar in njen mož. Kot drugi aktivisti OF, sta tudi zakonca Čotarjeva dobila po liniji fronte in partije nalogo sodelovati v prvomajski manifestaciji, da bi čimbolj vznemirili okupatorja, ljudstvu pa vlili novega poguma za še večji odpor.

Ob 10. uri zvečer, že v policijski uri, sta šla z možem prek polja do Šmartinske ceste, mimo šole v Jaršah in kakih 200 m potrosila s propagandnimi listi, na katerih so bila napisana gesla OF ali narisane slovenske zastavice. Šla sta najprej do pokopališkega zidu in do »Tobruka« na Šmartinski cesti, kjer so imeli Italijani protiletalsko oporišče. Naloga obesiti zastavo na Šmartinski cesti nikakor ni bila lahka. Žena je pozorno opazovala okolico, mož pa je na zastavo z vrvico navezal primerno težak kamen in oboje nekajkrat zalučal čez žico, da bi zastava obvisela (vreči kamen in nanj z vrvico navezано zastavo tako, da je obvisela na električnih žicah kakih 6 do 8 m visoko, vsekakor ni bila enostavna naloga). Še preden je možu met uspel, sta zaslišala korake italijanske patrolje. Skrila sta se na bližnjo njivo, dokler patrolja ni odšla. Potem sta odšla spet na delo in končno je zastava obvisela na električni žici.

Prvi okoličani, ki so zjutraj opazili zastavo, so hitro raznesli veselo vest in vedno več ljudi je hodilo tod okoli, da bi jo videli. Italijanski vojaki so prišli in skušali zastavo sneti z dolgimi drogovi. Ker jim ni uspelo, so se pripeljali na tovrnjaku, da bi bili zastavi bliže. Močno so jo strgali in tako rekoč po koščkih odstranjevali, a popolnoma je le niso odstranili. Kamen z vrvico se je tako dobro ovil okrog žice, da so ostanki zastave še več dni viseli kot nema priča velike prvomajske proslave.³⁵

Ljubljanski grad je italijanski okupator zasedel že v prvih dneh okupacije z močno vojaško posadko. Ker se mu je zdel izjemna strateška točka, ga je močno utrdil z bunkerji in bodečo žico. Na »šancah« pa je postavil eno baterijo (štirih) težkih topov 152/13 in eno baterijo srednjih topov 75/18, skupaj 8 topov.^{35a} Starejši Ljubljančani se še spominjajo, kako so ti topovi bobneli, ko je general Robotti 16. marca 1942 sprožil ofenzivo proti Krimskemu polbataljonu, ki je štel nič več kot 45 mož. Partizani so se spretno izvili iz obkoljevalnega obroča, nekaj tisoč mož italijanske vojske pa je potem napadalo prazen Mokrc še 3 dni. Od jeze so Italijani takrat požgali Škrilje, Zapotok, Krvavo peč in Visoko.³⁶

Čeprav je bil Grad tako utrjen in zaseden z italijanskim vojaštvom, je za 1. maj tudi na Gradu zavihrala slovenska zastava.

Na Žabjeku in na Prulah je delovala zelo delovna mladinska skupina, v kateri so bili Dimitrij Ličar, Mirko Kovačič, Mirko Hren, Rudi Hiti, Jelka Petje, Stane Švigel, Ančka Pengov, Janez Kropar in drugi. Kot že povedano, je mladinska organizacija tega terena, razdeljena v manjše skupine, sodelovala pri govorni akciji na Golovcu, pri spuščanju ladjic na Ljubljani in tudi obesila zastavo na Gradu. Za obešanje zastave so se temeljito pripravili. Že več dni prej so izbrali visoko smreko, nad Samasovo zvonarsko delavnico in trgovino na Karlovški cesti. Mladinke so sešile okoli 4 m dolgo slovensko zastavo z rdečo zvezdo, Janez Kropar, ki je bil honorarno zaposlen na ljubljanski pošti, pa je prinesel plezalke.

Dimitrij Ličar je bil mlad fant, letnik 1926 in izredno pogumen. Študiral je na realni gimnaziji v Vegovi ulici in bil tudi v šolski mladinski organizaciji zelo delaven. S prijatelji je neprestano tuhtal in razglabljal, kako bi jo Italijanom zagodli. Nekaj pred tem je prav tako obesil dolgo zastavo na visoko smreko na Golovcu. Morda je bilo to za praznik OF 27. aprila 1943, kar pa Milena Tavčarjeva v svoji izjavi ni popolnoma prepričana. Dimitrij Ličar in Rudi Hiti sta spomladi 1943 verjetno 11. aprila, tj. na isti dan, ko je V. Kopecky-Ibro obesil zastavo na frančiškanski cerkvi, nameravala obesiti zastavo na zvonik šentjakobske cerkve. Opazil pa ju je Marjan Bačnik, začel kričati in namero sta morala opustiti. Po kapitulaciji Italije je D. Ličar odšel v partizane v Ljubljansko brigado in padel na Ilovi gori novembra 1943. leta.³⁷

30. aprila zvečer se je nekaj mladincev iz te skupine zbralo doma pri Ličarjevih za zadnje dejanje. Na enem koncu zastave so pritrdili palico in vrv, potem pa si je jo Dimitrij ovil okrog telesa. Vzeli so še plezalke in nekaj po 10. uri odšli po temni Hrenovi ulici navzgor. Previdno so prečkali Karlovško cesto in se naglo povzpeli po grajskem pobočju do visoke smreke. Ličar je splezal na vrh obesit zastavo, drugi pa so stražili in pazili predvsem na Karlovško cesto, kjer so pogosto hodile italijanske patrolje. Dimitrij je delo hitro opravil in že po približno 20 minutah so se po isti poti vrnili domov. Za uspeho akcijo je mladinska organizacija D. Ličarja nagradila s Titovo fotografijo.

Zjutraj drugega dne so okoličani in vsi tisti, ki so hodili po Karlovški cesti, takoj opazili zastavo na strmem pobočju Ljubljanskega gradu. Seveda so jo opazili tudi Italijani. Okoli 9. ure so pripeljali gasilce z lestvami, a z avtomobilom do smreke niso mogli. Končno so le prinesli dolgo lestev in okrog pol desetih dopoldne sneli zastavo.³⁸

Tisto prvomajsko jutro so visele zastave še pred remizo v Šiški, pred pivovarno Union, dve zastavi na Tyrševi cesti (danes Titova) in z opekarne v Kosezah.³⁹

Ljubljana se je zbudila v praznični obleki, zasuta z listki s slovenskimi zastavicami nad pošto pa je zaplapolala najlepša naša zastava, je zapisala Mladina.⁴⁰

Balončki in zastave nad Ljubljano

V celotnem programu prvomajskega praznovanja manjka še ena originalna akcija, ki so jo pripravljali v svojem štabu pri Ančki Cerarjevi na Parmovi cesti Edo Brajnik-Štefan, Majda Peruzzi-Urška, Vlado Riha-Tomaž in Staut Gorgoni-Gorči.

V iskanju izvirmih idej so prišli na misel, da bi v zrak spustili več balončkov, nanje pa obesili zastave in napis »Živel 1. maj«. Rečeno storjeno. V. Riha je v ljubljanskih lekarnah nakupil okoli 25 do 30 balončkov, fotograf Staut-Gorči pa je napravil vodik. Balončki so bili majhni, največ za 3 do 4 litre vodika. Povezali so jih skupaj in nanje privezali več slovenskih zastav z rdečo zvezdo in velik napis: »Živel 1. maj«. Spuščali so jih na Parmovi ulici med dvema hišama s skupnim svetlobnim jaškom točno ob 12. uri, ko je bilo na cestah največ ljudi. Sprva so se balončki z bremenom le počasi dvigali, v višini hiš pa jih je zajel rahel veter, jih dvignil in usmeril proti šentvidu. Vsi veseli, da jim je akcija uspela, so Štefan, Urška, Ančka, Vlado in Gorči pohiteli do nekaj 100 metrov oddaljene Stautove hiše ob Tyrševi cesti (danes Titova),

se povzpeli na teraso in se veselili svojega uspeha. Opazovali so balončke in reakcijo ljudi na cesti. Prvi, ki so opazili v zraku balončke in zastave so opozorili druge in vedno več je bilo tistih, ki so se ustavili, opazovali in se pogovarjali o partizanih, o fronti upornikov, o fantih in dekletih, ki so ne glede na veliko nevarnost in preganjanje ostali v prvih vrstah boja s sovražnikom.

Edo Brajnik-Stefan se spominja, da so tisto prvomajsko popoldne tudi nekje v mestu spustili v zrak večje število balončkov.⁴¹

Poleg akcij, ki so jih pod vodstvom Varnostno obveščevalne službe izpeljale borbene grupe, naj omenimo še nekatere množične manifestacije. Delavci v nekaterih tovarnah: Unionu, Saturnusu, v tovarni kleja, pri Bonaču in drugod so za nekaj časa prekinili delo, ponekod so celo zborovali in peli slovenske pesmi.⁴²

Mnogi Ljubljancani so se tisti dan praznično oblekli in že po tradiciji nosili rdeče nageljne, 1. maj pa so praznovali tudi po vseh zaporih.

Italijanski okupator je vedel, da ta tradicionalni delavski praznik ne bo minil mirno. Nanj se je dobro pripravil in opozarjal na nemire, ki jih utegnejo sprožiti uporniški elementi. Pri vsem tem pa je zanimivo, da sicer tako gostobesedni in širokoustni okupatorski oblastniki o teh akcijah zelo malo in skopo poročajo. Očividno so hoteli prikriti strah, ki so ga čutili in imeli pred tem dnevom. Bržkone so pričakovali še kaj več, morda celo napad na Ljubljano, ne pa samo nenapadalne manifestacije.

Dokaj popolno sliko teh dogodkov, čeprav fragmentarno, je dala Lidija Šentjурčeva-Joža v svojih pismih centralnemu komiteju KP 2., 4. in 8. maja 1943 »... poleg že navedenih stvari cca 10 velikih zastav (slovenskih z zvezdo in rdečih ali obe skupaj), konvoj ladjic na Ljubljani, kres na gradu (verjetno je mišljen v Tivoliju) in Golovcu, polivanje z anilinsko barvo, listki s parolami v kinu. Najboljši od vsega je bil govornilni zbor na megafon, slišal se je po celi Šiški in za Bežigradom in je tudi vnesel med Italijane največ panike, ker so mislili, da so partizani. To so dejstva. A bolj zanimiva za nas so dejstva, da je akcija uspela, kljub največji pripravljenosti sovražnika in po vnašanju vseh mogočih vesti, kaj bo 1. maja (teror!). Disciplinarnost torej na prilično višji stopnji. Druga ugotovitev, da smo uspeli zato, ker je bila akcija masovna, neprimerno večja masovnost, kot kdajkoli prej. Po obhodu mesta je sicer človek dobil vtis, da akcija ni bila najboljša, a res je, da so soldati celo noč v dvanajsterostopih pobirali listke, klicali hišne lastnike, da so pometali, izpirali ceste itd., a je kljub temu še nekaj ostalo. Večjih incidentov ni bilo, streljanje je bilo edino v Šiški (dobili zaščitnika s kanglo anilinske barve, ko so ga ustavili, je pljusnil barvo detektivu v obraz in ušel — streljanje, zbiranje ljudi in paniko so izkoristili ostali za akcijo, vsega skupaj cca 10 aretacij.«⁴³

Kako izjemno velikega pomena je bila uspela prvomajska manifestacija za razpoloženje v Ljubljani, pove kratek, a vsebinsko bogat stavek iz istega Lidijinega pisma »Nespornò pa smo spet v politični ofenzivi.« (Podčrtal M. Ž.) In naprej: »Vse bega (belogardistične — op. M. Ž.) in Miha (mihajlovičevske — op. M. Ž.) — race so sedaj tudi za kavarne brezpredmetne.«⁴⁴

Opisani dogodki, ki so povezani s prvomajskim praznovanjem leta 1943, so le izsek, le del tistega velikega boja, ki so ga Ljubljancani bojevali skozi vsa štiri leta vojne.

Ponavljam trditev, da je ugoden razvoj političnih in vojaških dogodkov na domačih in tujih bojiščih spomladi 1943. leta, seveda v korist naših zaveznikov, močno vplival na spomladanski polet narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani in tudi na ostalem slovenskem ozemlju.

Iz sestavka navedbe virov je razvidno, da je pisanih virov za prikaz edinstvenega boja Ljubljane izredno malo. Trudil sem se mali izsek tega boja prikazati kar najbolj popolno in objektivno. Zavedam se, da je še niz dogodkov in akcij, ki niso omejene, zato prosim tiste, ki vedo zanje ali so celo sami sodelovali, da mi sporočijo v Muzej ljudske revolucije v Ljubljani.

Opombe

¹ Zdenka Kidrič-Marjeta, ustna izjava, Lidija Sentjurc — ustna izjava.

² Ljubljana v ilegali IV. str. 86 sl.

³ Majda Peruzzi-Urška, ustna izjava.

⁴ Edo Brajnik-Stefan, ustna izjava.

⁵ Tu je mišljeno praznovanje 27. aprila in 1. maja.

⁶ Arhiv CK ZKS 1943—II—1271.

⁷ Zdenka Kidrič, ustna izjava.

⁸ Jože Šiška: Prvi maj v okupirani Ljubljani 1943 leta, rokopis, Edo Brajnik-Stefan, ustna izjava, Franc Stadler-Pepe, ustna izjava.

⁹ Majda Peruzzi-Urška, ustna izjava.

¹⁰ Vse skupine so vpile gesla OF naenkrat, le mladinska skupina na Golovcu je vpila tako, da je vodja skupine vpil naprej, drugi pa so za njim ponavljali.

¹¹ Kasneje odšel v partizane in padel pri Ribnici novembra 1943.

¹² Vlado Riha-Tomaž, ustna izjava, Vlado Vidrajz-Cene, ustna izjava.

¹³ Nekateri trdijo, da je bil kres tudi na Rožniku in na Ljubljanskem gradu.

¹⁴ Acko Kroupa, ustna izjava.

¹⁵ Vlado Vidrajz-Cene, ustna izjava.

¹⁶ Vlado Vidrajz, ustna izjava, Albin Ravnikar, ustna izjava.

¹⁷ AIZDG, visoki komisariat f. 1 a.

¹⁸ ACK ZKS 1271—II—1943—1.

¹⁹ France Sitar, ustna izjava, AIZDG, TMG f. 470, Ljubljanski dnevnik 1955, št. 106.

²⁰ AIZDG, TMG f. 470.

²¹ Izjava Majde Peruzzi-Urške, Marije Jager, Olge Vidrajz, Matilde Cankar, Maričke Šinkovec, Ančka Cerar, Anice Jeršič, Marice Čepe; gradivo za zbornik Ljubljana v ilegali.

²² Janez Kropar, ustna izjava, Rudi Hiti, ustna izjava.

²³ Jože Šiška, Prvi maj v okupirani Ljubljani 1943. leta, gradivo za zbornik Ljubljana v ilegali, Ančka Cerar, ustna izjava, Franc Sitar, ustna izjava.

²⁴ Tone Ferenc, Dare Jeršek, Miroslav Luštek, Lojze Požun: Pregled pomembnejših dogodkov v letu 1943, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1963 št. 1—2 str. 131, 132.

²⁵ J. R. Dve akciji NZ 1942 na glavni pošti v Ljubljani, PTT Zbornik št. 4—5, 15. 9. 1959, str. 99.

²⁶ Priimka nismo uspeli ugotoviti. Po podatkih, ki jih je dal Albin Ravnikar-Bine, je po kapitulaciji Italije odšel v partizane, v Ljubljansko brigado in padel v jesenski nemški ofenzivi 1943. leta na Ilovi gori.

²⁷ AIZDG it. 172—9 VK 1 a.

²⁸ Albin Ravnikar-Bine, ustna izjava.

²⁹ AIZDG, TMG f. 470.

³⁰ Mladina, zač. maja 1943 št. 7, Marija Medle: Mladinska skupina št. 8, Ljubljanski dnevnik 5. maja 1955 št. 104.

³¹ AIZDG it. 172—1.

³² AIZDG, VK 1 a.

³³ Alojz Šoštarič-Peter: Partizanska tiskarna, Ljubljanski dnevnik 1955 št. 67.

³⁴ Gradivo za Mladinski zbornik, izjava Kosirnikove.

³⁵ Zinka Cotar, Spomini v gradivu za zbornik »Ljubljana v ilegali«.

³⁶ a M. Zgajnar, Ljubljana med bunkerji in bodečo žico, Borec 1972 št. 4, str. 202.

³⁶ Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji I. str. 356.

³⁷ Milena Tavčar, ustna izjava, Rudi Hiti, ustna izjava, Janez Kropar, ustna izjava.

³⁸ Janez Kropar, ustna izjava, Rudi Hiti, ustna izjava, Mirko Damjan, ustna izjava.

³⁹ Jože Šiška-Luka, gradivo za zbornik Ljubljana v ilegali, Viktor Polak; Prvi maj v okupirani Ljubljani, Strelec 1954 št. 4, str. 71—73.

⁴⁰ Mladina 1943 št. 7 str. 196.

⁴¹ Edo Brajnik-Stefan, ustna izjava, Majda Peruzzi-Urška, ustna izjava, Ančka Cerar, ustna izjava.

⁴² Viktor Polak: Prvi maj v okupirani Ljubljani, Strelec 1954, št. 4.

⁴³ Arhiv CK ZKS 1971—II—1943—1.

⁴⁴ Prav tam.

Partizanska obveščevalna služba in varnostni ukrepi med bitko na Neretvi in Sutjeski

Milan Obradović

Gradivo

Dokumenti

V zgodovinopisju in publicistiki o osvobodilni vojni in revoluciji so razni pisci v glavnem obravnavali vojaško in politično plat bitk ob Neretvi in Sutjeski. Ti dve drugače imenujemo tudi 4. in 5. sovražnikova ofenziva ali v skladu z nemško šifro »Weiss 1« in »Weiss 2« ter »Schwarz«.

Letos slavimo tridesetletnico teh bojev, ki so bili po številu sovražnikovih vojakov, trajanju ter prostorski razsežnosti največja operacija proti naši vojski. Njen cilj je bil popolna iztrebitev vsega, kar bi se znašlo v obkolitvenem obroču. To je bila »glavna operativna skupina«, ki je sprva štela kakih 19 000 borcev, pred bitko ob Sutjeski pa kakih 16 000. Vsak peti ali celo četrti med njimi je bil ali ranjenec ali bolnik s pegastim tifusom. Pripadali pa so 1., 2., 3. in 7. diviziji, boj ob Neretvi pa se je udeležila še 9. divizija. Spopadi so trajali 180 dni, borci so posebno v 4. ofenzivi razen drugih težav prenašali še mrz in trpeli zaradi slabih poti in snega. Sovražnikovih vojakov je bilo osemkrat več kot partizanov.

Prav zaradi tega sta 4. in 5. sovražnikova ofenziva še zdaj in bosta tudi nadalje posebno zanimivi za tuje in domače zgodovinarje ter za vse udeležence. Ob tem pa je treba tudi poudariti, da se je bil boj za rešitev kakih 4000 ranjencev in bolnikov, ki bi jih sovražnik pobil, če bi prišel do njih, eden izmed najlepših primerov človekoljubja v vsej zgodovini vojn.¹

Če so razni pisci obdelali vojaško in politično plat teh dveh bitk, pa o delovanju tedaj še zelo mlade partizanske obveščevalne službe niso povedali dosti. Čeprav bi tudi to zaslužilo našo pozornost, saj prihaja že zdaj pri ljudeh, ki se niso zadosti poglobili v dogajanje, do zmote. Nekateri pisci zaradi pomanjkanja arhivskega gradiva in drugih virov pišejo o delovanju naše obveščevalne službe samo nekako mimogrede in na splošno. Iz redkih dokumentov in raznih naših ukrepov namreč sklepa jo, da smo obveščevalno službo le imeli, podatkov ki bi to potrjevali pa je razmeroma malo. Takšno posplošeno in bežno omenjanje naporov naše obveščevalne službe potem pripelje do mnenj, da so naše enote obveščevalno službo zanemarile in da je bila ta zaradi tega neučinkovita.

Takšna mnenja pa še niso edina napaka pri vrednotenju. Opisovanje uspehov naše obveščevalne službe je potrebno tudi povezati, s kom se je spopadla. Sovražnik je namreč imel naravnost ogromen vojaški in policijski aparat. V njem so delovali številni posebej za takšno delo šolani strokovnjaki, ki so imeli poleg izobrazbe tudi dolgoletno policijsko in obveščevalno prakso. Nemška in italijanska obveščevalna služba pa sta kot organizaciji imeli tudi kot celoti za seboj veliko tradicijo.²

Končno pa zanikajo zmotna mnenja o slabi ali pomanjkljivi obveščevalni službi v tem razdobju naše osvobodilne vojne in revolucije tudi mnogi takratni naši vojaški in politični voditelji, ki so za dajanje ocen še najbolj pristojni. Eden izmed njih je tudi tovariš Tito, ki je kot vrhovni poveljnik narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije konec 1942, torej tik pred začetkom 4. ofenzive ocenil pomen učinkovite obveščevalne službe kot najboljšega pripomočka za uspešno poveljevanje.³

Partizanski obveščevalni službi pa je dal priznanje tudi sovražnik. Ko nemški poveljnik generalpodpolkovnik Rudolf Lütters razčlenjuje operacijo »Schwarz« ugotavlja, da je zaradi odlične obveščevalne službe, maskiranja in izkoriščanja oblike zemljišča partizanom vedno uspelo njegovim četam nastaviti past.⁴

Vsi ti dejavniki zaslužijo, da se temeljiteje seznanimo z delovanjem naše obveščevalne službe, ki je veliko pripomogla h končni zmagi v teh odločilnih bojih, prelomnici v naši osvobodilni vojni in revoluciji. Temu cilju naj služi tudi pričujoč prispevek, napisan po dostopnih virih.

*

Za popolnejše razumevanje dogajanja na obveščevalnem področju med 4. in 5. sovražnikovo ofenzivo se je potrebno malo bolj podrobno seznaniti s posebnostmi in ureditvijo sovražnikove obveščevalne službe ter z razmerami, ki so sile osi Rim—Berlin in njihove zaveznike prisilile v odločilno bitko.

V drugi polovici leta 1942 je naša vojska v zahodnem delu Bosne dosegla velike uspehe, prav tako pa tudi v bližnjih hrvaških krajih. Z osvoboditvijo Bihaća je nastalo obsežno osvobojeno ozemlje, z ustanovitvijo AVNOJ pa zarodek državne oblasti. Nemci so to ozemlje zaradi tega povsem upravičeno imenovali »Titova država«. Znano je, kako so Nemci nasedli angleški ukani o izkrcanju na Balkanu. Vest o tem je konec 1942 nemška vojaška obveščevalna služba, imenovana »Abwehr«, sporočila vrhovnemu poveljstvu, ki je takoj začelo ukrepati. Jugoslovansko partizanstvo v zaledju nemških čet, ki naj bi se izkrcanju upirale, je pomenilo za sile osi hudo nevarnost. Zato so ga Nemci sklenili uničiti.

Med ukrepe za uresničenje tega sklepa je spadala tudi ustanovitev skupnega nemškega in ustaško-domobranskega poveljstva na Hrvaškem, ki je imelo pristojnosti štaba korpusa. Njegov poveljnik je postal general Lütters, ki je razpolagal s kakimi 75 000 vojaki.

Obveščevalna služba naj bi pripravila zadosti podatkov za bodočo ofenzivo. Pri tem so sodelovale ustrezne obveščevalne službe in policije Nemcev, Italijanov, »Neodvisne države Hrvatske« in četnikov. Zlasti Nemci in ustaši so se dobro zavedali pomembnosti obveščevalne službe in policije v bojih s partizani. Zaradi tega so razne odseke in oddelke, ki so se pri divizijskih štabih ukvarjali z obveščevalno službo okrepili z različnimi obveščevalnimi ustanovami in skupinami. Predvsem pa so v skupno akcijo vključili vse razpoložljive sile in se lotili usklajevanja njihove dejavnosti, kar je bila zaradi raznolikosti čet in različnih ciljev dokaj odgovorna in težka naloga.

Potem ko bi celotna sovražnikova obveščevalna služba oskrbela štabe s kar najbolj točnimi podatki o naših enotah in vrhovnem štabu, naj bi se začela ofenziva. Med njenim trajanjem bi obveščevalna služba spremljala dogajanje z novimi izsledki, sodelovala pri izkoriščanju uspehov in se brigala za varnost enot in štabov.

Temelj obveščevalne dejavnosti nemških čet so bili obveščevalni oddelki divizij, ki naj bi se udeležile ofenzive. To so bile 118., 714. in 717. divizija, esesovska divizija »Prinz Eugen«, 187. rezervna, 369. legionarska in 1. divizija gorskih lovcev. Za poveljstvo nemških čet pa je deloval oddelek »I c«.⁵

Poleg naštetih obveščevalnih oddelkov pri štabih enot se je z obveščevalno službo proti našim četam ukvarjal tudi zagrebški center »Abwehra« prek svojih uradov, razporejenih okoli območja bodočih operacij. Ti so bili med drugim v Karlovcu,

Banja Luki, Livnu, Bosanskem Petrovcu, Jajcu, Sarajevu, Mostarju, Podgorici (zdaj Titograd) ter pred osvoboditvijo v Bihaću.

Kot okrepitev je prišla na Hrvaško v začetku januarja 1943 tudi 9. skupina nemške tajne vojaške policije. Stela je 76 ljudi in naj bi bila izvršilni organ celotne nemško-ustaško-domobranske obveščevalne službe. Kljub temu se je izkazalo, da se poleg svojih nalog ukvarja tudi z obveščevalno službo.⁶

V akcijo so Nemci vključili tudi urade državne varnosti službe v Sarajevu, Bijelem Polju, Prijepolju in Sjenici.

Italijanska obveščevalna služba je temeljila na sodelovanju s četniki. Kljub temu pa je delovala tudi samostojno. Podobno kot nemške so imele tudi italijanske enote obveščevalne odseke ali oddelke, tako štab 2. italijanske armade, poveljstvo čet v Črni gori, štabi 5., 6. in 18. korpusa ter divizijski štabi. Kot je znano, so se ofenzive udeležile divizije »Lombardia«, »Re«, »Sassari«, »Marche«, »Messina«, »Venezia«, »Ferrara« in »Taurinense«.

Spet podobno kot pri Nemcih so tudi Italijani vključili v akcijo bolj ali manj civilne ustanove. Med temi je bil urad 11. cone obveščevalne službe fašistične stranke ali OVRA, ki je imel sedež v Zagrebu.

Z letalskim izvidništvom, ki je lahko važen pripomoček za druge oblike obveščevalne dejavnosti, se je ukvarjalo kar pet posebnih eskadrilj italijanskega vojnega letalstva. V Mostarju sta bili 38. in 120. eskadrilja, v Zemuniku pri Zadru pa 5., 121. in 128. izvidniška eskadrilja.

Vojaštvo »Neodvisne države Hrvatske« je imelo na ozemlju bodoče ofenzive vojaška okrožja Sisak, Slavonski Brod in Sarajevo, ki so imela tudi svoje obveščevalne oddelke. Take oddelke so imele tudi 2., 4., 5. in 6. domobranska divizija v Bihaću (pred njegovo osvoboditvijo), Doboju, Sarajevu in Mostarju ter 1. ustaška planinska divizija v Petrinji. Svojo obveščevalno službo sta imeli še 2. in 3. ustaška divizija, ki sta bili razmeščeni v Kostajnici, Dubici in Foči.

V številnih večjih krajih so imeli tudi ustaško milico ali »vojnico«, ki je spet imela svoje obveščevalne organe. V akcijo so jih seve takoj vključili. Razen tega pa tudi osebje orožniških postaj in vse urade ustaške politične policije, imenovane »ustaška nadzorna služba« ali UNS. Slednja je bila natančni posnetek nemškega gestapa.

Tudi četniki so imeli v korpusih in višjih teritorialnih štabih obveščevalne oddelke. Med slednje je spadala »komanda vzhodne Bosne in Hercegovine«, korpusi pa so bili »liški«, »dinarski«, »romanijski«, »trebinjski«, »nevesinjski« ter »glamočko-klekovski«.

Za usklajevanje delovanja naj bi skrbela pristojna obveščevalna oddelka pri štabu generala Lüttersa in 2. italijanske armade ter nemški policijski ataše pri vladi »Neodvisne države Hrvatske« v Zagrebu. Poleg tega pa so tudi vsem obveščevalnim organom na območju bodoče ofenzive, oziroma na bojišču, zabičali naj bodo stalno v medsebojnih stikih in naj si izmenjavajo podatke.⁷

Med priprave za ofenzivo na obveščevalnem področju lahko štejemo tudi vrsto začasnih ukrepov. Sovražnik se je dobro zavedal pomena strokovnega in temeljitega zasliševanja ujetnikov, zato so ustanovili pri štabih polkov posebne komisije v ta namen. Vodila jih je vojaška obveščevalna in varnostna služba. Še bolj kot ujetniki pa so zanimali sovražnika dezertarji, ki so se vedno izkazali z izpovedovanjem vsega, kar so vedeli, ker so se tako hoteli opravičiti. Da bi jih bilo kar se da več, so letala raztrosila na območju bodočih operacij na milijone letakov v obliki nekakšnih potnih listin. V njih je pisalo, da bodo vsakogar, ki se izkaže s takšnim letakom in se sam vda, pustili živeti.⁸

Že med operacijami, v začetku februarja 1943 je tudi nemška obveščevalna služba izdala za svoje organe posebno knjižico. V njej so bile poleg drugih podatkov tudi fotografije pomembnejših naših funkcionarjev. Pripravljali pa so jo vsekakor že prej.

Pozornost zaslužijo sovražnikovi ukrepi, da bi vse priprave na ofenzivo ohranil v tajnosti. Njegova obveščevalna služba se je dobro zavedala prodornosti partizanske

Motorizirani oddelek divizije Murge je iz Mostarja hitel na pomoč obkoljeni italijanski posadki v Prozoru. V bližini Drežnice v dolini Neretve pa so ga popolnoma pokončale enote druge proletarske divizije

obveščevalne službe, zato je predlagala, naj bi bili vsi sestanki, kjer bi načrtovali akcije, zunaj jugoslovanskega ozemlja. Vsi premiki čet naj bi bili kar se da hitri in tajni. Vpeljali pa so tudi strog nadzor nad telefonskimi pogovori ter radijskimi sporočili, ki so jih tudi omejili. Razen tega pa so obveščevalni organi načrtno razširjali neresnične vesti o vojaških načrtih svojih štabov.⁹

Vse sovražnikove obveščevalne službe so se tudi potrudile, da bi v enote, štabe, zaledne ustanove in terenske organizacije vrinile kar največ svojih vohunov. Te so navadno pridobivali med zaporniki in interniranci, izkoriščali pa so tudi dezertarje in razne pustolovce, ki so se vdinjali za denar ali usluge. Velikokrat so tudi skušali doseči privolitev za sodelovanje s svojo obveščevalno službo z grožnjami, mučenjem in množičnim strahovanjem.

Veliko število ustanov, uradov in oddelkov pri štabih, ki so vključevali v akcijo številne večje ljudi, je povzročilo, da je imel sovražnik pred začetkom ofenzive o naši vojski dokaj točne in resnične podatke. Toda zaradi nerazumevanja bistva osvobodilne vojne in revolucije, oziroma njenih političnih in moralnih prvin ter množičnosti teh podatkov ni znal pravilno uporabljati. Mnogi sklepi in ocene, ki so temeljile na resničnih in točnih podatkih, so bili namreč hudo zgrešeni.

*

Kakšnih načinov boja proti tako silovitemu obveščevalnemu pritisku združenih okupatorjevih obveščevalnih služb in služb njihovih zaveznikov se je posluževala naša obveščevalna služba?

Glavna značilnost vseh ukrepov proti sovražnikovemu obveščevalnemu pritisku je bila v tem, da jih niso izvajali samo obveščevalni organi, ampak tudi drugi. To so bili štabi, partijska organizacija in Zveza komunistične mladine, pa tudi mnogi posamezniki v enotah, na terenu pa pripadniki ljudskih odborov in političnih organizacij. Pri tem so se ravnali po navodilu vrhovnega štaba o organizaciji obveščevalne službe v enotah ter na osvobojenem in neosvobojenem ozemlju. Obveščevalni centri, v katerih so delovale protiobveščevalne sekcije, so celotno dejavnost le strokovno usmerjali.¹⁰

Množičnost je pomenila veliko pomoč štabom in obveščevalnim organom pri sprejemanju varnostnih ukrepov. Enote so od domačinov navadno hitro zvedele vrsto podatkov, važnih za pravilno odločitev. Med drugim, ali so kakšne možnosti, da je sovražnik pred umikom pustil v kraju svoje vohune in jim ukazal naj mirujejo, kakšen je bil vpliv kvizlinške oblasti na ljudi, koliko domačinov je v sovražnikovi vojski in kje so, na čigavi strani so ljudje in kakšnih prijemov se poslužuje sovražnikova propaganda.

Tudi pri protiobveščevalnem delu znotraj enot je bila temelj množičnost. Posebno pri odkrivanju vrinjencev, za katere se je vedelo, da prihajajo. Že 21. januarja 1942 je štab 1. proletarske divizije ukazal podrejenim enotam naj okrepijo budnost glede novicev, zlasti prebežnikov iz sovražnikove vojske. Prav tako pa tudi takšnih, ki so prišli iz krajev, kjer je imel sovražnik še popolno oblast. Nadzorstvo pa naj ne bi bilo sumničenje vseh in vsakogar, ampak ugotavljanje, kaj kdo je, kaj misli in kako se obnaša. Tako bi sovražniku preprečili njegove nakane. Razen tega pa omenjeni ukaz tudi poudarja pomen političnega delovanja in vzgoje novicev.

Nadzorstvo nad novinci je zahtevalo tudi veliko prizadevnosti in naporov. Zaradi neprestanih bojov so se namreč enote naglo premeščale na velike razdalje. Kljub tesnemu sodelovanju obveščevalnih organov in političnih organizacij v vojski s partizanskimi odredi, zalednimi ustanovami, ljudsko oblastjo in političnimi organizacijami na terenu je bilo zaradi slabih zvez podatke zelo težko pošiljati tja, kjer so jih potrebovali.

Kljub vsem ukrepom pa je le ostalo nekaj sovražnikovih vrinjencev v enotah neodkritih. Med njimi so prevladovali prav prebežniki. Navadno so s seboj prinesli orožje in strelivo, ki so ju partizani potrebovali, in so se na vse mogoče načine trudili, da bi si pridobili zaupanje funkcionarjev. Če jim je to uspelo, so veliko lažje prišli do podatkov, zaradi katerih so jih poslali k partizanom.

Takšni vrinjenci so svojo dejavnost, usmerjeno v razkroj enote, navadno okrepili, kadar so nastopile težavne razmere. To je bilo pogosto med hudimi boji ali daljšimi pohodi, ko so borci posebno trpeli pomanjkanje ali napore. Prav tako pa tudi niso vedeli, kaj se dogaja drugje, ker so bili odrezani od sosednjih enot. Nadalje tudi, kadar so enote odhajale iz krajev, iz katerih je bilo doma mnogo borcev. Dogajalo se je tudi, da je sovražnik pomagal svojim vrinjencem pri poskusih razkranjanja kake enote s povečanim vojaškim pritiskom, zlasti s pogostnim bombardiranjem.

Skoraj vedno pa so sovražnikovi vrinjenci ostali dlje časa nerazkrinkani v enotah, kjer so posvečali premajhno pozornost varnostnim ukrepom, kjer niso dosegli glede budnosti zadostne množičnosti ali pa kjer so iz različnih razlogov zanemarili politično in vzgojno delovanje.¹¹

*

Vzporedno z ukrepi za notranjo varnost in trdnost enot se je naša obveščevalna služba ukvarjala tudi z ofenzivnim delovanjem navzven. Njeni organi, pa tudi drugi pripadniki naše vojske so se povezovali s pripadniki ali tudi samo pristaši osvobodilnega gibanja, če so le imeli za to priložnost. Zlasti pa s takimi, ki so živeli v krajih okoli območja operacij, predvsem v mestih s sovražnikovimi posadkami.

Zlasti v mestih je bila obveščevalna dejavnost ena izmed najvažnejših panog v delu organizacij osvobodilnega gibanja. Njen pomen je posebno porasel med bitkami, kakršne so bile med 4. in 5. sovražnikovo ofenzivo. V tem času so naše enote prejemale stalno koristne napotke in važne podatke, čeprav so bile žrtve med pripadniki osvobodilnega gibanja večje kot prej. V mestih in manjših postojankah je bilo namreč veliko več sovražnikovih vojakov, med njimi tudi pripadnikov obveščevalne službe in varnostnih sil. Ti so se spet zavedali nevarnosti partizanske obveščevalne službe in so zaradi tega strogo ukrepali zoper vse sumljive ljudi. Navadno so tudi nasploh prepovedali izhod iz postojank, pa tudi potovanje civilistov iz naselja v naselje, včasih pa celo odhajanje iz hiš.

Peko Dapčević, komandant, in Mitar Bakić, komisar druge proletarske divizije, zaslišujeta nemškega oficirja, ujetega v hudih bojih ob Neretvi

Oblike in načini našega obveščevalnega delovanja so bile različne tudi zaradi raznolikosti pri sovražniku. Njegove čete so bile namreč sestavljene iz pripadnikov najmanj štirih narodnosti. Razlikovale so se po bojni usposobljenosti, bojaželjnosti in značaju vojakov ter oficirjev. Vsaka sovražnikova vojaška organizacija je tudi ščitila koristi svoje države, te pa so se spet razlikovale, kar je včasih pripeljalo tudi do nasprotij med četami različne narodnosti. Zaradi tega je bila potrebna posebna taktika pri obveščevalni dejavnosti, ki je poleg zbiranja podatkov vsebovala tudi politično delovanje. Le na takšen način je bilo moč prodreti v sovražnikov vojaški, upravni, politični in gospodarski aparat.

Voditelji obveščevalne dejavnosti in njeni organizatorji so bili po mestih v glavnem pri ilegalnem delu preizkušeni ljudje. Pri zbiranju podatkov pa so spet sodelovali tudi mnogi navadni pripadniki ali celo samo pristaši osvobodilnega gibanja.

Kako uspešen je bil takšen način delovanja izpričuje podatek, da so med 1. in 20. januarjem 1943 obveščevalni organi naših enot prejeli iz mest okoli območja bodoče ofenzive nad 30 obveščevalnih poročil. V njih so bile vesti o bližnji ofenzivi kot tudi o njenih ciljeh, načinu izvedbe, nazivih in kakovosti enot, ki se je bodo udeležile ter njihovih medsebojnih odnosov. Za presojo naših štabov o sovražnikovih namenih so bili zlasti važni nazivi sovražnikovih enot. S pomočjo obveščevalcev po mestih je še pred začetkom ofenzive našim štabom uspelo zvedeti za vse enote, ki se je bodo udeležile.

Med množico poročil so bila nekatera še posebno važna in pomembna. Tako so 14. januarja 1943 iz Splita prišle vesti o bližnji ofenzivi ter o načrtih in pripravah zanjo. Poročila govorijo tudi o premikih italijanskih čet iz Hrvaškega Primorja proti Liki in srednjemu delu Dalmacije, o dejavnosti četnikov, zamenjavi vojakov v postojankah za varstvo železnic s starejšimi letniki in podobnih znakov skorajšnje ofenzive. Z otoka Korčule je prišlo poročilo o četniškem vojvodi Dobrosavu Jevdjeviću, ki je

tam med proslavljanjem novega leta v ožji družbi pripovedoval, da pojde na Reko. Tam naj bi se dogovarjal z Italijani za udeležbo četnikov med veliko ofenzivo, ki naj bi se začela 20. januarja in naj bi popolnoma zatrla partizanstvo. Kmalu se je izkazalo, da je bilo poročilo popolnoma točno, celo glede datuma začetka. Iz nekega italijanskega štaba v Splitu je obveščevalec »Mijat« poslal podatke o nameravani sovražnikovi taktiki med ofenzivo. Partizane naj bi najprej odrinili iz dolin v hribe in jih tamkaj utesnili na manjše območje, tako da bi bilo obstreljevanje iz topov in bombardiranje iz letal bolj učinkovito. Nazadnje pa bi Nemci uporabili še bojne pline. Očitno je šlo za podatke iz nemškega načrta za operacijo »Weiss 1« in »Weiss 2«. Iz Splita so prispeli tudi drugi važni podatki, med njimi o sovražnikovem načrtu okrepiti dejavnost na območju Mrkonjić Grad-Bugojno. Tja naj bi prišle številne čete iz sovražnikovega zaledja. Zelo važne so bile tudi vesti o sporazumu za skupni boj proti partizanom med Nemci, Italijani in četniki v okolici Nevesinja in o tem kako so v splitskem hotelu »Ambasador« razpravljali zelo podrobno o vsaki njegovi točki.

V začetnem razdobju ofenzive, med operacijo »Weiss 1« so bila posebno dragocena obvestila, ki jih je pošiljal partijski komite domobranske garnizije v Karlovcu. Ta je vodil delo štirih celic z 22 člani. Med njimi je bilo 10 oficirjev, 5 podoficirjev in 7 vojakov, v glavnem iz inženirije. Poleg celic v Karlovcu je komite povezoval tudi štiričlansko celico v garniziji Bijelina. Garnizijski komite je bil prek Djure Kuzmića in Zlatka Pintarića povezan z okrožnim komitejem KP Hrvaške za Karlovac.

Za ponazoritev pomembnosti poročil, ki so prihajala od tam, naj navedemo nekaj podatkov iz njih. Dne 27. februarja so pisali glavnemu štabu NOV Hrvaške o pohodu italijanske divizije »Sassari« proti Gračacu. Kmalu zatem pa so sporočili, da so italijanske čete popolnoma izpraznile Gacko, Trebinje in Nevesinje in da se bodo že čez dva dni udeležile bojev s partizani. V Sarajevo pa da so začeli prihajati deli 717. nemške divizije. V Hercegovini da je kakih 3000 četnikov pod poveljstvom Bajce Stanišića in Dobrosava Jevdjevića. Bojujejo se skupaj z Nemci in Italijani, toda ti se povsem ne strinjajo glede tega za kakšne naloge naj jih uporabijo in kako daleč naj se spustijo v sodelovanje z njimi. Tudi Paveliću ni všeč, ko Italijani preveč dovolijo četnikom na hrvaškem ozemlju, zato da je že začel ukrepati po diplomatski poti pri vladi v Rimu.

Ohranjeni dokumenti iz razdobja tik pred začetkom ofenzive pa tudi izpričujejo, kako so obveščevalni organi vse podatke nemudoma poročali višjim štabom, čeprav so imeli za to zelo majhne možnosti. Predvsem so namreč razpolagali le s kurirsko in telefonsko zvezo. Vrsta ukrepov pa priča, kako so višji štabi, med njimi tudi vrhovni, na podlagi takšnih in podobnih obvestil tudi nemudoma ukrepali. Vrhovni štab je na primer sporočil vsem enotam, da se bo začela 20. januarja velika ofenziva in da naj bodo pripravljene. Z napadi je tudi ukazal ovirati zbiranje sovražnikovih čet. Zaledne ustanove in organi ljudske oblasti pa naj bi se začele pripravljati za umik, oziroma za nadaljevanje delovanja s hribov in gozdov. Vse enote NOV in POJ po vsem jugoslovanskem ozemlju pa naj bi nemudoma začele s splošno nasprotno ofenzivo. Z napadi naj bi vezale kar največ sovražnikovih čet nase in s tem daleč od poprišča odločilnih bojev. Ukaz o vsem tem je izšel že 27. decembra 1942 v biltenu vrhovnega štaba.¹²

Dejavnost naše obveščevalne službe se je uspešno nadaljevala kljub nekaterim oviram tudi v razdobju drugega dela operacij, med potekom »Weiss 2«. Štab 3. divizije in prozorskega partizanskega bataljona sta dobila pred napadom na Prozor vse potrebne podatke o številu, oborožitvi in razporedu sovražnikovih čet, ki so branile ta kraj. Podatke so zbirali pripadniki osvobodilnega gibanja iz Prozora, jih sproti dopolnjevali in ugotavljali njihovo točnost. O tem, kako točne podatke so dobivali partizani o razmerah v Prozoru, piše tudi Vlado Šegrt.¹³

Druga proletarska divizija ob prebijanju na Zelengoro v začetku junija 1943

Kot je znano, so enote 3. divizije znale dobljene podatke o italijanski posadki in njenih temeljnih obrambnih pripravah dobro izkoristiti. Prozor so zavzele in tam zajele celotno posadko, zaplenile orožje, strelivo in hrano, pa tudi veliko količino sanitetnega materiala, ki ga je nad 4000 ranjencev iz »centralne bolnišnice« tako potrebovalo. Razen tega pa so v bližini uničile tudi na pomoč prihajajoče dele divizije »Murge«. Obveščevalni organi 9. dalmatinske divizije so prek svojih zvez v Omišu, Splitu in drugih postojankah prišli do mnogih važnih podatkov o sovražnikovih načrtih iz smeri Zadvarja, Šestanovcev, Sinja, Trilja, Omiša in Splita. Zvedeli so tudi, da italijansko brodovje prevažata čete in težko orožje proti izlivu Neretve. Iz Sinja so dobili podatke, da so tamkajšnje čete dobile suho hrano za pet dni, da so vojake cepili proti tifusu in da se pripravljajo na odhod.

V času najhujših bojev med 1. in 7. marcem, ki so potekali v dolini Rame in ob gornjem toku Neretve, so iz Splita še nadalje prihajala poročila s pomembnimi podatki. V enem izmed njih piše, naj bodo partizani pripravljene na ponovni napad iz smeri Kupresa, ki bo močnejši kot je bil prejšnji. Eden izmed zaupnikov govori tudi, da je zvedel za sovražnikov namen iz nemških načrtov za operacije. Po njih naj bi imeli Nemci za cilj z dotakratnimi akcijami partizane utesniti na manjše območje in jim preprečiti prodor proti Črni gori, nato pa uničiti. Očitno je ta zaupnik zvedel za nemški načrt operacije »Weiss 2«.

Za prehod čez Neretvo je vrhovni štab potreboval točne podatke o četnikih na njenem levem bregu in sploh v smeri, kamor je imel načrt poslati »glavno operativno skupino«. Štaba 2. in 3. divizije sta podatke poslala 7. marca, dobila pa sta jih predvsem iz mest.

Tudi v okolici Bihaća je obveščevalna služba dobro delovala, čeprav je sovražnik zasedel skoraj celotno osvobojeno ozemlje. Težave so nastale le zaradi neprestanih bojev in premikov naših enot in zaradi njihove velike oddaljenosti. Poročila s podatki, ki so jih lahko prenašali le kurirji, so namreč prihajala na cilj veliko prepozno in jih zaradi tega pristojni štabi navadno niso več mogli uporabiti. Delno pa so vseeno vplivali na potek bojev.

Le iz Sarajeva je bilo v tem razdobju zelo malo podatkov, čeprav je bilo mesto z bližnjo okolico zaradi vojaškega položaja kot izhodišče ofenzivnih akcij zelo pomembno. Vzrok za takšno stanje je uspeh ustaške policije, ki ji je uspelo po 12. decembru 1942 razkrinkati in pozapreti nad 300 pripadnikov osvobodilnega gibanja. Med temi so bili tudi skoraj vsi člani mestnih komitejev KP in Zveze komunistične mladine. Zaradi tega so bile pretrgane tudi obveščevalne zveze in sodelavci niso mogli kaj dosti prispevati k zmagi s točnimi in pravočasnimi poročili, za kar so imeli drugače številne možnosti. Sarajevo je bilo namreč eno izmed najbolj zavednih mest v Bosni in kot tako močna postojanka osvobodilnega gibanja.

Če torej razčlenimo našo obveščevalno dejavnost med potekom operacij v 4. sovražnikovi ofenzivi, lahko ugotovimo, da je celo naraščala, to pa v okvirih strateške usmeritve »glavne operativne skupine« in vrhovnega štaba. To velja zlasti za kraje kot so Prozor, Rama, Konjic, Mostar, Gornji Vakuf, Travnik in ozemlje okoli kolena Neretve. Štabi in politična vodstva so to dejavnost pospeševali tudi s pismenimi navodili, predvsem pa so zahtevali tesnejše povezovanje z organizacijami v mestih ter hitrejšo posredovanje podatkov pristojnim za ukrepanje. Celotna usmeritev pa je imela namen kar najhitreje preiti v nasprotno ofenzivo.¹⁴

*

Po dosedanjih raziskavah lahko smatramo, da je bilo zelo malo ali pa da se je ohranilo le malo poročil s podatki o obveščevalni dejavnosti pripadnikov osvobodilnega gibanja iz krajev v okolici območja, kjer se je razvijala 5. sovražnikova ofenziva ali operacija »Schwarz«. Dve sta iz Plevlja ter po eno iz Cetinja, Olova in Mostarja.

Toda dejansko je bila obveščevalna dejavnost tudi med operacijo »Schwarz« zelo živahna, le da predvsem v bolj oddaljenih krajih. Zaradi tega obveščevalni organi svojih ugotovitev niso mogli pravočasno sporočiti pristojnim za ukrepanje. Na razpolago so imeli le kurirje, ki bi morali prehoditi velikanske razdalje in se prebijati skozi slabo naseljene kraje, gosto zasedene od sovražnikovih čet. Zaradi istih razlogov ni bilo tudi telefonskih zvez. Radijskih postaj je bilo malo ali pa je zveza slabo delovala zaradi razgibanega hribovitega ozemlja.

Obsegi naše obveščevalne dejavnosti v tem času ponazarjajo ohranjena poročila. Iz Splita jih je prišlo kar 53, iz Zadra 35, precej pa tudi iz raznih postojank v Liki ali drugod. Če jih ni mogla uporabiti »glavna operativna skupina« pa so jih deloma lahko enote glavnega štaba Hrvatske ter 1. bosanski korpus kot tudi razne zaledne ustanove, organi ljudske oblasti in politične organizacije.

Zaradi tega so enote »glavne operativne skupine« na Sutjeski morale posvečati večjo pozornost organizaciji temeljitejšega izvidništva, kar pa se ni moglo povsem nadomestiti obveščevalne službe, katere podatki so štabom omogočali pravočasno ukrepanje in daljše priprave za akcije.¹⁵

*

Iz vseh ugotovitev glede delovanja naše obveščevalne službe med 4. in 5. sovražnikovo ofenzivo je potrebno poudariti nekaj bistvenih značilnosti.

Najprej, da se je sovražniku izjalovilo upanje, kako bo dosegel presenečenje z začetkom ofenzive. To mu je uspelo edinole v Kordunu. Tam so se deli 7. esesovske divizije »Prinz Eugen« skoraj do partizanskih položajev pripeljali z vlaki in v noči med 19. in 20. januarjem 1943 nemudoma začeli boje.¹⁶

Soteska pri Suhi v dolini Sutjeske, kraj, ki spominja na zgodovinske boje pred tridesetimi leti

Med operacijo »Weiss 1« so naši štabi lahko uporabili skoraj vse ali vsaj pretežno večino podatkov o sovražniku. Med operacijo »Weiss 2« pa so se pojavile pri tem prve težave, ki so se kasneje zaradi vedno večje oddaljenosti vedno bolj stopnjevale. Kot že rečeno, je bilo temu krivo poleg oddaljenosti tudi pomanjkanje telefonskih in radijskih zvez.

Za sovražnikovo obveščevalno službo je značilno, da je sicer velikokrat zbrala zelo točne podatke in jih zaradi obilja sredstev za zvezo tudi naglo posredovala pristojnim za ukrepanje. Toda velikokrat se je v svojih sklepih temeljito zmotila ali pa so to naredili poveljniki in štabi. Med operacijo »Weiss 1« je sovražnikova obveščevalna služba ocenila območje, kjer je potekala, kot zelo pomembno. Zaradi tega je tudi sovražnik zbral večino čet na črti Karlovac—Glina—Petrinja, smer proti jugovzhodu pa je pustil malo manj kot odprto. Še večjo napako je sovražnikova obveščevalna služba zagrešila med operacijo »Weiss 2«, čeprav je imela tedaj še več podatkov o naših enotah kot prej. Obveščevalna priloga ukaza generala Lüttersa priča, kako je ta pričakoval trdno in vztrajno partizansko obrambo na črti Bosansko Grahovo—Oštrelj—Mrkonjić Grad. Toda to se ni zgodilo. Pričakovanje trdne in vztrajne partizanske obrambe na kaki črti ali na območju pa je tudi načelno zgrešeno in priča o togi in starokopitni vojaški miselnosti nemških oficirjev. Ti bi iz dveletnih izkušenj iz bojev s partizani že lahko vedeli, da si kaj takega partizani ne morejo in nočejo privoščiti.

Naravnost usodna za sovražnikove enote je bila napaka italijanske obveščevalne službe glede naših načrtov v gornjem toku Neretve. Plačala jo je divizija »Murge«, ki je bila dejansko uničena. Prvi napaki je sledila nova, in sicer sklepanje, da bodo po uspehih ob gornjem toku Neretve naše enote udarile na Mostar. Zaradi tega od tam tudi niso poslali razpoložljivih čet v boj proti gornjemu toku Neretve, ampak so jih držali v mestu zaradi obrambe. Šele ko so se naše čete prebile čez Neretvo, so Italijani poslali svoje enote proti Nevesinju in na poti spet utrpeli hud poraz.

Napak svoje obveščevalne službe se je zavedal tudi poveljnik 6. italijanskega korpusa, ki je krivdo za vse poraze in prebitje »glavne operativne skupine« čez Neretvo v Hercegovino naprtil svoji obveščevalni službi.¹⁷

Toda tudi Nemci med operacijo »Weiss 2« niso bili dosti uspešnejši od svojih italijanskih zaveznikov. Njihove štabe in obveščevalno službo je spravila v popolno

zablodo razstrelitev mostov čez Neretvo in demonstrativni napad naših enot proti Gornjemu Vakufu. Napake so se začeli zavedati prepozno in njihov sunek v dolino Neretve je bil udarec v prazno.

Nazadnje lahko še ugotovimo, kako je našo obveščevalno službo takoj po organizacijskih spremembah konec leta 1942 in prve dni leta 1943 čakalo razdobje hudih in odločilnih spopadov. V njih so partizanski obveščevalci zelo uspešno napravili težaven izpit, čeprav vsa njihova sklepanja in podatki niso bili vedno povsem točni in jih je stvarnost marsikdaj ovrгла. Toda med boji so se tudi obveščevalci učili kot vsi drugi in tudi med njimi so se kmalu pojavili večji ljudje. Ti so se izkazali pri delu, obenem pa v praksi določili obveščevalno taktiko partizanskih enot. Tako so si tudi pridobili velike zasluge za uspeh »glavne operativne skupine« v najhujših bojih med našo osvobodilno vojno in revolucijo.

Prevedel M. P.

Opombe

¹ B. Borojević: Predgovor v Zborniku Neretva—Sutjeska 1943. Izdal Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1969, stran 7.

² B. Popović: Obveščevalna služba in varnostni ukrepi v enotah NOV in POJ v prvi polovici leta 1943. Zbornik Neretva—Sutjeska 1943, stran 712.

³ Iz navodil vrhovnega poveljnika NOV in POJ tovariša Tita o organizaciji in nalogah obveščevalne službe na osvobojenem in neosvobojenem ozemlju. Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (nadalje Zbornik), 2. del, 6. knjiga, dokument 185.

⁴ Iz zaupnega poročila poveljnika nemških čet generala Rudolfa Lütersa 20. junija 1943 vrhovnemu nemškemu poveljstvu o izkušnjah operacije »Schwarz«. Zbornik, 2. del, 9. knjiga, dokument 14.

⁵ M. Miškov: Sovražnikove obveščevalno-varnostne priprave in spremljanje operacij »Weiss« in »Schwarz«. Zbornik Neretva—Sutjeska stran 370.

⁶ Priročnik o nemški obveščevalni službi. Zvezni sekretariat notranjih zadev, Beograd 1964, 5. knjiga, stran 379.

⁷ Arhiv vojaškega zgodovinskega instituta JLA, fond NOV 97/7/27/7.

⁸ Arhiv VZI, nemški fond — letaki 1/50-67/1/f/2.

⁹ Zbornik, 4. del, 9. knjiga, stran 556.

¹⁰ Zbornik, 2. del, 6. knjiga, strani 460—467.

¹¹ Zbornik, 4. del, 9. knjiga, dokument 111.

¹² Arhiv VZI, fond NOV 1999/1/9.

¹³ Zbornik, 4. del, 10. knjiga, dokumenta 294 in 291.

¹⁴ Arhiv VZI — fond NOV 1491/5/22.

¹⁵ Arhiv VZI — fond NOV 760 A/9/36.

¹⁶ Vladimir Dedijer: Dnevnik, 2. del, stran 316.

¹⁷ Zbornik, 4. del, 13. knjiga, stran 630.

Spomini **Osvobodilni boj v Dolomitih**

Gradivo **Dr. Cene Logar-Rovtar**

Opisati hočem po spominu narodnoosvobodilni boj, predvsem v enem izmed rajonov vrhniškega okrožja, v horjulskem rajonu. Tu sem 1941. leta ustanovil prvo organizacijo Osvobodilne fronte in prvo partijsko organizacijo, katerih sekretar sem bil vse do svojega odhoda iz Dolomitov aprila 1943. leta. Področje vrhniškega rajona je obdelal že Karel Grabeljšek v knjigi Vrhnika in okolica v boju za svobodo. Opis horjulskega rajona bo dal osvetlitve tudi o vrhniškem rajonu.

Ker je delo na terenu neposredno povezano z delom v Dolomitskem odredu, ki je deloval na tem terenu, sem se moral dotakniti tudi vojaških operacij. Seveda le v glavnih potezah in po spominu. Natančnejše more te operacije obdelati le obširno delo.

Opozarjam pa, da so to spomini, za katere sem dobil le nekatere datume, in spomini predvsem za en teren in za določeno obdobje. Mislim, da bo tudi to omogočalo napraviti natančnejšo sliko boja tega terena.

Področje vrhniškega okrožja, predvsem področje Polhograjskih Dolomitov, je bilo med vojno izredno važno tako za narodnoosvobodilni boj kot tudi za okupatorje. Za okupatorje je bilo važno zato, ker je skozi tekla železnica Ljubljana—Trst, ki je bila zanje življenjske važnosti. Ker so morali za vsako ceno držati to progo, so morali obvladati tudi področje okoli te proge. Tako je moral okupator tudi v Srbiji zaradi proge, ki je vodila v Grčijo in Bolgarijo, z največjo brutalnostjo in zločini obvladati področja okoli proge. Le tako je mogoče razumeti vse množične poboje in zločine v Kragujevcu in drugod po Srbiji. V zmanjšanem merilu je podobno veljalo tudi za področje vrhniškega okrožja in predvsem terena Polhograjskih dolomitov. Zato je tudi razumljiva vsa brutalnost in aktivnost okupatorja na tem področju od začetka okupacije do kraja. Posluževal se je vseh sredstev, ki so mu bila na voljo: vojaških operacij in političnega dela s postavljanjem belogardističnih in domobranskih postojank.

Pri tem je okupator lahko računal na politični značaj dolomitskega terena: to je bila absolutna domena klerikalizma, torej političnega in družbenega nazadnjaštva. V tem se okupator ni zmotil: del tega teritorija je med okupacijo res odigral vlogo Vendeje: šentjošt je postal eno izmed najzagrizenejših žarišč protirevolucije in narodnega izdajstva v Sloveniji.

Ker sem bil na tem terenu od vsega začetka narodnoosvobodilnega boja organizator partije, Osvobodilne fronte in sploh odpora proti okupatorju, bo morda

dobro, da se nekoliko spomnim vsega tega dela, ki je bilo izredno težko, zamotano in nevarno. Bil sem predvsem politični organizator, zato se bom oziral predvsem na delo na terenu. Vojaških dogodkov se bom dotikal le toliko, kolikor sem moral zaradi značaja političnega dela delati tudi v Dolomitskem odredu, ki je operiral tod. V tistem času je bil odred tesno povezan s terenom in obratno. Poleg tega sem bil tudi partijski inštruktor v tem odredu in zaradi tega povezan z njegovo vojaško dejavnostjo. Z organizatorskim delom sem 1941. leta začel v horjulski dolini, kjer je nastal horjulski rajon Osvobodilne fronte.

Ob začetku okupacije je bil politični položaj nekako takle: Oblast so imeli v rokah klerikalci, tako v horjulski kot v šentjoški občini. Slonela je na nekaj aktivistih klerikalne stranke, ki so imeli svoje koristi bodisi kot plačani župani bodisi kot ljudje, ki so imeli v rokah zadružno trgovino, hranilnico in posojilnico ter mlekarno. Tako sta bili na tem zainteresirani predvsem dve družini, Bastiči na Ljubgojni, ker je bil Bastič dolgoletni župan horjulske občine, in Lončarji, ker je bila tedanja zadružna trgovina in mlekarna že vrsto let v rokah Franca Lončarja.

Podobno je bilo tudi v Šentjoštu, kjer je bila v rokah Jakoba Žaklja združena zadruga, velika kmetija in agencija klerikalne stranke.

Ko je prišla okupacija, so vsi ti ljudje kmalu postali osnova belogardistične in kolaboracionistične aktivnosti. Okoli sebe so aktivizirali še nekaj klerikalcev iz starih časov orlovske organizacije, ki dejansko niso imeli nikakega drugega ekonomskega interesa, le ideološka zaslepljenost jih je privedla vedno bolj na kolaboracionistično stran. Stari strah pred komunisti, ki jim je bil vcepljen po klerikalnih organizacijah in literaturi, je deloval. Najbolj zanimivo je to, da horjulski župnik Franc Nastran nikdar ni vodil protikomunistične gonje in propagande. Nekaj let pred okupacijo mi je celo pisal v Prago, kjer sem študiral, naj mu pošljem literaturo o Sovjetski zvezi. Poslal sem mu jo, kolikor sem je imel. Gledal je torej daleč prek klerikalne protisovjetske in protisocialistične zaslepljenosti. Prav zato mu je šel med vojno ves zaslepljeni belogardizem prek glave, upiral se mu je z vsemi silami, ki jih je imel kot duhovnik v rokah, in te sile niso bile majhne; za nas so bile zelo pomembne: tolažba, ki so jo dobivale žene in matere, ki so imele može in sinove v internacijah ali v partizanih, je bila za nas neprecenljiva.

Toda klerikalizem so prevzeli v roke omenjeni veljaki in njihove družine, predvsem sinovi, ki so bili zagrizeni klerikalni mladinci, organizirani po svoji liniji. To velja predvsem za sinove Bastiča, pa tudi za nekatere tedanje študente in lemenatarje v Horjulu in Šentjoštu.

Poudariti je treba, da belogardizem ni dobil kake druge razredne opore, niso se delili veliki kmetje kot belogardisti in mali kmetje, bajtarji in delavci kot pripadniki Osvobodilne fronte. Delovala je torej predvsem stara klerikalna ideološka gonja, češ da komunisti ogrožajo kmetom zemljo in vero. V razbijanju tega strahu ima prav župnik Franc Nastran neprecenljive zasluge in ga je mogoče označiti, da se je že tedaj proti cerkveni fašistični politiki tedanjega papeža Pija XII. in ljubljanskega škofa držal politike poznejšega papeža XXIII. ter zadnjega cerkvenega koncila. Zato je toliko bolj obžalovanja vredno vse postopanje proti njemu po osvoboditvi, ko so ga popolnoma neupravičeno obravnavali kot nasprotnika, mu odnesli dnevnik iz časov okupacije, kjer je hranil dragoceno dokumentacijo o partizanih iz časa njihovih najhujših bojev.

Kljub temu je bilo delo na razbijanju klerikalizma težko, izredno težko se je prebijala Osvobodilna fronta.

Poleg klerikalcev so bili še liberalci, ostanki skompromitirane JNS in pa Sokoli. Tu skoraj nismo zadeli na odpor pri ustanavljanju Osvobodilne fronte. Le nekaj starih pripadnikov JNS-liberalcev je bilo nekoliko rezerviranih, toda na nasprotno

Pogled na Dolomite, ki so zaradi prisotnosti najvišjih organov osvobodilnega boja na Slovenskem od novembra 1942 do aprila 1943 dobili ime »Dolomitska republika«

stran se niso postavili. Mladi Sokoli so bili takoj proti okupatorju in gluhi za vsako kolaboracijo z okupatorjem. To že zato, ker so bili klerikalci na strani okupatorja.

Velike zasluge za to ima šolski upravitelj Tone Uršič in njegova žena Vida. Bil je dolga leta organizator sokolstva in sploh vsega, kar je bilo liberalno in protiklerikalno.

Pravih delavcev, ki bi živeli doma, je bilo malo. Nekaj se jih je vozilo z vlakom ali s kolesom v Ljubljano. Toda njihovo število najbrž ni presegalo 20, tako da delavski element tedanjemu življenju ni dal skoraj nikake karakteristike. Le posamezni so bili ožje povezani z delavskim gibanjem, toda ne vsi in ves čas. Tako je Franc Medič umrl že pred vojno kot komunist, toda že prej se je preselil na Log. Z delavskim gibanjem je bil povezan tudi Žagarjev France, ki je hodil na delo v Ljubljano. Najvažnejši pa je bil Viktor Korenčan-Polh, ki je bil komunist že od leta 1938 in je tedaj ostal organiziran ves čas ter je temu primerno vlogo odigral med NOB. Lahko rečemo, da je bilo njegovo delo najpomembnejše. Sicer pa je izšel iz družine, ki je že takoj po prvi svetovni vojni dala prvega in najdoslednejšega komunisto v horjulski dolini, njegovega brata Lovrenca, ki je umrl v Ameriki. Na prvih državnozborskih volitvah v stari Jugoslaviji 1920. leta v Horjulu je bil varovalec skrinjice Komunistične partije. Njegov namestnik pa je bil njegov brat Viktor. Na teh volitvah so dobili vsega skupaj 18 glasov. Ta dva brata sta torej bila tista, ki sta orala ledino.

Od klerikalne politike pa so se razlikovali krščanski socialisti, ki so tudi imeli nekaj pristašev. To je bila predvsem družina Stanovnik v Horjulu, ki je bila pod vplivom Aleša Stanovnika. V Zaklancu pa je bil Kozina, delavec, ki se je vozil v Ljubljano na delo.

S tem stanjem sem moral računati 1941. leta, ko sem dobil od tov. Borisa Kidriča nalogo organizirati Osvobodilno fronto in partijsko organizacijo v tej dolini. Najprej sva na osnovi mojega poročila o političnem stanju na tem terenu natančno analizirala stanje zato, da bi dobil pravilno linijo svojega nadaljnega

političnega dela. Po Kidričevi direktivi sem sprejemal v odbore oziroma v aktiv Osvobodilne fronte ljudi iz vseh političnih vrst in slojev.

Zakaj je spočetka vodil Kidrič organizacijo osvobodilnega boja na tem terenu, ki je teritorialno spadal dejansko pod Vrhniko? To je bilo zato, ker sva od leta 1937 do 1939 s tov. Kidričem skupaj delala v Pragi in Parizu, kjer sem jaz študiral, on pa je bil tam v emigraciji. Razpad stare Jugoslavije me je dobil doma v Horjulu, kjer sem živel od jeseni 1940. leta, ko sem se po kapitulaciji Francije vrnil iz Pariza. Ko sem se vrnil iz Francije v Jugoslavijo, nisem mogel dobiti nobene zaposlitve zaradi svoje politične aktivnosti v Parizu in Pragi, in to kljub temu, da sem se habilitiral za privatnega docenta na ljubljanski univerzi. V Parizu sem bil podpredsednik Jugoslovanskega študentskega društva in sem deloval v neposredni povezavi ter pod vodstvom tov. Borisa Kidriča. Ker smo v društvu prevzeli vodstvo levo usmerjeni študentje ter se borili proti skrajni desnici, med njo sta bila tudi Ciril Žebot in Casar, ki sta tudi tam študirala, so me ti desničarji ovadili francoski in jugoslovanski policiji. Zato sem že v Parizu imel stalne hišne preiskave francoske tajne policije. Dokumente so mi podaljševali le za nekaj mesecev ali tednov, medtem ko so jih drugi študentje dobili za celo leto.

Kidrič je odšel iz Pariza že 1939. leta, jaz pa sem ostal tam tako dolgo, da sta me kapitulacija Francije in padeč Pariza dobila v Parizu. Ker nisem vedel, če so spiski komunistov in njihovih simpatizerjev pri francoski policiji prišli v roke gestapa, sem bil cele mesece kot na žerjavici, ko nisem mogel iz Pariza domov. Kaže, da je francoska policija te spiske uničila, kajti nikogar izmed levičarskih študentov niso aretirali, pač pa so aretirali francoskega notranjega ministra Mandela in ga pozneje v taborišču ustrelili.

Zaradi tega po vrnitvi nisem mogel dobiti službe, ostati sem moral doma na deželi, kjer me je dobila kapitulacija Jugoslavije in kjer sem imel zveze s tov. Kidričem. Tako sem dobil nalogo, naj ostanem na tem dolomitskem terenu in naj organiziram narodnoosvobodilni boj.

Takoj po kapitulaciji Jugoslavije sem iskal stik z Borisom Kidričem, dobil pa sem ga šele ob koncu maja ali v začetku junija. Iskal sem ga prek njegovega očeta, prek njega sem bil že prej povezan z njim. Takoj mi je dal navodila za organizacijo Osvobodilne fronte in povedal, da bodo poiskali stik z menoj tudi organizatorji vrhniškega okrožja. Dokler pa do tega ne bo prišlo, naj ostanem povezan z njim, naj mu poročam o delu in o rezultatih, od njega pa bom dobival navodila. Kljub temu, da sem se že v Parizu udeleževal političnih sestankov komunistov, in sem že tam okusil, kaj je konspiracija, sem prave lekcije o tem dobil šele sedaj od Kidriča.

Kidrič mi je naročil, naj delo razširim na vse vasi v horjulski dolini in okolici ter ponovno natančno pregledam politično stanje. Tega dela sem se takoj lotil. Da bi legalno prišel v stik s hribovskimi vasi, sem sprejel od občine neko popisovanje hiš in ljudi, ki so ga v juniju 1941 ukazali Italijani. Tako sem prišel na Koreno, Vrzenec in Samotorico. Tu sem že tedaj zvedel za veliko aktivnost in vpliv jezuitov, predvsem v Šentjoštu, kjer so imeli tik pred vojno nek misijon z velikim uspehom in od tedaj dalje vzdrževali stike s temi kraji. Pozneje sem tudi zvedel, da je lemenatar, ki je izšel iz vrst zagrizenih klerofašističnih mladcev Ernesta Tomca, širil politično fašistično usmerjenost tudi med kmeti. Tik pred vojno je vodil sem in izlete Ernest Tomc svoje mladce. Od nekje se je vrnilo tudi nekaj usmiljenk, ki so bile vse povezane s to družino.

Iz teh podatkov sem si takoj napravil sliko, da bo Šentjošt izredno težaven teren za narodnoosvobodilni boj. Nikakor ni mogoče misliti, da bi klerofašisti že pred vojno načrtno pripravljali ta teren za primer okupacije, kajti o tem pred vojno nihče ni mogel s tako gotovostjo računati, še manj pa na kolaboracijo z okupatorjem. Vendar pa so slučajne okoliščine prišle klerofašistom tako prav, da je videti kot načrtno pripravljeno. Te slučajne okoliščine so torej: od mestnega

centra in od naprednih idej oddaljen kraj, kjer religiozna ideologija ni še nikdar doživela nikakega progresivnega pretresa in preizkušnje, kjer absolutno dominirajo predsodki pred progresivnimi pogledi na svet in na družbo, kjer bo politika, ki bo imela versko in cerkveno zaslonbo, zmagovala. Dalje: politika tega kraja je bila že tedaj v rokah klerikalnih gruntarjev, eden od gruntarjev je imel lemenatarja, ki je bil prepojen s Tomčevo klerofašistično zagrizenostjo in imel vpliv na okolico. Dalje: s temi ljudmi je vzdrževal Tomc stike, torej je moral čutiti, da je na tem terenu doma. Škofija je takoj po kapitulaciji Jugoslavije poslala nekaj kaplanov (od katerih je bil najbolj zagrizen Jože Cveblar), ki so pribežali najbrž nekje izpod Nemcev. Dalje: trden vpliv jezuitov.

Vse te okoliščine so mi dale že tedaj misliti, nanje sem opozoril tudi Kidriča. Te okoliščine so potem našim kolaboracionistom prišle kot naročene, in tako je naša reakcija napravila iz Šentjošta pravo Vendejo: iz poštenih in delovnih kmetov so napravili fanatične belogardistične izdajalce, ki so spočetka hrabro umirali v bojih proti partizanom. Šele s časom so se pokvarili ter je v njihovih vrstah zavladalo ropanje in propalost.

Na vse načine sem poskušal priti v to vas, a vse zaman. Od hiše do hiše, od družine do družine sem dobival poročila od tistih, ki so vse te ljudi poznali, toda nikjer nisem mogel dobiti oprijema za delo in vpliv. Ti fanatiki so 1942. leta z največjo brutalnostjo umorili vse, kar je bilo med njimi progresivnega: svojega učitelja in učiteljico in z njima še dva druga. To so bili nezaslišani umori in zločini, ki jih človek nikdar ne bi mogel pričakovati od poštenega ljudstva. Samo verski fanatizem more pripeljati naivno verujočega človeka do česa takega. In tako so morili ter pobijali vso vojno, povzročali gorje, silili še druge v zločine in končno sami končali tako, kot končujejo zločinci. Samo brezmejno gorje, kateremu je kriva zaostala verska ideologija, zaostalo življenje in fanatizem ter pobožnjakarstvo, ki sledita iz vsega tega.

Prav ta Šentjošt pa nam ni povzročal vso vojno le hudih žrtev, pač pa tudi v naših vrstah hudo razdvojenost v ocenjevanju položaja v tej vasi in v vprašanju, kako naj se borimo proti temu sovražniku. To bomo videli še pozneje. Zelo zanimivo pa je še to, da je nastalo takšno sfanatizirano stanje kljub temu, da je bil tu desetletja župnik Nagode, ki je bil vse prej kot verski fanatik in ki ga nikakor ni bilo mogoče zaplesti v protiljudsko politiko bele garde.

Ko sem začel z organizacijo Osvobodilne fronte, sem se opiral predvsem na Viktorja Korenčana, starega komunista, in pa na Toneta Uršiča, šolskega upravitelja ter idejnega voditelja sokolstva in sploh liberalizma. Ta je privedel v Osvobodilno fronto kompletno sokolstvo, ki je bilo sicer maloštevilno (Ciril Korenčan, Andrej Korenčan, Jože Rožmanc, družina Prebilovih-Koprivcovih idr.), toda v ostri opoziciji s klerikalci, torej nedostopni za belogardistično kolaboracijo. Predvsem pa sem pazil, da sem dobil poštene klerikalne kmete, srednje, male in bajtarje, da ne bi zapadli pod vpliv klerikalnih organizatorjev belogardizma. Tako se mi je posrečilo aktivizirati najširše plasti od delavcev in kmetov, od liberalcev pa vse do klerikalcev. Organizatorji bele garde so imeli spočetka težak posel, ker so povsod zadeli na pripadnike Osvobodilne fronte, ki so mi takoj javili njihovo aktivnost. Tako sem zvedel, da je hodil že leta 1941. iz Ljubljane organizirat in propagirat belogardistično organizacijo nek študent.

Ko sem javljal o stanju in organizaciji Borisu Kidriču, me je sprejel v partijo na osnovi mojega političnega dela v Parizu in na organizaciji OF ter mi poveril tudi organizacijo partije, prve celice. Organizacija OF seveda ni nastala naenkrat, tudi rajonski odbor ni nastal naenkrat, pač pa na osnovi aktivnosti članov in bil šele septembra 1941 potrjen s strani sekretarja vrhniškega okrožja na sestanku okrožnega odbora OF, ki smo ga imeli v horjulski šoli. Sestanek je vodil sekretar vrhniškega okrožja OF Franc Popit-Jokl. Ta je potrdil tako rajonski odbor Osvo-

bodilne fronte Horjul kot tudi člane prve partijske celice, ki sem mu jih predložil in utemeljil sprejem.

V rajonskem odboru Osvobodilne fronte Horjul so bili: Viktor Korenčan-Polh (delavec, komunist), ki je bil odgovoren za organizacijo OF v vaseh Zaklanec, Podolnica, Brezje in Lesno brdo, Nace Istenič (bajtar, komunist), ki je odgovarjal za področje Vrzdenc, Žažar in Šentjošt, Tone Uršič (bivši Sokol, tedaj komunist, šolski upravitelj), ki je odgovarjal za pripadnike Sokolov, Jakob Logar (bivši klerikalec, tedaj komunist), Ciril Korenčan (bajtar, Sokol), Matevž Zdešar (obrtnik), Jože Rožmanc (bivši Sokol, tedaj komunist), Žane Končan (kmet, klerikalni podžupan), pozneje tudi Franc Stanovnik (bajtar, krščanski socialist), jaz pa sem bil sekretar rajonskega odbora OF in prve celice KPS. Kot je videti, je bil rajonski odbor sestavljen tako, da so bile v njem zajete vse plasti ljudi kot tudi stranke. Ti člani so delovali vsak v svojem krogu, ki mu je bil dostopen in na svojem terenu, ki mu je bil najbližji. S tem so paralizirali sovražni vpliv, a tudi sebe izpostavljali, kar je videti iz njihovega preganjanja in tudi aretacij. Prav zaradi tega sestava v naši organizaciji ni prišlo nikdar do kakih političnih trenj, predvsem ne do trenj med komunisti in drugimi skupinami OF. Ta odbor je v svojem najožjem obsegu (Tone Uršič, Jakob Logar in jaz) deloval že od junija 1941, se v tej svoji aktivnosti širil in se konstituiral ter bil potrjen septembra 1941 na okrožni konferenci OF pod vodstvom Franca Popita.

Tako je bil formiran rajonski odbor OF Horjul in celotna rajonska organizacija, ki je bila del okrožne organizacije vrhniškega okrožja. Vrhniško okrožje je obsegalo štiri rajone: Vrhniko, Borovnico, Logatec in Horjul. Prvi sekretar OO OF Vrhnika je bil Franc Popit-Jokl, člani tega odbora pa so bili še Janez Suhadolnik (Verd), Rado Pehaček (Logatec) in dr. Cene Logar (Horjul). Celotna rajonska in okrožna organizacija vrhniškega okrožja pa je bila formirana šele do novembra 1941.

Že v poletju 1941 sem na osnovi aktivnosti članstva OF sprejel tudi prve komuniste, ki so sestavljali celico v horjulskem rajonu. To so bili Tone Uršič, Jakob Logar, Nace Istenič (Vrzdenc) in Jože Cepon (Horjul). Tej organizaciji je bil priključen tudi Viktor Korenčan-Polh, predvojni komunist, vendar se sestankov ni udeleževal, ker je bil partijsko povezan v ljubljanski tovarni kleja, kjer je bil zaposlen. Kot sem že omenil je tudi sprejem teh članov v partijo potrdil Franc Popit na okrožnem sestanku OF v Horjulu ob koncu septembra 1941. Tudi naša rajonska partijska organizacija je bila del okrožne partijske organizacije vrhniškega okrožja. Vendar je to okrožje bilo formirano šele novembra 1941, in sicer iz severnega dela Notranjskega okrožja. Med drugimi sva bila člana okrožnega komiteja Vrhnika Stane Kavčič in jaz. Decembra 1941 postane sekretar tega komiteja Stane Kavčič, poleti 1942 pa so vključeni še Adolf Malavašič-Zajc, Nande Šinkovec-Petelj in Matevž Fortuna-Srnjak, ki je padel 1943. leta v nemški oktobrski ofenzivi. Tako nas je bilo 1942. leta 7 članov OK KPS Vrhnika, imena sekretarja rajonskega komiteja Logatec, ki je bil pozneje tudi član okrožnega komiteja Vrhnika, se ne spominjam. Okrožni komite je imel tri rajonske: Vrhnika, Logatec in Borovnica.

V takšni sestavi smo delali do decembra 1942, ko je Stane Kavčič odšel k mladini, jaz pa sem postal sekretar okrožnega komiteja Vrhnika. To sem bil vse do aprila 1943, ko me je CK KPS poslal na partijsko delo v II. operativno cono (Primorska).

Okrožni odbor Vrhnika pa je bil ob koncu 1942. leta v naslednji sestavi: sekretar Franc Popit, člani pa Adolf Malavašič-Zajc (Vrhnika), Suhadolnik (Verd), Kajetan Brenc (Vrhnika), Jakob Turk (Logatec), dr. Cene Logar (Horjul), Franc Škerl-Bregar (Dolomitski odred).

Da sta bila rajonski odbor Horjul in partijska organizacija pravilno izbrana, je dokaz v tem, da so vsi člani ostali zvesti osvobodilnemu boju do kraja, razen dveh, ki sta se le pasivizirala, a nista prešla k sovražniku. Tudi frakcionašenje

Del okrožnega komiteja KPS Vrhnika februarja 1943. Spredaj (od leve na desno) sedita Adolf Malavašič-Zajc in Nande Šinkovec-Petelj. Stojijo (od leve proti desni): Viktor Klobučar-Kragulj, Janez Žitko in dr. Cene Logar

krščanskih socialistov ni moglo organizacije nikakor omajati, čeprav smo imeli nekaj težav. Tako smo aktivizirali srednjega kmeta, bajtarja, delavca, intelektualca, obrtnika, vajenca, vse do večjega kmeta. Velikih kmetov pa na tem terenu ni bilo. Le največji teror je pozneje mogel ustanoviti belo gardo, zato jo je ljudstvo tudi gledalo kot nekaj tujega in vsiljivega, kot prodane ljudi.

Tako se je do jeseni (september—oktober) 1941 izoblikovala organizacija Osobodilne fronte. Odbor OF za Horjul je bil nekako oktobra naslednji: Tone Uršič, Jakob Logar, Ciril Korenčan, Ivan Stanovnik, pozneje še Adolf Jeraj. Veliko nam je pomagal prihod Adolfa Jeraja, ki se je nekako novembra vrnil zaradi hudih ozeblin iz partizanov na Krimu.

Le rajonski odbor OF in vaški odbor OF za Horjul sta se redno sestajala in delala skoraj tedensko. Pri tem smo vselej pregledali politični položaj, ocenili, kako so bile izvršene naloge, ki so jih prevzeli posamezni člani na prejšnjem sestanku, ter prevzeli nove naloge, ki jih je pred nas postavljala nova nastali položaj. Po drugih vaseh so bili le bolj zaupniki, niso bili odbori v pravem pomenu, ker se niso sestajali kot se mora sestajati pravi odbor, posamezniki so opravljali le posamezne naloge, kot je bilo trenutno treba in kot so jih sprejemali od člana rajonskega odbora, ki je odgovarjal za posamezno vas.

Tako smo se v Zaklancu poleg Viktorja Korenčana, ki je bil član rajonskega odbora OF, naslanjali predvsem še na Janeza Ravnohriba, kmeta, na Lesnem brdu na Janševo družino, v Brezjah na Lovrenca Vidmarja, ki je bil leta 1942 po izdaji ustreljen, v Podolnici na Janeza Verbiča in družino Peklenkovich, v Butanjevi na učitelja Mivška, na Drenovem griču na Kuclerjevo družino, na Koreni pa predvsem na Lešnjakovo družino in na družino Andreja Sečnika.

Poleg članov odbora OF so bili zelo aktivni posamezni drugi člani OF, v Horjulu predvsem Janez Prebil in njegova žena, Andrej Končan, Janez Končan, občinski

tajnik v Horjulu, Franc Dedič, šofer avtobusa Horjul—Ljubljana, doma iz Velenja, žena učitelja Toneta Uršiča Vida, Gita Kuhar, na Ljubogjni je bil aktiven Janez Tominec, študent, na Vrzdencu Leopold Grdadolnik, Andrej Stanovnik, v Samotorici družine Slovša-Cankarjevi, tako mož kot tudi žena, moža so leta 1942 ustrelili kot talca; v Samotorici tudi družina Tominčevih-Podkožlekarjevih idr.

Kot sem že omenil, sem bil od ustanovitve organizacije OF in partijske organizacije povezan z Ljubljano, predvsem z Borisom Kidričem, kateremu sem moral poročati o uspehih organizacije, on pa mi je dajal nasvete in navodila. Že takoj v začetku pa mi je dejal, da bo poskrbel, da se bo povezala z nami vrhniška okrožna partijska organizacija. Toda od tega je prišlo šele septembra meseca. V vrhniški oz. notranjski partijski organizaciji je tedaj delal ilegalno tudi Ivan Novak-Očka. Z njim sem se nekajkrat sestel šele jeseni 1941, ko je prišel na sestanek skupno s Francem Popitom-Joklom. Sestajali smo se pri Cirilu Korenčanu v hlevu in pod kozolcem. Zato je nesmiselno in napačno govorenje, da je bil ustanovni sestanek OF junija meseca v hlevu gostilne Rožmanc, katerega naj bi se udeležil jaz, moj brat Jaka, Viktor Korenčan in Ivan Novak-Očka. Noben od imenovanih se ni udeležil sestanka. Lahko, da je Ivan Novak-Očka kdaj prišel v Horjul, da bi navezal stik in začel organizacijo, toda od takšnega stika do ustanovnega sestanka je dolga pot. Ko sem junija pričel z organizacijo, ni bilo na terenu nobene sledi o kaki organizaciji, niti glede aktivnosti niti glede personalne sestave. Poleg tega bi mi morala Novak in Popit vsaj kaj omeniti o tem.

Poleg omenjenih sestankov z aktivisti vrhniškega okrožja smo imeli še en sestanek na okrožnem nivoju v Logatcu nekako novembra 1941, katerega sva se udeležila jaz in moj brat Jaka. Do tretjega sestanka v gostilni v Bistri, ki ga je napovedal Franc Popit, pa zaradi nesporazuma ni prišlo. Midva z bratom sva tja prišla in čakala v gostilni, toda drugih ni bilo. Nekako januarja 1942 smo imeli z okrožnimi aktivisti ožji sestanek v mali kovačnici na Stari Vrhniki pri Špiklu-Petkovškju.

Sestanek v rajonskem merilu smo imeli nekako septembra 1941 na Ljubljani na gostilniškem vrtu. Organiziral sem ga po naročilu Franca Popita, ki se je tega sestanka tudi udeležil. Udeležilo se ga je tudi nekaj krščanskih socialistov iz Ljubljane (Aleš Stanovnik in Bogdan Breclj), sicer pa domači aktivisti. Ta sestanek nas je pozneje drago stal, kajti v gostilni so bili tudi italijanski karabinjerji in financarji, katerim se je zdelo vse skupaj sumljivo. Poznejše aretacije tov. Mivška, ki je tu stanoval, gostilničarja Tomaža Vrhovca in še pozneje nekaterih Horjulcev so bile s tem v zvezi. Vsevprek so Italijani dolžili ljudi, da so se udeležili tega sestanka. Bili smo pač zelo neprevidni.

Kljub vsem tem sestankom in vezem z vrhniškim okrožjem pa je bila naša organizacija vse do mojega odhoda v ilegalo oz. v partizane, aprila 1942, povezana še vedno z Ljubljano. To pa zato, ker so bili ti stiki lahko redni in takrat, ko je bilo potrebno. Stik z ilegalci sem laže dobil v Ljubljani, poleg tega pa je CK KPS in glavno poveljstvo nujno potrebovalo te stike, kajti v Lesu nad Horjulom je bila od pozne jeseni 1941 baza za partizane, ki so odhajali iz Ljubljane v partizane. V Ljubljani sem se sestajal v glavnem z Borisom Kidričem in njegovo ženo Zdenko, Francem Leskoškom-Lukom, Cenetom Kristanom, ki je bil tedaj sekretar SKOJ in je bil zadolžen za pošiljanje ljudi iz Ljubljane v partizane. Z njimi sem se sestajal za Žalami, v Medvedovi ulici, kavarni Tabor, gostilni Tomič na Koleziji, neki drugi gostilni na Koleziji, neki gostilni v Trnovem in drugod.

V zvezi z rašiško četo, ki se je umaknila na Koreno ter taborila v Lesu, in s partizanskim taboriščem na istem mestu, je prišel k meni nekako novembra 1941 tudi Franc Leskošek-Luka. Pokazal sem mu tudi pot v Les na Koreno.

Z isto nalogo je večkrat prišel Cene Kristan, tudi njemu sem kazal pot do partizanskega taborišča v Lesu. Mislim, da je bil zadolžen s tem taboriščem, kajti dajal mi je naloge za skrb zanj, za njegovo prehrano in zveze z Ljubljano.

Njemu sem tudi poročal v Ljubljano, kar je bilo v zvezi s tem taboriščem. V zvezi z njim je prišel tudi Marjan Breclj, ki je bil član glavnega poveljstva; tudi njega sem povezal s partizani v Lesu.

Ko sem se 9. ali 10. januarja 1942 mudil v Lesu pri partizanih, sem zaslišal daleč z Gorenjskega topovsko streljanje. Vedel sem, da ne more biti vse to proti nikomur drugem kot proti gorenjskim partizanom, zato sem šel še isti dan v Ljubljano javiti to. Kolikor se spomnim, sem dobil zvezo s Francem Leskoškom in je bilo zanj to sporočilo važno. Naročil mi je, da naj javljam, dokler bom slišal topovsko streljanje. Kaže, da je bilo tiste dni to najbolj neposredno sporočilo o dražgoški bitki, ki je bila od 9. do 12. januarja 1942 in v kateri so Nemci uporabljali 12 topov proti partizanom.

Poleg sestankov z vrhniškimi aktivisti in zvez s Kidričem in drugimi sem se udeležil tudi sestanka ljubljanskega okrožja, in sicer septembra ali oktobra 1941. Ko sem se nekega dne peljal s kolesom v Ljubljano me je v Kozarjah na cesti ustavil Boris Kraigher, ki se je peljal s kolesom iz Ljubljane. Rekel je, da sem ravno prav prišel in da naj grem z njim na sestanek. Zavila sva k Laznikovi hiši, po domače pri Julki. Sestanka so se udeležili: Boris Kraigher, tedaj sekretar OK KPS Ljubljana, Jože Kopitar, tedaj sekretar rajona Vič—Rožna dolina, Vladimir Dolničar-Rudi, poznejši komandant I. bataljona Dolomitskega odreda, padel 18. marca 1943, pozneje narodni heroj, še ena ali dve tovarišici, ki jih nisem poznal, in eden ali dva tovariša, ki jih tudi nisem poznal; eden je bil delavec — lastnik hiše, v kateri smo imeli sestanek.

Na sestanku smo razpravljali o problemih organizacije. Vsakdo je poročal o stanju na svojem terenu. Boris Kraigher je potrdil pravilnost linije, ki sem jo vodil, in dal navodila za prihodnje delo. Potem se z njim dolgo nisem več sestajal. Nekako decembra 1942 me je v Dolomitih poklical na sestanek in me zadolžil z delom v Dolomitskem odredu kot partijski inštruktor. Sicer pa sem to delo že opravljal. Tako sem bil zopet vezan na Ljubljano, predvsem na Borisa Kidriča, in na posamezne stike z vrhniškim okrožjem. Horjulski rajon je torej ves čas 1941 nihal med vrhniškim in ljubljanskim okrožjem ter CK KPS. To pač zaradi nalog in položaja, ki mi je omogočal lažje stike z Ljubljano kot z vrhniškimi ilegalci. Tone Uršič je bil povezan z vodstvom Sokolov v OF.

Naša aktivnost v poletju 1941 je bila v pridobivanju somišljenikov, pojasnjevanju ciljev osvobodilnega boja, v razkrinkavanju začetnih oblik poznejše belogardistične kolaboracije ter v pridobivanju prispevkov za OF.

Po skoraj 30 letih sem pred nedavnim slučajno našel nekaj zapiskov, ki sem jih delal tedaj v zvezi s pobiranjem prispevkov za OF. Te zapiske sem skrival v knjigi Davida Huma, angleškega filozofa, ki sem jo med drugo literaturo imel doma. Leta 1942 so mi belogardisti odnesli poleg drugega tudi veliko literature. Toda vse kaže, da jim angleška literatura ni dišala, posebno pa ne filozofska. Na te zapiske sem popolnoma pozabil. Zaradi konspiracije sem pisal čimbolj nejasno in okrajšano, tako da sovražnik ne bi vedel, kaj ima v rokah. Večino imen sem dešifriral, le nekaterih ne, ker sem pisal le s prvo začetnico. Kolikor se spomnim, sem začel tako pisati februarja 1942, ko so Italijani začeli z aretacijami naših aktivistov že na osnovi izdajstva in špijonaže. Pri teh seznamih je zanimivo to, da so dajali prispevke tudi ljudje, ki so bili pozneje najhujši belogardisti, nekateri so celo padli v boju proti nam. Zapiski segajo od novembra 1941 do februarja 1942. Torej do tega meseca še ni uspelo klerikalni reakciji zasejati širšega razdora in vnesti diferenciacije v širše plasti prebivalstva, čeprav so že imeli svoje somišljenike in aktiviste. To se ji je posrečilo šele v drugi polovici 1942. leta, ko sem bil že dolgo v ilegalni ter nismo imeli več tako direktnih stikov z ljudmi. Poleg tega je opravil povečani teror okupatorja svoje, enako klerikalna propaganda, hudi udarci okupatorja po partizanih, ki so vnesli nezaupanje med bolj špekulantske elemente v vaseh.

Ti zapiski dokazujejo, kakšno širino smo dosegli v našem gibanju ob koncu 1941. leta. Vse plasti prebivalstva so med simpatizerji OF in v vseh vaseh. Pri tem je treba vedeti, da sem pobiral prispevke predvsem od ljudi, ki niso dajali hrane za partizane, nekateri pa so dajali oboje. Če pa bi upoštevali še tiste, ki so dajali hrano, bi bila absolutna večina prebivalstva.

Zaradi zanimivosti navajam ta imena, iz njih bo najboljše spoznalo prebivalstvo, kaj so bili naši ljudje v teh najtežjih časih! Navajam: Vrzdenc (kar za vso vas, brez imen, kot mi je izročil Nace Istenič, ki je odgovarjal za Vrzdenc), Ciril Kocjanov (pozneje padel kot belogardist), Bitncov Tone, Andrejcov Jože, Muhov Ciril, Muhov Janez, naš Viktor (Viktor Logar), Balkc, Špehov iz Ljubogjne, Mačkov Janez, Kalendrov Janez, Balkcov Rudel (Rudolf Hribernik), zopet Vrzdenc, Frtičar, Štritof (Zaklanec), Vitikarjev Ciril, Grbec, Strojkar (poznejši belogardist), Kovačev France, Vahtar (Slavko Logar), učitelj (Anton Uršič), poštarica (Gita Kuhar), Gabrova Mici, Žagarjev France, Jaka (Jakob Logar), Kalendrov Tone, Vitikarjev Ciril, Janežev Žani, Tonetov Andrej, naš France (Franc Logar), Milan (Milan Logar), Tine (Tine Logar), Blaškov Janez, Smitov Tone, Rudel Janša, Bitenc, Matevž Bitncov, Kaptanov Čišce, Maklov, Frtičar, Štritof (Zaklanec), Kašperjev (Zaklanec), Špehov Tone, Tonetov Mirko (Mirko Zdešar), Bukovcov Ivan (Zaklanec), Gabrova Francka, Hudnik (Podolnica), Andrejev Tone, Šuštarjev Janez. Pet imen sem pisal le z začetnicami, tako da ne vem več, katere ljudi pomenijo.

Za november sem oddal na vrhniško okrožje 470 lir, za december pa trikrat 160, 275 in 200 lir (9. januarja 1942), 1. februarja pa 267 lir. Novembra smo prejeli 60 Slovenskih poročevalcev z Vrhnike.

Literaturo smo dobivali najbolj redno iz Ljubljane, in to v velikih količinah (Slovenski poročevalec, Delo, Zgodovina VKPb, velike količine letakov v slovenskem in italijanskem jeziku itd.). Nekaj smo je dobili z Vrhnike. Iz Ljubljane sem jo nekaj časa vozil sam. Toda ker je bilo preveč nevarno voziti na kolesu in v aktovki, smo prešli na druge kanale. Predvsem jo je vozil šofer Dedič z avtobusom Ljubljana—Horjul, bil je izredno požrtvovalen in smel. Jaz sem jo dobival predvsem v gostilni Pod lipco, kjer mi jo je izročal hlapec.

Pod horjulski rajon so spadale naslednje vasi: Horjul, Zaklanec, Lesno brdo, Podolnica, Brezje, Vrzdenc, Butanjeva, Korena, Samotorica. Dokončna priključitev horjulskega rajona k vrhniškemu okrožju je bila šele spomladi 1942, ko sem moral v ilegalo ter nisem mogel več vzdrževati zvez z Ljubljano, Anton Uršič pa je bil aretiran; torej so prenehale tudi njegove zveze z Ljubljano po sokolski liniji. Hkrati je prešel tudi velik del vrhniških okrožnih aktivistov v ilegalo ter začel s svojo tehniko v ilegali. Tako smo od tedaj dalje redno dobivali literaturo iz vrhniškega okrožja, iz Ljubljane pa ne več.

V ilegalo sva se umaknila skupaj z Adolfom Jerajem, ko je aprila prišlo na stotine italijanske vojske po likvidaciji izdajalca Jeračnika iz Zaklanca, da bi aretirali več aktivistov. Tiste, ki se niso umaknili, so odpeljali v internacijo. Z Adolfom Jerajem sva si postavila taborišče v gozdu za Koreno, za Ulakami, in od tu delovala po našem terenu. Vzpostavila sva tudi zvezo z vrhniškim okrožjem. Organizacija na terenu je bila z aretacijo aktivistov zelo prizadeta, kajti to je bila že tretja obsežnejša aretacija.

Prvikrat so Italijani izvedli obsežnejše aretacije v Horjulu že konec oktobra 1941. Po direktivi iz Ljubljane sem tedaj organiziral nad Horjulom velik kres pri evharističnem križu, na križ pa je bila izobešena velika jugoslovanska zastava z rdečo zvezdo. 28. oktober je namreč pomenil konec I. svetovne vojne in osvoboditev Jugoslovanov. Za osvoboditev pa smo se morali sedaj ponovno boriti, torej nadaljujemo boj jugoslovanskih narodov mi partizani, ne pa ljudje, ki so pozneje razvili belo in plavo gardo, tedaj pa so nasprotovali našemu boju, jo smešili, proglašali za preuranjeno, za nemogočo, nespametno itd. Ta kres je bila velika demonstracija. Cele ure je žarelo nebo. Istočasno sem se domenil s partizani, ki

so bili v Lesu za Koreno, da gredo ostrič dekile, ki se je pajdašilo s financarjem, ki je stanoval v njihovi hiši. Partizani so res prišli in jo hoteli ostriči, ona pa se je začela dreti in klicati na pomoč. Pritekel je financar, ki je stanoval v gornji sobi in ni vedel, kaj se dogaja. Partizanom ni ostalo drugega, kot da ustrelje še njega. To je takoj izvedela vsa italijanska postojanka. Italijane je popadel tak strah, da so izgubili glavo. Ogromen kres nad vasjo, mrtev financar, ki je bil zadet naravnost v srce, tudi to so takoj izvedeli in se zgrozili nad točnostjo partizanskih krogel: vse to jim je nagnalo strah v pete.

Takoj drugi dan so se začele represalije. Zapri so nekaj desetih ljudi, od teh so odpeljali v internacijo brate Franca, Andreja, Tineta, Toneta in Bernarda Prebila, Janeza in Lojzeta Rožnika in Nikota Logarja. Kres so kurili bratje Prebilovi in Ciril Korenčan. Ko so nosili material na kres, so od doma prinesli tudi nekaj oblanja, ker je bil eden od sinov mizar. Vendar niso opazili, da jim je med potjo padlo nekaj oblanja na tla. Oblanje je bilo drugi dan Italijanom sled do Prebilove hiše, zato so aretirali kar vse sinove, ki so bili tedaj doma. Za zastavo sem se zmenil z ženo šolskega upravitelja Vido, ki je bila tudi učiteljica, in poštarico Gito Kuhar. Kdo je napravil zastavo, Italijani niso mogli nikdar ugotoviti.

Aretacija teh ljudi je bil prvi udarec po naši organizaciji, vendar ne prehud, ker okupator še ni dobil organizatorjev gibanja. Pač pa se je prvič zavedel, da je na zelo nevarnem ozemlju, kjer niti slutil ni, da je in kje je organizacija. Odslej je postopal popolnoma drugače, brutalno, perfidno in nezaupno. Začel je z organizacijo špijonaže med prebivalstvom. Po drugi strani pa sem tudi jaz začel, po navodilih Borisa Kidriča, z organizacijo kontrašpijonaže. Precej se mi je posrečilo pri karabinjerjih in prek karabinjerjev. Deloma pa tudi pri kraljevi vojski, celo pri podoficirjih. Pred njihovimi postojankami smo ponoči trosili letake v italijanščini. Pri karabinjerjih je bil neki Gilli iz Milana, sicer mobiliziran civilist, ne poklicni karabinjer. Ta je na več krajih dajal izjave o denunciacijah, ki prihajajo h karabinjerjem, navajal je celo ljudi, ki ovajajo in ljudi, proti katerim so te ovadbe. Med njimi sem bil tudi jaz. Med kraljevo vojsko pa je bil predvsem neki Pietro, trgovec s kolesi iz Parme, ki je meni veliko zaupal. Tudi on je rekel, da so proti meni ovadbe, da pa poveljstvo ne more verjeti vanje, ker ve, da sem doktor filozofije, da sem študiral v Parizu, da pa trdo delam na polju vsa najtežja dela. Zato ne morejo verjeti, da bi bil komunist, kajti zanje so komunisti delomrzneži. Tako je celo sam komandant hodil opazovat v trafiko, kjer sem včasih prodajal cigarete, da sem tako kamufliral svoje stike in organizacijo. Veliko organizacijskega dela sem lahko opravil ravno prek trafike: če je kdo imel kaj povedati ali vprašati, je prišel kupit cigarete. Komandant postojanke je sam hodil kupovat cigarete in ostajal v trafiki po celo uro in opazoval. Seveda ni mogel ničesar opaziti, kajti vedel sem, kaj išče. Ta človek je bil tisti, ki se je ves čas branil moje aretacije. Drugi komandant, ki je prišel za njim, je bil prav tako mobiliziran civil, notar v Milanu. Tudi on me je branil, nekajkrat me je celo povabil na razgovore v svoje stanovanje. Pri tem niti najmanj ni kazal, da špijonira. Jaz pa sem čim več delal na polju, kidal gnoj, hodil bos, hodil z vilami in grabljami mimo postojanke, kjer so vojaki in oficirji strmeli: doktor, pa bos, gnojen, z vilami in grabljami na rami, stalno pri težkem delu na polju: ne, to ne more biti partizan — komunist.

Vse to me je rešilo aretacije 9. februarja 1942, ki pa je temeljila že na denunciacijah in je bila dobro pripravljena. Sardinski grenadirji so še v temi zjutraj obkolili hišo, kjer so hoteli izvesti aretacije. Toda čakali so zunaj hiše, dokler se ni nekoliko zdanilo. Medtem smo mi v hiši z vso naglico kurili literaturo, kajti prav tedaj smo je imeli cele kupe še nerazdeljene: Slovenske poročevalce, cel kup Zgodovine VKPb v ciklostilni izdaji, polno letakov itd. Mama in sestra sta kurili v peči in vse pokurili. Bil sem trdno prepričan, da so me prišli aretirat, dejansko pa so prišli po brata Tineta, ki so si ga zapomnili, ker so ga enkrat videli, da je šel

na Koreno. Vsak jim je bil sumljiv, kdor je hodil iz Horjula na Koreno. Tedaj so zaprli še drugega brata Jaka, Andreja Korenčana, Antona Zdešarja, Janeza Stanovnika, župnika Franca Nastrana in gostilničarja Franca Muho. Zadnja dva so kmalu izpustili, druge pa odpeljali v internacijo. To je bila že prava aretacija, ki je temeljila na dobri špijonaži: odpeljali so nam najboljše aktiviste. Istega dne so Italijani umaknili na varno na Primorsko vso družino Antona Korenčana-Jurjeve.

Tretja aretacija je bila v začetku aprila 1942. Bila je posledica likvidacije okupatorjevega špijona trgovca Erbežnika v Zaklancu, 4. maja 1942, kot sem že omenil in ko so hoteli aretirati tudi mene in Adolfa Jeraja. Tudi ta aretacija je temeljila na špijonaži, kajti iskali so najaktivnejše aktiviste. Umaknila sva se le midva. Iz blokirane vasi sem se umaknil tako, da sem dal rovnico na ramo in šel iz vasi po cesti, na kateri nisem pričakoval blokade. Toda tudi tu je bila. Izza ogla zadnje hiše so stopili predme vojaki, jaz pa sem šel, kot jih sploh ne bi videl. Ko sem prišel do njih, so se brez besede umaknili. To me je rešilo.

Tako sem pričel s svojim ilegalnim delom iz taborišča za Koreno in delal vse do junija 1942, ko so prišli v Dolomite, na Ključ, za stalno partizani. Z Adolfom Jerajem sva začela z delom na terenu, kjer je zaradi teh aretacij aktivnost in morala zelo padla, hkrati pa začela aktivnost bele garde in prehajanje naših simpatizerjev na stran belogardistov. Junija je prišel k meni tudi organizator osvobodilnega boja celotnega notranjskega področja Franc Popit. Hotel je, da bi se premaknil bolj v središče vrhniškega okrožja, toda jaz sem dobro poznal le dolomitski teren, zato me je pustil tu. In prav je napravil, kajti prav kmalu se je na tem področju začela močna vojaška in politična aktivnost, tu je nastal Dolomitski odred, s katerim je najožje povezana moja politična aktivnost v vojski, pri terenski organizaciji OF in partiji.

Z vojsko nisem imel opravka šele od tedaj, pač pa že od 1941. leta. Najprej sem imel posla z Rašiško četo, ki se je po požigu Rašice umaknila na naš teren. Skrbeti je bilo treba za njihovo prehrano in za zveze z Ljubljano. Ko so se Rašičani umaknili nazaj na Gorenjsko, je kmalu nastalo na istem mestu zborna taborišče za ljudi, ki so prihajali v partizane iz Ljubljane in okolice. Prej so hodili predvsem na Krim in na Notranjsko, zaradi hude zime in sovražnikovih akcij pa je bilo odhajanje iz Ljubljane tja otežkočeno. Nastala je nova enota. Iz te enote in iz enote, ki je nastala na področju Vrhnik in Logatca je pozneje nastal Dolomitski odred, kot bomo še videli.

Prve dni decembra 1941 sem imel posla tudi z enoto, ki je minirala preserski most in ki je prišla z dolomitske strani. Druga pa je prišla s krimske strani. Enota, ki je prišla z Dolomitov, se je zbrala v Lesu in se premaknila v Brezenico. Vodil jo je Mile Špacapan. Glavno poveljstvo jo je določilo, da sodeluje pri miniranju, nastala pa je iz ostankov rašiške čete ter novodošlih Ljubljancanov. V Ljubljani sem dobil nalogo, da pripeljem vodiča tej enoti. Če se ne motim, sva se dobila Pod lipico, vzel sem ga kar na avtobus, saj sem imel zanesljivega šoferja. Toda vodič je bil precej zgovoren. Zdi se mi, da je malo popil. V avtobusu se je peljal tudi karabinjer, toda k sreči se ni nič zgodilo. Izstopiti sva morala pri gostilni Škodlar, kajti od tu je pot v Bezenico. Tudi to je šlo v redu. Pripeljal sem ga v enoto, ki je taborila globoko v gozdu. Bila je nekaj desetih dobro opremljenih partizanov, morda 50 ali 60. Nikogar nisem poznal. Tudi nisem vedel, koga vodim in zakaj. To sem zvedel šele pozneje, in tudi to, da je ta vodič pozneje v Kamniku pod Krimom padel. Bajse sta italijanski karabinjer in on drug na drugega hkrati streljala in oba smrtno zadela. Napad na most je bil v noči med 4. in 5. decembrom 1941, vodiča sem pripeljal prav za odhod enote.

Tretja enota, s katero sem bil tudi zadolžen, je bila skupina partizanov, ki so taborili v Celarjih nad Kajndolom. To so bili Vrhničani in Starovrhničani, ki so morali sredi marca v ilegalo, da so se izognili aretacijam. Bilo jih je kakih 10

Hiša v Hrastenici št. 9 v Dolomitih, kjer je od novembra 1942 do marca 1943 deloval CK KPS

in so se ukopali. Nikogar drugega se ne spomnim razen Dobovičnika-Krta, ki sem ga pozneje srečal v XIV. diviziji kot političnega komisarja divizije, ko smo šli na Štajersko. To je prva oborožena skupina, ki je nastala in ostala v Dolomitih ter je bila jedro Dolomitskega odreda, ki je nastal junija 1942.

Skupina, ki jo je vodil Mile Špacapan in ki je nastala v Lesu predvsem iz Ljubljancev, je decembra odšla v Šercerjev bataljon na Notranjsko, Mile Špacapan pa se je januarja ali februarja 1942 ponovno dvakrat oglasil. Kolikor se spominjam, sem moral nesti neko sporočilo v Ljubljano: prebijal se je z malo skupino na Primorsko, a zaradi velikega snega in okupatorskih sil ni mogel tja. Poskusiti je moral drugič, tedaj je uspel. Ko sem spomladi 1943 prišel na Primorsko, je bil že mrtev. Zelo mi ga je bilo žal, kajti bil je izredno zaveden in pogumen. Že ko sem imel stike z njim, je bil zelo izčrpan, fizično in psihično.

Iz tovarišev, ki so prihajali iz Ljubljane v zbirno taborišče v Lesu, je nastala nova skupina. Nekaj časa se je držala v Lesu, potem pa se je premaknila v Žažar. Tu se je začela vesti zelo nekonspirativno, podnevi so partizani hodili po vasi, kar je naše somišljenike zelo plašilo. Tudi jaz sem dobil nekaj pritožb. Toda nisem mislil, da je stvar tako resna in nisem nič ukrenil. Nekega večera pa prihiti k meni v Horjul politični komisar te skupine in mi pove, da je bil v enoti izveden nekak udar. S silo so odstranili prejšnje vodstvo, ki ga je postavilo glavno poveljstvo, in postavili novo vodstvo. Prav to vodstvo se obnaša tako nekonspirativno in brezobzirno do prebivalstva. Prosil me je, naj grem v Ljubljano in to javim glavnemu poveljstvu. Takoj drugi dan sem odšel in dobil zvezo. Tokrat z ženo Borisa Kidriča Zdenko. Povedal sem ji, kaj sem zvedel in zakaj sem prišel. Zelo se je vznemirila, in šele tedaj sem videl za kako delikatno zadevo gre. Počakati sem moral do naslednjega dne, da sem prišel v stik še z Borisom. Takoj je vedel, kateri elementi so napravili ta udar. Kolikor se spominjam, mi je že Zdenka povedala, da gre za nekega sorodnika majorja Novaka, poznejšega organizatorja bele garde. Še isti dan so mi dali s seboj nekega tovariša, ki sem ga

moral peljati na naš teren, da je stvar uredil. Odšel je še isti večer v Žažar in se vrnil čez kaka dva dneva. Vprašal sem ga, če je stvar uredil. Povedal je, da jo je uredil temeljito, kot je take stvari treba urediti. Ko je tisto noč pri nas prespal, mi je tudi povedal, da je doma iz Trnovega, po poklicu ključavničar. Tega malega črnolasca pozneje nisem več videl. Pač pa ga je spoznal v Gonarsu moj brat France, ki ga je po opravljeni nalogi v Žažarju drugo jutro peljal na Drenov grič na vlak. Tudi on je spoznal mojega brata. Bila sta dalj časa skupaj internirana v Gonarsu, naenkrat pa ga je poklicala taboriščna komanda. Prišel se je posloviti od tovarišev, češ da se ne vrne več. Vedel je, da so ga med tem v Ljubljani odkrili. Bil je vosovec in kot tak ustreljen kot talec. Njegovega imena še do sedaj nisem izvedel.

Ta skupina partizanov se je pozneje preselila nazaj na Koreno, v Les. V začetku marca so Italijani vznemirjeni gledali nekaj dni z daljnogledom iz Horjula na Koreno. Ljudje so povedali, da se vidijo partizani, ki hodijo po vrhu Korene. Pozneje sem izvedel, da je komanda te skupine, ki je bila onstran Korene v Lesu, postavila stražo na Koreno, da bi videla v horjulsko dolino, kajti iz Lesa se ne vidi nikamor. To je bilo zanje usodno. Italijani so napravili hajko na Koreno in v Les, ujeli dva partizana, ki so ju privlekli v Horjul, od tu pa na Vrhniko, kjer so ju na grozovit način usmrtili: privezali so ju za kamion in toliko časa vlačili po dvorišču, da sta v groznih mukah izdihnili.

V boju pa je bil en partizan ranjen, ta se je skrnil na Vrzedenc k Nacetu Iste-niču. Sem sem prinesel zdravil, ki sem jih dobil iz Ljubljane, in fant je ozdravel. Pozneje sem ga 1944. leta še srečal pri glavnem štabu v Beli krajini.

Italijani so ob tej priložnosti na Koreni požgali več hiš in hlevov z živino, veliko Korenčanov so odvedli v zapor v Ljubljano in naprej v internacijo. Za pogorele Korenčane sem organiziral po okoliških vaseh zbiranje krompirja in lesa za popravo poslopij. Sam sem šel vse do Bevk, in videl, da so bili tedaj ljudje še popolnoma na strani OF.

Po boju so se partizani umaknili prek proge na Notranjsko. Skoraj hkrati z nastankom vrhniške skupine je nastala logaška skupina, in sicer v Žiberšah. Aprila se na Rupah pri Žažarju združi z vrhniško skupino, in tako nastane 4. četa I. bataljona Notranjskega odreda. Ta enota in prejšnja, ki se je vrnila z Notranjskega, preideta na Ključ, kjer ju 7. maja napadejo Italijani. Borili so se ves dan, Italijani so silovito napadali in pri tem zažgali gozd, ki je gorel še vso noč. Četa pa se je ponoči umaknila prek Korene, kjer sva jo srečala z Adolfom Jerajem. Kmalu pa se ti partizani ponovno in za stalno vrnejo nazaj v Dolomite, na Ključ, kjer so iz njih in na novo dospelih partizanov iz Ljubljane in dolomitske okolice ustanovili Dolomitski odred, in sicer najprej dva bataljona, pozneje pa še tretjega in četrtega. To je bilo v začetku julija. Prvega julija pride v Dolomite Franc Bukovec-Ježovnik, ki je bil imenovan za komandanta Dolomitskega odreda. Iz enot, ki so tedaj bile v Dolomitih in so še spadale v četrti bataljon Notranjskega odreda, formira dva bataljona Dolomitskega odreda. Vsega skupaj sta obsegala 130 partizanov.

Dolomitski odred je imel kmalu po ustanovitvi hude boje. Zadnje dni junija in prvo polovico julija se je namreč prek našega teritorija premikala Druga grupa odredov, ki je šla z Dolenjskega prek Notranjske in Gorenjske na Štajersko. Italijani jo napadejo na vsem dolomitskem področju od 8. do 13. julija. Tedaj smo imeli veliko dela tudi terenski aktivisti, kajti treba je bilo sodelovati s partizani: narodna zaščita je morala rušiti mostove in ceste. Tako se je začelo moje intenzivno delo s tem odredom, ki je trajalo do mojega odhoda na Primorsko in odhoda odreda s tega terena.

Druga grupa odredov, ki sta jo vodila komandant Stane in Dušan Kveder-Tomaž, je imela v teh bojih dva ranjenca, ki ju ni mogla vzeti s seboj. Dolomitski odred pa še ni imel bolnišnice. Zato jih je komandant Stane prepustil kar meni. Spravil

sem ju v šotor in tako sem moral postati zdravnik, čeprav še nikdar nisem videl rane od krogle. Eden je bil ranjen laže od zadaj od mitraljeza, skozi ves gornji del noge. Ko bi krogla morala preiti v trebuh, je zadela na cigaretno dozo in se odbila, in fant je bil vsaj za silo rešen ter tak padel v moje zdravniške roke.

II. grupa odredov je po daljših bojih konec junija in začetek julija prešla mejo, midva z Adolfom pa sva ostala sama z ranjencema. Ker so po teh bojih in po napadu vaške zaščite na Italijane pri Hruševem 7. maja 1942 sledile s strani okupatorja hude represalije, uboji in internacije v najširšem obsegu, sva morala na vse načine prikrivati, da imava ranjenca. Ljudje so namreč vedeli, da sva ju skrila, in lahko bi se našel denunciant. Hrano sva morala iskati čim dlje od taborišča, da bi prikrivala, kje sva. Pri tem se je izredno lepo izkazal Korošec, mlinar v dolini. Dajal nama je vsak večer večerjo, misleč seveda, da je za naju. V resnici pa sva morala vso hrano dajati ranjencema, sama pa sva stradala, nabirala črnicne in divje češnje, le malo drugega nama je ostalo. Kajti tudi od drugih ljudi sva morala jemati hrano le za dva.

Ko se je v juliju formiral Dolomitski odred in si je uredil tudi bolnišnico, sva predala ranjenca odredu in tudi sama odšla v odred. Ker je prvi in drugi bataljon tega odreda deloval na horjulskem področju, sem prevzel politično in partijsko delo tudi v teh dveh bataljonih. Od sedaj naprej je bilo moje delo neločljivo povezano z vojsko, kajti tudi življenje in delovanje odredov je bilo neločljivo povezano s terenom in terenskim političnim delom.

Julija in avgusta je bilo treba delati po terenu intenzivno politično kampanjo za mobilizacijo mladine v partizane. In res smo jih veliko dobili, tako da je odred narasel kmalu še na tretji bataljon.

S tem se je tudi zelo spremenil način in obseg političnega in organizacijskega dela. Dokler so bile na našem terenu enote, ki niso bile niti stalne niti sestavljene iz domačinov, smo imeli aktivisti na terenu zelo veliko dela z organiziranjem prehrane teh enot. To se je začelo že jeseni 1941 z rašiško četo in se nadaljevalo z vsemi enotami, ki so se formirale v zbirnem taborišču v Lesu ali ki so sicer prehajale čez naše ozemlje. Pri tem so aktivisti pokazali izredno požrtvovalnost, enako tudi prebivalstvo. Vendar se je prav na tem vprašanju že od vsega začetka začelo razlikovanje. Kazati so se začeli oportunisti in strahopetci, ki so bili pozneje tudi eden od elementov bele garde.

Hrano pa smo dobivali tudi iz Ljubljane. Tedaj niti nisem vedel, kdo vse to pošilja in kdo tako dobro pozna razmere v Horjulu. Pozneje sem se srečal v Dolomitskem odredu s tovarišem Novakom, sinom gostilničarja na Viču, ki mi je povedal, da je bil on intendant, ki je bil zadolžen, da spravlja hrano iz Ljubljane v Dolomite. Vozil jo je celo avtobus, ki ga je šofiral že omenjeni šofer-aktivist Dedič. Poleg hrane pa je bila tudi oprema, obleka in drugo. Nekako februarja 1942 je pripeljal celo cel kamion, poln hrane in opreme. Ustavil se je pri mojem bratu Jaku, ki je bil tik italijanske postojanke. Vse je bilo v vrečah, in celo vrli italijanski vojaki so pomagali raztovarjati »blago za trgovino«. Poleg številne opreme, obleke in obutve smo tedaj dobili na stotine konzerv in nekaj sto kilogramov masti v obliki zelo slane slanine. To smo na mojem domu v kotlih pretopili in spravili v posode. Po malem smo jih potem predajali enotam, ki so bile na našem terenu. Ena izmed njih je bila tudi vrhniška enota nad Kajndolom, kjer sem prvič videl Staneta Dobovičnika.

Sedaj ko se je na našem terenu ustalil domač Dolomitski odred, je naloga za prehrano v veliki meri odpadla z ramen aktivistov, kajti odred je sam znal in mogel skrbeti za prehrano. Pač pa smo aktivisti v začetku formiranja odreda imeli veliko dela v zvezi z množičnimi aretacijami, ki jih je začel izvajati okupator po ofenzivi na II. grupo odredov in na Dolomitski odred konec junija in v začetku julija. Z vseh vasi dolomitskega področja je okupator odpeljal v internacijo na desetine in desetine ljudi. To je bil zelo hud udarec za prebivalstvo,

posebno ker se je prav pri teh aretacijah odkrito pojavila bela garda. Zvedeli smo celo za spiske, ki so jih dajali ti ljudje Italijanom, koga naj aretirajo. Tudi aretiranci so pozneje v zaporu pri zaslišanjih spoznali, kdo jih je ovajal. Podatki, ki so jih imeli Italijani, so mogli priti le od določenih ljudi. To so bili belogardisti.

S tem se je začelo obdobje, ki je zanj značilen ves poznejši čas: boj proti okupatorju in proti belogardistom. To je zahtevalo izredno zapleteno politično delo na terenu in v odredu. Ljudje, ki so bili prej naši zavezniki, so začeli naenkrat kolebat in voditi dvojno politiko: bili so že belogardisti, na zunaj pa so se delali za naše somišljenike. In to nikakor ni bilo utemeljeno le na razredni podlagi, pač pa so delovali najrazličnejši dejavniki: strahopetnost, špekulantstvo, religija, stari predsodki proti komunistom in Sovjetski zvezi.

Tako se je zgodilo, da je bajtar, na katerega sem trdno računal, prešel k beli gardi, ponoči pa sprejemal mene, ko sem prihajal na teren. Bil je moj sošolec Skalarjev France, ki je bil pozneje eden najbolj zagrizenih belogardistov. Zgodilo se je, da je pod pritiskom bele garde klonil človek, ki mi je dolgo pomagal v najtežjih situacijah, pozneje pa je vodil ponoči belogardistične patrole v zasede na steze, po katerih sem hodil, da bi me ubili. To je bil Lenart s Korene, kar sem zvedel šele po vojni, ko sem ga reševal iz zaporov, kamor je bil obsojen. Pred smrtjo sem ga rešil z izjavami, da mi je pomagal v najtežjih časih. Na Udbi so mi povedali, da je sam priznal, da je vodil belogardistične patrole, ki naj bi me ubile. Tem zasedam sem se izognil, ker nikdar na nevarnih mestih nisem hodil po stezah in potih, temveč ob njih. To me je stalo veliko truda, a me je rešilo. Po dolinah pa sem hodil namesto po stezah rajši ob vodah, ki so me v najtrdnejših nočeh vodile pravilno in zanesljivo.

Tako je sedaj prežala smrt na terenske politične delavce na vsakem koraku. Začelo se je najbolj dramatično obdobje boja: nezadržno naraščanje bele garde, ki nas je neusmiljeno stiskala vedno bolj, kljub vsem našim naporom, da bi se izmotali iz tega jeklenega objema, dokler nas aprila 1943 ni izrinila s tega terena in tako dobila to dramatično rundo boja v svojo korist. Vzporedno s tem pa je potekal boj na terenu: kot je prihajal odred v vse težjo situacijo, tako so prihajali tudi naši ljudje na terenu, vse več se jih je znašlo v zaporih in pod zemljo ter v vrstah bele garde. Tisti pa, ki so prenesli te udarce, so ostali najtrdnejši in najbolj prekaljeni.

Prva postojanka bele garde in sploh prva odkrita belogardistična postojanka je nastala v Šentjoštu 17. julija 1942. Italijani in bela garda so s tem pohiteli prav v tem času verjetno iz več razlogov: nekaj tednov pred tem je prav na tem ozemlju vodila skupno z Dolomitskim odredom hude in dolgotrajne boje II. grupa odredov. Tako Italijani kot bela garda so se zavedali velike moči partizanov in hude ogroženosti svojih pozicij: Italijan je moral braniti predvsem železnico Ljubljana—Trst, katere zaledje so bili ravno Dolomiti; naša reakcija pa je videla, da je sedaj zadnji čas, da začne z odporom proti ogrožanju njenih pozicij. Tako sta prišla oba na isti imenovalec. Pred tem so klerikalni organizatorji bele garde zašli tudi zunaj Šentjošta prav v našo organizacijo in narodno zaščito. To je bilo tako v horjulski kot podlipski dolini. Nekatere napake druge grupe odredov, hudi udarci okupatorjev po partizanih, umik partizanov v gozdove in začasno s terena, hkrati pa pojačana klerikalna in verska propaganda v teh zaostalih krajih brez proletariata-delavcev, kjer so ljudje od nekdaj bili navajeni gledati na svet izključno skozi religiozna očala in protisocialistično propagando, vse to je imelo v juliju 1942 za posledico, da se je prebivalstvo Šentjošta zakrknilo vase in vplivalo še na sosedne vasi, ki so že sodelovale z nami, da so posamezni začeli prehajati na sovražno stran.

Že pred tem in v tem času sem poskusil najrazličnejše načine, da bi se približal tem ljudem, a vse zaman. Z ljudmi v bližini Šentjošta, ki so dobro poznali to vas, sem pretehtal vsakega človeka v tej vasi, a nismo našli nikake možnosti za sodelovanje. Pri tem mi je veliko pomagal Nace Istenič z Vrzdence, Podkožlekar iz

Skupina partizanov iz drugega bataljona Dolomitskega odreda na Babni gori januarja 1943

grabna pod Samotorico, učitelj Mivšek, Cankar. Že med ofenzivo proti II. grupi odredov in Dolomitskemu odredu 2. julija, torej tik pred ustanovitvijo belogardistične postojanke, so šentjoški belogardisti ubili štiri naše ljudi, med njimi dva dobra aktivista, učiteljico Betko Nagode in učitelja Jožeta Mivška, s katerim sem bil povezan vse od jeseni 1941 in ki me je tudi opozarjal na težko situacijo v Šentjoštu. To je bil za nas alarm, toda niti najmanj si nismo mogli predstavljati, da bodo postavili oboroženo postojanko, da se bodo z orožjem v roki postavili za ramo ob rami ob okupatorju. Šele po tem in po razkritjih v Podlipi, kjer je bela garda zašla v našo narodno zaščito, se je izkazalo, da se je izvršil pri ljudeh tako globok proces, da je treba pričakovati najhujšega. In vseeno nas je nastanek belogardistične postojanke v Šentjoštu presenetil: če so ti ljudje v svojem verskem fanatizmu bili sposobni zločinskega umora, pa je bilo nekaj presenetljivega pojav oboroženega sodelovanja teh preprostih delovnih ljudi z okupatorjem proti borcem za svobodo, proti svojemu narodu. Na osnovi odkritij glede stanja v Šentjoštu sem od vsega začetka opozarjal odredno komando na nevarno stanje. Ko se je formirala postojanka, sem opozarjal na nevarnost teh ljudi, češ da večina njih ni prisilno mobilizirana, pač pa je v svoji slepoti in zapeljanosti proti nam. S tem se je strinjal tudi štab odreda, predvsem njegov komandant Ježovnik. Po analizi situacije smo sklenili, da je za uspešen boj proti okupatorju in za osvoboditev potreben najostrejši boj proti beli gardi, ki jo je treba uničiti, če naj se uspešno borimo proti okupatorju.

V oceni te prve kot tudi drugih postojank pa nismo našli razumevanja pri partijskem vodstvu okrožja, kjer je bil odločen človek s sorodniki v Šentjoštu, ki je trdovratno stal na stališču, da je le 10 do 15 odstotkov belogardistov prostovoljnih, 80 do 90 odstotkov pa prisiljenih. Jaz in štab odreda smo zagovarjali skoraj obratno stališče in že začeli podvzematı ukrepe proti tej postojanki ter se pripravljati na najodločnejši boj do uničenja. Tako so nastale med menoj in štabom odreda na

eni strani in onim drugim stališčem bistvene razlike v ocenjevanju značaja te belogardistične postojanke. To drugo stališče je odred odvrčalo od boja proti tej postojanki. Kljub temu odporu je odred napadel postojanko v noči med 24. in 25. julijem 1942, toda brez odločilnega uspeha. Iz cerkve, šole in nekaterih drugih hiš je pregnal belogardiste, toda ti so se umaknili v župnišče, od koder jih ni bilo mogoče spraviti. Hoteli smo ponovno napasti, toda pri istem forumu smo naleteli na odpor z zagotovilom, da bo s to postojanko urejeno na politični način, na politični način bodo pridobljeni zapeljani in od duhovnika sfanatizirani ljudje. Tako je bil odred prisiljen, da ni več nadaljeval boja proti postojanki, pač pa je obrnil vso aktivnost proti okupatorju, mene pa so proglasili za sektaša.

Stališče, ki je onemogočalo boj proti prvi belogardistični postojanki, sem smatral tako jaz kot štab odreda za strahopetstvo in špekulacijo. V to sem še sedaj prepričan. Takšne špekulacije so, po mojem mnenju, temeljile na nezaupanju v našo zmago: če bi propadli, bi mi viseli prvi dan, špekulanti pa bi dobili zatočišče pri belogardistih.

Tako so nastajale za Šentjoštom postojanke: Zaplana 28. avgusta 1942, Hote-dršica 20. septembra, Rovte 28. septembra. Te štiri postojanke so sestavljale I. bataljon legije smrti in so bile v svojih operacijah proti partizanom med seboj povezane, bile so na skupnem terenu. Septembra nastane postojanka na Logu. V začetku oktobra nastane postojanka bele garde na Vrhu pri Svetih treh kraljih, kmalu nato nastanejo postojanke v Petkovcu, Horjulu, Dobrovi, Polhovem Gradcu, Koreni in Dravljah. Konec 1942 in začetek 1943 nastanejo še postojanke na Vrhniki, Stari Vrhniki, Verdu, Ligojni, Drenovem griču, Bevkah in Borovnici. Tako je bilo v začetku 1943. leta na našem področju okoli 20 belogardističnih postojank, vse okoli železnice Ljubljana—Trst.

Kljub boju proti okupatorju smo morali sprejeti še bratomorni boj proti belogardistični izdaji. Tako smo po napadu na Šentjošt julija 1942. leta napadli postojanko na Logu podnevi takoj po njeni ustanovitvi septembra meseca, brez uspeha. Napad smo ponovili 3. oktobra ponoči, tudi brez odločilnega uspeha. Padel pa je eden najboljših komandirjev I. bataljona. 30. novembra napade I. bataljon Dolomitskega odreda belogardistično postojanko v Dravljah, vendar pa odločilnega uspeha ni bilo, postojanka ni bila likvidirana zaradi pomanjkanja orožja proti utrdbam in zaradi bližine mesta. 1. in 15. decembra 1942 napade odred kolono bele garde na poti Rovte—Sveti trije kralji oz. pri Ligojni. V noči med 21. in 22. februarjem 1943 je bil napad na Koreno, ki iz istih razlogov ni uspel, kot tudi ne napad na belogardistično postojanko Žažar v začetku marca 1943.

Izkazalo se je, da je na tem terenu blizu Ljubljane in z dobrimi komunikacijami, po katerih je okupator lahko v kratkem času pripeljal pomoč, obzidje hiš in cerkva zadostovalo proti tedanjemu našemu orožju. Samo če bi odpadel eden izmed teh faktorjev, bi te postojanke zavzemali, kar so v začetku 1943. leta dokazale naše enote v Beli krajini, na Suhorju in drugod.

Zato pa niso bili nič manjši boji proti okupatorju že od vsega začetka. Prva bitka je bila marca 1942, ko je okupator napadel zbirno taborišče na Koreni v Lesu. To je bila torej defenzivna bitka. 5. maja napadejo partizani skupino Italijanov v Lipalici pri Horjulu. 7. maja napadejo Italijani na Ključu, 1. junija napade naša četa italijansko kolono v Cestah, konec junija in začetek julija vodijo Italijani že omenjeni boj proti II. grupi odredov in proti Dolomitskemu odredu.

Po tem boju izvedejo na vsem terenu množične aretacije in internacije naših ljudi. Vrste aktivistov OF in članov partije se pričnejo redčiti, še bolj pa vrste naših somišljenikov. Odkrito se začne pojavljati kolaboracija domačih izdajalcev iz vrst predvojnega klerikalizma; vse aretacije naših sodelavcev izvede okupator na osnovi poimenskih ovadb, spiskov in osebnih informacij. To vidijo pozneje aretiranci v zaporih na zaslíšanjih. Enako se nehote razkrinkavajo tudi ovaduhi. Med njimi so predvsem predvojni klerikalni voditelji. Ko je eden izmed teh vprašan, zakaj je dal

aretirati toliko ljudi, niti poskušal ni zanikati, pač pa je odgovoril, da je bila to pač najmilejša kazen. Aretacije izvaja okupator po vseh vaseh. Mnogi izmed aretiranih se niso nikdar več vrnili, drugi so bili odvedeni iz italijanske internacije direktno v nemško po kapitulaciji Italije, od koder se tudi mnogi niso vrnili.

Vse to je bil le uvod v odkrito izdajstvo in vojaško kolaboracijo: kot sem že omenil, se v sredi julija pojavi prva belogardistična postojanka Šentjošt. Naša reakcija je bila prisiljena izbirati med dvojim: ali prepustiti vodstvo naprednim osvobodilnim silam in s tem pogoreti za vselej, ali pa se povezati z okupatorjem in z izdajstvom in okupatorjevo pomočjo vladati. Izbrala je to drugo. Za to pa si je izbrala v začetku cilj, ki je bil zanjo resnično najugodnejši: Šentjošt.

Ker so se od junija dalje zadrževale partizanske enote v Dolomitih s središčem na Ključu, ker so se te enote neprestano krepile s prostovoljno mobilizacijo na dolomitskem terenu in z ljudmi iz Ljubljane in ker je bilo že od junija dalje osvobojeno ozemlje vse od Dobrove do Polhovega Gradca in Horjula, je okupator začel 12. septembra drugo ofenzivo proti Dolomitom, predvsem proti osvobojenemu ozemlju pred nosom Ljubljane. Trajala je do 18. septembra. Tedaj so prvič sodelovali v oboroženem boju že tudi domači belogardisti. Vojaško je bila ta ofenziva neuspeh za okupatorja: nove partizanske enote so se dobro bojevale in manevrirale. Zato se je okupator ponovno znesel nad civilnim prebivalstvom, ki ni hotelo sodelovati z belo gardo, izvedel je ponovno masovne aretacije.

Organizacija Osvobodilne fronte je po tej ofenzivi utrpela hude udarce, delo je poslej slonelo vedno bolj na ženah, ki so še ostale na terenu. Moški so bili v partizanih ali v internaciji. Imel sem vedno težje politično delo, kajti odbori organizacije so skoraj izginili, delovati sem mogel le s posamezniki, z zaupniki. To je na dolomitskem terenu trajalo vse do osvoboditve, kajti pritisk okupatorja je bil hud. Bil sem na nogah cele dneve in noči, hoditi sem moral od Žažarja in bližine Šentjošta pa vse do Dobrove. Sestanke sem imel le s posamezniki ali z manjšimi skupinami. Začela se je težka borba za zaupanje naših ljudi, ki so živeli na terenu, ki je bil pod vedno večjim belogardističnim propagandnim in vojaškim pritiskom. Videl sem, da ljudje z ostrim očesom merijo razmerje sil, ki se je v resnici nagibalo na stran bele garde in okupatorja, čeprav so bile simpatije večine ljudstva na naši strani. Okupator in bela garda sta prikazovala, da smo vsega zla krivi le mi. Mnogo naših ljudi je začelo kolebati in končno tudi klecnilo. Na sestankih sem moral podajati perspektivo glede našega boja doma kot glede stanja na svetovnih bojiščih. Priznati je treba, da je bilo v resnici težko vztrajati pripadnikom osvobodilnega boja: sosed se je moral paziti soseda, prijatelj prijatelja, kajti nikdar nisi bil gotov, če na tihem že ni prešel na sovražno stran.

Enako pa sem moral politično delovati tudi v partizanskih enotah kot partijski inštruktor. V začetku sem odgovarjal le za I. bataljon Dolomitskega odreda, ki je operiral okrog Ključa in Loškega hriba med Dobrovo in Polhovim Gradcem ter Horjulom. Udarci okupatorja, predvsem pa nezadržno naraščanje števila belogardističnih postojank na dolomitskem ozemlju sta pričela navdajati na tihem tudi nekatere partizane z nezaupanjem, dvomom, malodušjem. Le z vedno intenzivnejšim delom po četah je bilo mogoče odstranjevati te dvome in malodušnost.

(Nadaljevanje prihodnjic)

Kolonialni vojak

Janez Menart

*Skrbel sem za ženo in konje
in polje in troje otrok.
Vsenaokrog
bilo ni nobene vojne.
Bilo je le morje njiv
in rž, ki je h koncu zorela.
Bilo je čez glavo dela.
A vendar je poštar prinesel poziv.*

*Pod mojo čelado
bilo ni besede svoboda
in ne domovina.
Bilo je le ženino pismo
in duh naftalina
in nekaj o nas, ki da smo,
in onih, ki niso,
predvsem pa »jeklena armada«,
težak telečnjak, brzostrelka,
obleka kot lev močerada
in vodja oddelka.*

*In prvič v življenju sem gledal
visoko z neba kakor ptica
na njive in hoste v zelenju
in prvič zagledal sem morje
in škrbaste bele goré, ki za nami
zašle so v obzorje;
in gledal sem ladje in mesta in džungle
in potlej, omamljen z brnenjem noči,
premišljal v sršči svetlobi motorjev,
če pridem nazaj.
O, Jezus, tako kot tedaj
me ni še skrbelo.*

*Potem smo odšli na delo.
V nevajenih rokah orožje
je sprva drhtelo.
In tudi srce je drhtelo.
A sonce nas žgalo je dan na dan
in bil sem ves bulast, zgaran, neprespan
in v trmasti ihti srca in možgan
je nekaj zavrelo.
Kosil sem, oral in sejal
in cepil in klal in pekel
in kadar sem sploh kaj rekel,
sem s svinjo začel
in s svinjo končal.*

*Kot pse sem sovražil te črne hudiče,
zakaj sploh koté se, prekleta jim mati!
da moram jih v džunglah iskati,
da moram jih klati,
da moram . . . o, kaj vse sem moral
sem moral
sem MORAL.*

*Moral sem iti.
Džungla vreščala je kakor pekel,
kot pobesneli so žrli moskiti;
kače so sikale, opice nihale,
jaz sem pa šel.
Jaz sem pa lazil za temi hudiči
skozi žareči pekel.
Skozi zeleni zid.
Potlej je pičilo
kot da bi pičil moskit.
V blaznih vrhovih dreves
Kristus s hudičem zvrtil se je v mrak
spakast zamorec z zobmi do ušes
krohotač se oglen okostnjak
bruhal je noč in me vrtal s kostmi
grizel me v čreva in švist na švist
s koso peklensko mi izpod nog
v večer prepad izsekaval svet
jaz pa sem tisoče tisočev let
padal in padal
kot pada jeseni
rakast, zvit list.
Varno obdan v svoj smrad
ležal sem dan in noč,
vampast kot močerad,
žolt in razpadajoč.*

*Opica, ena edina,
se je prišla igrat.
Dolgo je jezno vreščala
in vlekla za petelina.*

Potem sva skupaj ležala.

*Čez naju na reko pit,
lenobno je stopal postaran lev,
mrličev sit.
Le šarasto pisan mrčes
odnašal je dan na dan
drobtinice gnilih teles.*

Tako sem bil pokopan.

*Samo še moj z bogom, ujet
v natipkane črke dveh črnih besed
»dolžnost« in »za domovino«,*

*prispel je čez džungle in morje,
čez škrbaste bele goré,
prek hriba, skoz gozd in čez polje
do njih in do nje.*

*In kadar zdaj zre v pokojnino
in gleda v njej moje telo
in v mislih krvavi denar mečka,
tedaj moj spomin kakor duh
z dlanjo njene žuljaste rōke
poboža otroke
in šepne ji v trudnost srca:
kruh je le kruh.*

Besedi

Andrej Kokot

*Ti si pesem,
jaz sem kamen.
Ti si voda,
jaz sem čoln.
Ti si življenje,
jaz sem smrt.
Ti si ptica,
jaz sem lovec.
Ti si roža,
jaz metulj.
Pa sem jaz sodnik
in ti obtoženec moj.*

Od Novega mesta se cesta v krčih zvija in vzpenja v Gorjance. Na Vahti si oddahne, se radovedno ogleduje po Beli krajini in se, vzhičena nad nje lepoto, zarije v prisojne griče ter hiti mimo lesenih, s škôpo kritih lesenjač in gizdavih zidanih hiš, postavljenih z ameriškanskim znojem ter zbeži mimo fašistovske postojanke na Hrastu in mimo Suhorja. Umiri se komaj onstran Rosinovega hriba. Pri Starem pildu jo krč mine in ozdravljena zavije opočasnelega koraka v starodavno Metliko.

Ta cesta prepolovi gorjanski del in razdvoji Privrške in Sokarijo.

Vojna je zatrla ves promet po njej, da se je še podnevi dolgočasila v mislih na predvojne čase, ko so vozovi dvigali prah in brizgali z blatom škarpo na notranji strani, in obcestne jablane ter železno ograjo na vnanji plati.

V prvem letu okupacije brné po njej samo laški avtomobili; dvigajo prah in peštájo blato živahne stopinje zeleno oblečenih laških vojakov. Seveda, da podnevi. Ponoči ne. Ponoči so morali že nekateri drugi koraki odmevati po njej, da so se v drugem letu zmislili cesto zapreti, zakaj na Mačkovcu so se že v sekundi udarili s partizansko izvidnico. Takrat je vsaka stranka odnesla po enega mrtveca in Mačkovčani so morali klečé gledati, kako so jim domove pälili. Malo kasneje so ti ribéli ustrelili Lojkinega sina, še kasneje njo na Suhorju, in ni še upati, da se bodo unesli. Sami od sebe že ne. Prišli so jih na Alešev večer strašit z možnarji. Ni prijetno, ne. Oh, ko bi le mogli biti doma v Italiji! . . .

Postajajo na soncu z rokami v žepih, zakaj nima je sonce več tiste moči kot pred tedni. Gredo tudi nad kostanj, ki niti maroni ni. Skoraj nikamor ne gredo, in še takrat, ko so šli malo pod Škemljevec nad maroni, je bilo narobe. Pol jih je šlo, pol ostalo doma, in že je bilo narobe. Res! Stražar je prišel v stik s štirimi preoblečenimi — nič jim ni mogel — še bog, da jo je unesel on in vse ob času obvestil! . . . Niti do pokanja ni prišlo. Volk sit — koza cela . . . Le ko bi ne bilo tako dolgočasno! Nikoli nikamor! Nobene zveze. Sprememba nastopi le, kadar gredo v Metliko po brašno. Radio, radio! Same zmage! Vrag, take zmage! Ženske nobene — še tisto edino so jim ustrelili. Če se bodo res komplet, tutti, premaknili v Metliko, kot se govori, za stalno, potem — ohej! V Metliki se bo dalo kaj dobiti. Tam je take robe, ni vrag! tudi za njih.

Martinova nedelja je spet naokoli . . . K maši že niso hodili, odkar ni bilo od poletja v Suhorju več duhovnika. Mnogo sumničenj in obtoževanj se je ztilo nanj.

* Objavljamo odlomek iz knjige Hinka Vilfana **Veliki petek**, v kateri je avtor strnil svoja zanimiva medvojna doživetja. Knjiga je pravkar izšla pri zavodu »Borec«.

Sumničenja o njegovem snovanju bele garde so se obistinila, ko so nekje ujeli belogardisti izpovedali, da so Suhorčani in da so šli zaradi gospoda župnika Janeza Raztresena v borbo proti partizanom. Od takrat se pri fari samo zvoni še, druge pobožnosti pa opravljajo farani v svojih srcih sami kar doma. Kar se Martinove gosi tiče, opravijo ljudje sami kot nekoč. S kruhovim nadevom nabasano popečejo v krušni peči, da vsa vas diši. Potem pa brez župnika krščujejo mošt. Revo ne!

To Martinovo nedeljo pa, ki je že tekla, bi šlo vse po starem, če ne bi prinesli Kramariču, Starihi in Martinu Škofu glas za popoldansko akcijo. Ti so molčali, dokler je bilo nujno, ob ropotanju strojnic pa so razvezali jezike. In je Urban neopazno speljal del svoje Cankarjeve brigade na Rosinov hrib v zasedo čakati laško kolono, kdaj se ji bo zljubilo iz Metlike. Zato je bilo martinovanje nestrpno: govorilo se je o tem, kaj se pripravlja, in, nekateri so točno vedeli, nekateri so le slutili in vedeli napol, redki pa so bili tisti, ki niso vedeli.

Na cesti od Trnovca do Starega pilda, koder se ji priključi semiška cesta in zavije potem proti Metliki še tistih nekaj sto metrov, ni bilo žive duše. Belila se je v martinjskem popoldanskem soncu in zardeli bobovci so samevali na obcestnih, vzorno rastočih jablanah, zakaj po cesti se ni hodilo več. Na severno plat se je grela Pekova loza tja proti Vrbajnskimi, na tej plati pa se je dvigal Rosinov hrib s podrtijo Kranjčeve domačije, od katere je ostala pravzaprav le še kapnica.

V zasedi so ležali cankarjevci in lovili tople sončne madeže v hrbte. Dol proti Vranešiču je oprezoval izvidnik. Kadar bo opazil laško kolono iti proti Staremu pildu, se bo umaknil skozi Pekovo lozo in dal znak.

»Ne dá se jim iz Metlike,« je tožil Pezdirčev Francé. »Martinujejo... Bôga jim!« je dejal nevoščljivo in se obliznil.

»K stričevim jo mahni v Trnovec!« ga je podražil Darček.

»Da me, nabàre, Urban iz hlač strese, kaj!« ga je zavrnil nasajeno.

»Za dezerterja te bo imel. Preluknjaj te bo kdo.«

»Če pomislim, da tamle v zidanicah krščujejo mošt, se mi pcedijo sline ko steklemu psu,« je dejal ves nemiren, »ti pa o preluknjavanju... Fej te bodi!«

»Doma bi ostal, kaj pa siliš med partizane!« ga je posmehljivo ošvrknil Žiža in pomežiknil sosedu. Da bi ga še bolj uščipnil, je zagodel: »Te je mar kdo klical?«

Sosed je zarezetgal od smeha, da se je hrbtišče treslo. Francé ga je ošinil s premanim pogledom. »Rit se ti že zdajle treso. Kako se ti še bo, ko bo zapokalo,« je dejal, da bi odvrnil pozornost.

»Zebe me pa res v vampe,« je oni odvrnil in spet zarezetgal.

»Če ta ni sekirice našel,« je dejal Francé razdraženo.

»Ej, vi, tam!« jih je opozoril delegat.

»Da si vampov ne bomo prehladili, se krljamo,« je dejal Jože spravljivo. »S popki silimo v zemljo. Se ozeleneli bomo od čakanja.«

»Pazi, izvidnik!«

Zaseda se je umirila. Za spoznanje so se glave zasukale na desno. Polha bi razločili na cesti, če bi se mu zahotelo čeznjo. Rafo in Manek sta s pogledi iskala tisti madež, ki je ostal na cesti od Petróvega, ko sta čakala onega hitlerjanca, pa sta namesto njega zadela karabinerja in bila tako zmešana, da mu še puške nista vzela. Kri je namakala cesto, da je še danes kazala madež. Pravili so ljudje, da voli nočejo tam čez. Ustavijo se, vohajo in zavijejo vstran — tam pa ne, pa jih še tako tolci!

Tako sta danes pripovedovala, ko sta od daleč kazala tisto mesto pred divje rastočimi akacijami.

Na vrbajnski plati je mežikala druga zaseda. Godli so nad sončnimi žarki, ki so jim silili v oči, in se tisti hip rogali onim okrog Kranjčeve podrtije, ko jim grejejo riti: onim riti, njim naravnost v oči. Le kako naj potlej pošteno streljajo!

»Kaj se le režijo ko pòdna vrata! Jih Jože róbi?«

»O, róbi, róbi... Tisto je povedal... veš, o umetnih čeljustih.«

Moral je ponoviti. »Glejte na cesto, jaz bom pa pravil... Veste, so se vozili v avtobusu nekam na izlet, pa se pripeti nesreča. Zaleté se in lepemu dekletu počí umetna čeljust. No, prav taka je bila zdaj deklica v gobec kot stara ciganka. Pa ji ponudi sopotnik drugo čeljust. Nič! Preširoka. Kot krota — taka je bila v usta. Ponudi ji drugo čeljust. No, ta je bila že boljša, prav ji pa le še ni pristojala. Taka je bila v usta kot kurja škofija. Pa ji ponudi tretjo. Ta pa — kot nalašč zanjo. ‚Kar imejte jo, gospodična, kar imejte!‘ jo je pomiril. Zdela se ji je boljša kot njena lastna, in morda bi kar zadela, če jo odkupi, je pomislila. Zato je vprašala čez čas: ‚Ste zobar?‘ ‚Ne, grobar.‘«

Niso se še prestali krlhjati, ko je Sreč začel z eno. Rekel je tisto o Bavsu in Ravsu, ki sta bila brez pênka-pênki. Slišala sta, da se je ljubljanski nebotičnik nagnil. Naravnala ga bova, sta dejala, naravnala, ponovila po premisleku, se ponudila, si sposodila železen vzvod, šla v klet, podstavila vzvod, se spotila, podložila cigaretni papirček in stekla ven pogledat, še malo! sta presodila in podstavila še en papirček — in nebotičnik je silil spet naravnost v nebo. To sta dobila pênka-pênki!...«

»Ti, ali je bilo to res?« je vprašal Palček zavzeto.

»Res...«

»Zapik!« je dejal komandir, ki je oprezal po izvidniku, ki je ta hip skočil čez cesto, »po borbi nadaljevanje, zdaj pa uravnajte muhe na sto metrov!«

»Brzdajte še, tovariši! Šele ob povelju ogenj!« je zabičala komisarka Ančka.

Komandant Urban je za ovinkom hitel čez cesto nazaj na Rosinov hrib.

Brbljanje se je približevalo z razpotegnjeno kolono vred. Mule so kimale, z uhlji klapoušile, tiste gáre na visokih kolesih so cincale, sprednji vojaki so šli oprezno. Nevarnosti niso čutili. Ustavljali so se, klicali, si dopovedovali, zadnji so se odtrgani obotavljali, zalivali drevje, in kolona je silila počasi, leno in po domače v breg.

Z jasnega se je vsula toča. Dio mio!¹ Zmedeni so motovlili, iskali zavetja za gárami. »Mamma mia!«² je padel prestrašen povik. Izviti se je moral iz tistega, ki ni mogel vstati in je ostal cilj naslednjih krogel. Prestregal jih je in ni se mogel več umakniti. Partidžani, dio! Če so skočili za to krite, so jih krogle iskale z nasprotné strani, če so skočili na ono stran ceste, so jih lovile od spredaj. Med kolesi so iskali najbolj varno zavetje.

Z Rosinovega hriba je drdrala težka bređa, z vrbajnske plati je pela zbrojevka, zapirači so šklopotali, tulci frčali nad glavami, beli obláčki so plávali nad pritajenimi borci, minevali, se spet porajali in zoprno rezali v nosnice. Kolikor so borci ležali zbrano in mirno, je bil na cesti večji nered in direndaj. Vpítje in kletvine niso vznemirile partizanov, ki so z ognjem zganjali Lahe na kup. S hriba se je oglasila harmonika. Široko je vlekel harmonikar meh, to se je čutilo iz rastočih, zadržujočih, polnih, bogatih in prešernih, srečnih glasov, ki so italijansko Bandero roso³ našili, in ji dajali slovensko izzivajočo barvo. Preračunljivi pogledi niso Lahom nudili opore, zato so se zagrizeno borili in partizanski altolomani⁴ niso našli odziva. Od razpotegnjene, vojaško urejene, čeprav malce po domače se obnašajoče vrste ni ostalo nič vojaškega, nič zavestno udarnega. Mravljíščé se je razdraženo premetavalo, se poskušalo razteptsti, ali spet so ga stisnili na kup.

»Aiuto!«⁵

Sredina je trpela najbolj. Glavi udarec ni bil namenjen. Ta ušla ne bo; bo že drugim prišla v roke; rep je potrebuški ritensko ril, ali sredino so mlele vse cankarjevske moči. Ker je šlo po njihovem, so pritisnili še bolj. Tostran je ležal prevrnjen voz, mule so se vajeno sprostile, peketále s plavajočimi hrbitišči in položenimi

¹ Moj bog!

² Mama moja!

³ Naslov italijanske socialistične pesmi.

⁴ Roke gor (po jugoslovansko vojaško: Ruke u vis!)

⁵ Na pomoč!

uhlji, onstran so se ta hip kotalile gáre in mula se ni znala rešiti vseh oprt. Izza mrtve sta nabijala dva v vrbajnsko smer. Saj sta lahko, ker ju je cesta varovala rosinjskih krogel.

»Mamma mia!«

Samo posamezni streli so še odgovarjali. Ker pa bi utegnila pridreti pomoč iz Vranešičeve smeri, se je na povelje: »Juuurriiš!« vsula živa toča. Strojníci sta se hladili, a cesta je sproščeno oživila. Pokončavali so brezupno braneče se Lahe stoječki, ne brez fantovskega ponosa in zaupanja vase, ki je kdaj pa kdaj koga življenja stalo ... Cigarete ... Makaroni ... Riž ... Moka ...

»Koruza! ... Prrr! Ta pa Lahe povsod spremlja ...«

»Denar! ... Lire! ... Ooooo!«

»Tovariši! ... Tovariši! S plenom čimprej naprej!«

Glej jo, glej, Ančko, kako se muči s slačenjem! Ha-ha!« se je režal Pepko. Ančki je bilo malce nerodno, zakaj iz zadrege je pokazala strašansko dolg jezik in se sklonila sezuvat škornje. »Če mi bodo preveliki, ti jih bom čez glavo navlekla, Pepko! Oj, Pepko, ali slišiš ali ne!« je vpila in precenjujoč zrla v svetlo obutev. Presoditi je pa le morala, da so zanjo tako previsoki kot predolgi, zakaj spet je klicala Pepka, ki se je mučil s težko vrečo.

Iz vreč so presipavali plen. »Danes brez vage!« je vpil Tiče in nastavljal izposojeno prteno vrečo. »Bambrbam, jutri pojdem spet drugam!« je vpil drugi brez zveze. »Sreč, še v tole nasuj! Zdaj šele vidim, kaj je Urban imel v mislih, ko smo po vasi nabirali vreče.«

Kadili so ko Turki. »Pohiti! ... Pohiti!« je priganjal Urban, čez čas pa še dodal: »Dajmo, dajmo, tovariši!« Smejáv si je pomaknil triglavko na teme in zakoračil ko kmet po raztrosenem senu.

V gosjem redu je hitela kolona prek Lòk. Lokvica jih je gledala z desne, Kri-vóški vrh z leve. Hiteli so pod bremeni, ki so jih podpirali s puškinimi kopiti. Kdo si je vrgel zaplenjene prevezane čevlje čez ramo, drugi spet slečeno laško uniformo, tako, a štirje so nosili ranjenega Žižo.

»Nič za to,« je zateglo menil Francé, »če zdravnik ne bo okrpal tistih tvojih črev, jih bomo mi, da le pigumi staknemo.«

»Gobec, ti, strupeni!« ga je medlo ukoril Žiža. Zatajeval je bolečino, toda mučnega kremženja vendarle ni mogel prikriti.

Strojničar in pomočnik sta hitela ob vrsti v nasprotno smer. Mudilo se jima je. Nerada sta se odzvala radovednemu Francétu in prav skopa sta bila s pojasnilom, da gresta strojnično postelj iskat. »He!« ju je Francé pikro zavrnil, »pozabila, recita! Kdor nima v glavi, ima pa v petáh,« je še usekal. Žiža je medtem prišel malo k sebi in mu tudi ni maral ostati dolžan. »Kar z njima pojdi! Kolar kot si, ti bodo prevrnjene gáre prav prišle. Malo jih boš popravil, predelal, prodal, zapil ... saj si vedno žejen.«

Pri Vranešiču so se ustrašili Laha v belem. Ves oblit s krvjo, v samih nogavicah in spodnjicah je opotekajoč se pritaval v vežo. Spogledali so se domači, ženske zacvilile, se sramežljivo umaknile zardele, Mile je z očmi ujel brkatega očeta, ostro pogledal in z glavo vprašujoče sunil proti slečencu.

»Ne, kaj takega pa še ne!« je spregovoril na postelji, »da bi me ženska slekla ... Nak! Nisem včerajšnji ... V Afriki sem bil, v Albaniji sem bil, v Jugoslaviji pa se mi pripeti, da me baba sleče ... Buona grappa, per bacco!«⁶ je končal, ko se je dobera nakremžil. »Od samega hudiča ste! ... Nič se me ne bojte, Dio santo! ... Vojskovati se znate, babe dedce slačijo kot nikjer in žganje imate tudi kot nikjer ... Haa!« Srkal je cigareto, roke so se mu tresle, in rekel je še: »Baba pa taka! ... O, che belle gambe! Fiii ... Madonna!«

⁶ Dobro žganje, presneto!

»Ah, kaj! Saj nisem rekel, naj me sleče,« je srborito zagodel Miletu, ki je tolmačil, da ženske skrbi. »Nič! Napisal bom listek, vi pa pojdite z njim na komando po obleko zame. Vse bo prav ... Vse v redu! ... Malo papirja!«

Z Zabrezja se je pod noč pomikala brigada proti Luži in Škof in Ivčeva Anica sta jo vodila, ko je iz Metlike začelo grmeti.

Topovi so nabijali granate na granate, pa spet šrapneli za spremembo, da so se vsipale smeti s stropov in šklepetale šipe v oknih in stokale lesene, stare koče, ki so se hip na hip ko od strele ožarjene svetlikale, padale v še večjo têmo, in so se znova vžigale v slepečih bliskih.

Martin Škof jih je štel. Čez petdeset jih je vršalo proti Semiču. »Domače bomo šteli jutri,« je dejal drhteči Anici, ki je pisalni stroj stiskala v naročje. »Vsaj jam za drevje ne bo treba kopati. Kar v lijake bomo sadili i jablane i hruševa drevesa, v spomin na današnji dan pa bomo posadili lipo.«

Kazala sta brigadi pot do Gradnika, zdaj sta se prek loze vračala v Dragomljo vas.

»Ubogi ljudje!« je tarnala Anica.

»Ubogi? He!« je podvomil Škof. »To je samo za strah; zadeli pa takó ničesar ne bodo. Pusti jim veselje, ko se bodo po Metliki hvalili: ‚Tutti communisti sono morti,‘⁷ he-he!«

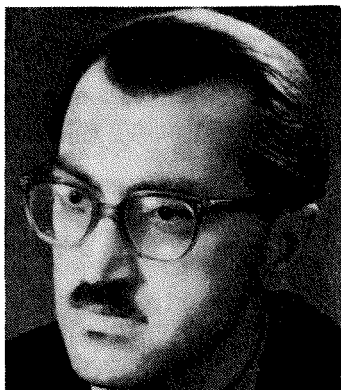
⁷ Vsi komunisti so mrtvi!

Risu

Ana Galé

*Ti,
blagoslovljen, ki si stal pred puškino cevjo
razorožen, razkrit,
zavoljo doma svojega in pokolenja
privezan ob sramotni zid.
Razorožen! Razkrit!
O, to ostane Ti v očeh,
to ne skopni v rokah.
In tak si stopil na moj prag.*

*Poglej me, da nikoli ne pozabim,
obe dlani na moje rame deni!
Tako.
Zdaj čutim, kot bi se zgodilo meni.
Vse vem — četudi nič si ne poveva.
Stojim, trdno stojim
in čakam dneva.*

Zgodba o vodiču Pramu

Po pripovedovanju Jerneja Rovška napisal Vasja Ocvirk

Spomini

VOS

V Žumberku se je zgodnjega zimskega meglenega jutra na koncu gozdne poti prikazal droban partizan. Široko je odprl krmežljave oči in se čez ozko dolinico ozrl na nekaj hiš na pobočju. Ko je v megleni zavesi zagledal znano hišo, kamor je bil namenjen, se je olajšano nasmehnil.

»Pa sem le prišel prav!« je pomislil in prisluhnil v hladno jutranjo tišino.

Četudi mu je bila dolga kurirska steza domača in jo je že kdo ve kolikokrat prehodil, jo je tisto noč moral večkrat obiti. Strelji sovražnikovih patrolj so mu nekajkrat prestregli njegovo izhajeno pot. Ni se preveč vznemirjal, pač pa je med zobmi polglasno klel, ker bo tako pozno prišel na cilj. Spet se je zagledal v zasneženo pobočje in ker se mu je zdelo, da je varno, je urno prestopil dolinico in se začel vzpenjati po kolovozu med vinogradi navkreber. Čez dobre pol ure ga je pred poznano hišo ustavil stražar. Ker ga je poznal, ga je pobaral kar po domače:

»Kako je, Tinče?«

Prišlec je povetil brzostrelko in se nasmehnil:

»A, ti si, Drejc!... Je pri vas vse v redu?«

»Hm... mislim, da so že vsi šli po svojih poteh.«

»Je Jernej notri?«

»Je... Danes si pa pozen.«

Kurir Tinče se je hudomušno zarežal:

»Veš, nocoj so bili vso pot okoli mene sitni kot brenclji. Kar naprej je pokalo, da bi jih vrag.«

»Aja!« je Drejc razumevajoče poki-mal. »Kar stopi v hišo!«

Tinče je prestopil prag in strumno pozdravil. V sobi je sedel za pečjo obveščevalec Jernej in si nekaj zapisoval. Pri priči je vstal in se nasmehnil:

»Zdravo, Tinče! Kaj bo novega?«

»Pošto sem prinesel,« je rekel kurir in s plosko dlanjo udaril po torbi, ki mu je visela ob levem boku.

»Usedi se in pokaži!« je rekel Jernej in ko je z bežnim pogledom preletel dospelo pošto, se je za hip zamislil, nato pa se je odločil:

»To je važno in mora iti takoj naprej... na javko v Radovico. Samo, kje naj dobim ljudi? Le dva fanta imam, a še ta dva morata iti drugam...« Previdno je potipal: »Ne bi mogel iti ti?«

Tinče ga je žalostno pogledal. V izrazu njegovih oči je bilo povedano vse: Vso noč sem bil na poti, ves čas je pokalo, da sem moral delati ovinke, jedel nisem nič... in še ožuljen sem.

Obveščevalec Jernej se je sprehodil po sobi. Bežno je pogledoval kurirjevo utrujeno postavo in naposled nemočno zmignil z rameni.

»Tinče, vem, da si utrujen, a druge izbire nimam... Pojdi v kuhinjo in se

Branko Šotra: Podoba iz četrte ofenzive, lesorez

nekoliko podpri. Naša kurirska mamica ima zmerom kaj za pod zob.«

»In kam moram iti?«

»K Vrviščarju ... na Radovico.«

»Niti pojma nimam, kje je to in tudi poti ne znam,« se je skušal rahlo upirati Tinče in že prisluhnil, ko je v kuhinji zaslišal ropotanje s posodo.

Kurir je odložil torbo in brzostrelko na mizo ter s počasnim korakom odklimal v kuhinjo. Ko se je pri kmečki ženi, ki so ji kurirji po domače rekli »mamca«, dobro najedel, se je precej boljše volje in čil vrnil k obveščevalcu Jerneju. Ta ga je radovedno pogledal:

»Si se podprl?«

»Sem.«

»No, in zdaj si sposoben za pot. Dal ti bom vodiča Prama.«

Tinče je neznanško izbuljil oči:

»Kdo je to?«

»Naš konj.«

»Konj?«

»Ja ... res, ni čisto navaden konj ... je pa najpotrpežljivejši kurirski konj.«

Tinče je čudno odmajeval z glavo:

»Prav nič ne razumem ... da ...«

»Pripravi se, vzemi torbo in orožje in pojdi ven, da ti ga predstavim.«

Tinče, ki mu še zmerom ni šlo vse skupaj v glavo, si je oprtal torbo s pošto in si dal brzostrelko križem čez prsi. Stopila sta za hišo in tam je Jernej iz zasilne staje, ki naj bi bila hlev, pripeljal Prama. Bil je rdečkast, ne suh in ne debel, s krotkimi, potrpežljivimi očmi, ki so razodevale vse težave vojne, pa tudi vso pomembnost, ki jih njihov lastnik opravlja s svojim delom.

»To je naš Pram!« ga je ponosno predstavil obveščevalec Jernej.

Tinče, ki je kot kmečki fant imel veliko opraviti s konji, se je previdno približal živali in jo s strani nežno pogladil po vratu in po gobcu. Žival se je radovedno ozrla na tujega partizana, kakor da bi pričakovala kakšen zalogaj. Ko tega ni bilo, je veselo dvignila uhlje. Jernej je pozorno opazoval Tinča:

»Ti je všeč?«

Kurir je pokimal:

»Prijetna živalica je ... Kje ste jo staknili?«

Jerneja se je dotaknil ljubek spomin:

»Jaz sem ga kot bivši obveščevalec 15. brigade pripeljal sem.«

»Kako ga bom jahal, ko pa ne poznam poti?«

Jernej se je zasmel:

»Pram te bo pripeljal do hiše, v kateri je javka. Tam, kjer se bo ustavil, tam ga tudi pusti. Pri Vrviščarju ga poznajo.«

Tinče ga je silno nejeverno ošinil z očmi in zajahal konja. Ko je bil v sedlu, je spet pogladil Prama po vratu. Jernej mu je voščil:

»Srečno, Tinče, in pri hiši, pri kateri boš oddal pošto, vse lepo pozdravi!« Plošnil je Prama po hrbtu in ga vzpodbudno pogladil:

»Pejmo, Pram!«

Konj s kurirjem se je vedno bolj oddaljeval. Obveščevalec Jernej mu je še dolgo sledil z očmi, tudi še potem, ko sta med vinogradi izginila za gričem v dolino. Koliko lepih in razburljivih spominov ga je vezalo na Prama. Ko se je vrnil v hišo in sedel za peč, je še vedno mislil nanj.

Ni vedel, kje ga je dobila petnajsta brigada. Ker so tisti čas operirali na Hrvaškem, je sklepal, da so ga pripeljali

od tam. Nihče ni vedel za njegovo ime. To pa jih ni motilo. Ker je bila žival rdečkasta, so ji rekli kar »Pram«. In po- slej je bilo to tudi njegovo službeno ime... Ko ga je Jernej kot brigadni ob- veščevalec prvič zajahal in odhajal z njim na prvo opazovanje, ga je pri priči vzljubil. Kot zvesti spremljevalec in so- delavec vojnega obveščevalca se je ime- nitno izkazal. Kadar je Jernej na ugod- nem mestu razjahal in od tam z daljno- gledom oprezoval po dolini, kjer so bili sovražni bunkerji in utrdbe, je Pram ob- stal kot pribit. Nikoli ni zarezgetal, niti ni tolkel s kopiti, manjkal mu je samo še daljnogled — kot so se šalili! —, da bi lahko še bolj aktivno sodeloval v ob- veščevalnem delu. Ko je Jernej z delom končal, ga je spet zajahal in ga vzpod- budno lopnil po boku: »Pejmo, Pram!«

Kurir Tinče in Pram sta bila že dobro uro na poti. Medtem je utrujeni jezdec nekajkrat za hipec zakinkal, a se je pri priči spet zdramil. Megla se je bila že docela razkadila in izza redkih oblakov se je pokazalo zimsko sonce. Povsod na- okrog se je v snežni belini bleščala na- rava. Pram je nosil kurirja varno k ci- lju, kakor da bi ga vodil kompas. Tinče ga je spotoma sem in tja nežno potrep- ljal po vratu, konj pa je hvaležno dvig- nil uhlje.

»Kam pa, tovariš?«

Tinče se je s Prama ozrl na starejše- ga moškega in žensko, ki sta se jezdecu umaknila s poti. Ugledal je dobrodušna Belokranjca. Pridržal je konja in ju za- čudeno pogledal. Je prav slišal, se je vprašal.

»Kaj pa je narobe?«

Starejši možakar se je zasmeljal in se popraskal po vratu, da mu je klobuk zdrknil na oči. Rekel je: »Nič ni narobe! Vprašal sem te, kam da greš.«

Tinče je hudomušno pogledal na Pra- mov vrat in domačinoma ljubeznivo od- govoril:

»Kam da grem? ... Kako naj vem? ... Vprašajte tega mojega Prama!«

Možakar in ženska sta ga osuplo gle- dala, potem sta se pa spogledala. Nista mogla verjeti, da sta prav slišala. Kaj tale fant ni pri zdravi pameti, je разо- deval njun pogled.

»Ti si čuden partizan,« je dejal in od- majeval z glavo.

Tinče se je nehote skušal opraviče- vati:

»Ne morem si pomagati!«

Ženska je užaljeno zamahnila z roko:

»Saj veva! ... Partizanska skrivnost! ... Saj nisva tako radovedna! ... Bog s teboj!«

In so šli vsak po svoji poti. Tinčetu je bilo žal, da je prišlo do nesporazuma. Ni ju hotel žaliti. Kako naj bi tujima človekoma razložil, da ga pravzaprav vo- di konjič in da od njiju edino žival ve, kam sta namenjena. Če bi jima začel tveziti kaj takšnega, bi se še hitreje po- slovili. V takem primeru bi ga lahko imeli, da je precej »čez les«.

Nekje v nasprotnem hribu je dvakrat počilo. Kurir je napeto prisluhnil. Hip zatem je zadrdral kratek rafal. Tinče je pozorno pogledal Prama. Niti trznil ni, ne s trupom ne z uhlji. Mirno je nadalje- val pot, kakor da mu je pravkar nad glavo zapela ptica.

»Nisi nič slišal, Pram?« ga je po pr- vem začudenju ogovoril Tinče.

Pram je dvignil uhlje in s tem zgo- vorno oznanil, da se zmeni samo za člo- veški glas, za pokanje pa ne.

Dobro uro potem se je konjič ustavil pred kmečko hišo. Tinče se je začudil, pogledal najprej okoli sebe, nato pa Pra- ma, ki se je oziral, kakor da bi hotel jezdecu nekaj povedati. Kurirju se je šele tisti trenutek posvetilo, da sta prav- zaprav na cilju. Hiša je bila precej od- maknjena od drugih vaških hiš, na vrhu klanca, tik pod gozdom. Kot nalašč za kurirsko javko.

Tinče je razjahal, potrepil Prama po vratu in se mu zagledal v zveste oči.

»Kaj ne greva več naprej, Pram?«

Konj je pomignil z uhlji in obliznil kurirjevo roko, s katero ga je gladil po gobcu.

Tedaj sta stopila na hišni prag po- stavna ženska, po vsem videzu sodeč go- spodinja, in pa dolginast partizan, s pi- štolo za pasom, ogrnjen samo z italijan- skim vojaškim plaščem. Ko je zagledal konja, je presenečeno vzkliknil ženski:

Djordje Dobrić: Prehod čez Neretvo, risba

»Roza! Kaj ne poznaš več tega konjiča?«

Ženska se je nasmehnila, stopila h konju in ga pogladila po vratu.

»Kaj je, Pram? ... Si spet pri nas? ... Kje imaš Jerneja?«

Konj je ravnodušno stal in gledal na njene roke. Bile so prazne. Tinče je takoj spoznal, da je prišel na pravšnji naslov in se obrnil do partizana:

»Komu naj oddam pošto?«

Partizan je stopil bliže.

»Kar meni izroči! ... Je nujno?«

Tinče je pokimal, segel v torbico in predal sveženj pošte partizanu.

»Tovariš Jernej je naročil, da mora iti pošta takoj naprej.«

»Prav! ... Kje pa je Jernej?«

»Sam je na kurirski postaji, zato je poslal na pot mene, za vodiča pa mi je dal tole pametno živalico.«

»Aha, Prama!« Z enim pogledom je preletel pošto, nato pa zavpil proti hiši: »Francelj, pripravi se za pot!«

»Kam?« se je oglasil nekdo iz veže.

»V Metliko.«

Čez nekaj trenutkov se je prikazal na hišnem pragu rdečelas partizan v popolni kurirski opremi in se široko zarežal:

»Pripravljen sem! Daj mi pošto!«

Ko jo je dobil, je dobrodušno pogledal konja in ga objel okoli vratu.

»Anzelj, poskrbi za Prama! Saj vidiš, da od izčrpanosti komaj stoji.«

Roza se je široko zasmejala.

»Tako hudo menda ni in se mi tudi zdi, da ga vi kurirji preveč razvajate ... Pojdiva, Anzelj, da bova videla, če se bo kaj našlo za vašega ljubljénčka.«

Francelj je bil malce užaljen. Potegnil se je za konjiča:

»Naš Pram ni samo ljubljénček nas vseh, pač pa je tudi pravi tovariš med nami tovariši. Zadnjič, ko me je nena doma zgrabila pljučnica, mi je rešil življenje. Varno in srečno me je pripeljal do sorodnikov, ki so me pozdravili. Tega mu ne bom nikoli pozabil ... Tudi on, če je sila, tri dni ne zaužije ničesar in vendar je lahko kar naprej na poti.«

Roza je zasmehljivo zamahnila z roko.

»Vem, o, saj vem, kako znate poskrbeti za vašega Prama. Če ne znate iztakniti zanj poštene klaje, mu pa položite v prazne jasli ‚Slovenskega poročevalca‘, zraven mu pa govorite: ‚Kaj boš samo žrl, malo se tudi izgrajuj!‘«

Kurir Francelj je kar poskočil.

»Kdo ti je pa to natvezil?«

Roza je prijela Prama za uzdo, ga obrnila proti hlevu in čez ramo odvrnila užaljenemu kurirju, ki se je odpravljal v dolino:

»To sem izvedela od vas, ko ste se o tem menili v naši hiši. Vsi skupaj ste se pogovarjali o tem in tudi Jernej je bil zraven ... In niti toliko niste bili prijazni do Prama, da bi v hlevu prižgali luč, saj vendar ni mogel brati v temi.«

Francelj se je brez besed poslovil, Tinče se je šel gret v hišo, Roza in Anzelj pa sta šla nahraniti zdaj že nestrpnega Prama.

To pot pa ni bral iz jasli partizanske politične literature, pač pa mulil dišeče seno.

Še po dolgih letih pride v naše sanje kot tovariš* . . .

Gradivo

Pričevanje

Janez Perovšek-Pelko

Ko sem bil v drugem razredu, je prišel k nam s klasične gimnazije. Z bratom sva spadala med dijake, ki so po zunanosti dajali videz najrevnejših. Zato mi je bilo težko najti tovariša.

Grbec je moral pred tablo deklamirati neko pesem. Dolgin, kakršen je bil, ni vedel, kam bi dal roke. Nervozno se je oprijemal za rob hlačnic. Opazil sem, da miga tudi s prsti v čevljih in da mu tedaj malo bolj zazija odtrgani podplat. Odločil sem se, da bo Grbec moj prijatelj, ker sem bil prepričan, da se — sam reven — ne bo norčeval iz moje revščine.

Takrat smo bili še v Vegovi ulici. Bežigrasjsko gimnazijo so šele gradili. Med glavnim odmorom sem ga poiskal na dvorišču in mu povedal, da me je pripeljal

* Lado Grbec — je bil rojen 25. novembra 1921 kot sin železničarja z Notranjske in matere Primorke, ki je dolgo let služila v Trstu. Odrasel je v najbolj skromnih razmerah delavske družine. Še preden je prišel na gimnazijo, je objavljал svoje pesmi in prozo v raznih listih in kazal izreden talent. Vsa družina je imela velik smisel za glasbo. Tudi Lado se je učil violino. Zaradi težkih gmotnih razmer je z glasbenim študijem prenehal kljub temu, da mu je profesor obljubil brezplačen pouk. V gimnazijskih letih je spoznal potrebo po utrditvi svojega ideološkega temelja. Sin proletarca je našel že v nižji gimnaziji prek Cankarjevih del pot do marksizma, a pripovedovanje njegove matere o življenju Slovencev v Trstu in zaslužnjeni Primorski mu je v najbolj živih barvah naslikalo naše narodno vprašanje. Vendar je bila Grbcu usoda Korošcev prav tako blizu kakor Primorcev.

Študiral je mnogo. V višji gimnaziji je popolnoma osvojil nemški in ruski jezik. Tako si je odprl vrata do literature, ki jo je pogrešal v slovenskem jeziku. Vse postavljene cilje je osvojil, ker je bil že kot mladenič človek silne volje s kremenitim značajem, ki si ga je izklesal v skromnem, lahko rečemo, asketskem življenju.

Od športov je poleg kolesarjenja in smučanja najbolj ljubil alpinistiko. V planine je hodil skoraj vsako nedeljo.

Grbec nikdar ni pristal na kompromis, to je pokazal v vsakem razgovoru ali nastopu pred profesorji. Okupacija ga prav tako ni mogla prisiliti na popuščanje. Ostal je vedno visok in ponosen z rahlim posmehom.

Na začetku šolskega leta 1941/42 je bil sprejet med komunistično mladino. Ob priliki izzivanja italijanske soldateske, ki je eksercirala na travnikih pod šolo, so ga aretirali. V zaporu pravih krivcev izzivanja ni hotel izdati. V artilerijski vojašnici so ga strašno mučili in nazadnje obsodili zaradi pomanjkanja dokazov na poldrugo leto ječe.

Takoj po vrnitvi iz italijanskih ječ je odšel v partizane, četudi je bil bolan. Opravljал je propagandne in pozneje komisarske dolžnosti v Levstikovi brigadi. V nemški ofenzivi na Mokr in Krim je popolnoma oslabil. S poslednjimi silami je ostal pokonci in vzdržal. V boju je bil izredno miren. Padel je kot pomočnik političnega komisarja bataljona — na Kočevskem, blizu Koprivnika dne 15. novembra 1944.

k njemu njegov podplat. Od takrat sem ga mnogokrat spremljal domov. Spoznal sem njegove starše, ki so imeli z mojim dolenskim narečjem posebno veselje. Čudil sem se, kako more na zunaj tako majhna hišica dati svojim prebivalcem znotraj toliko prostora. Presenečali so me vsi. Mati s preprosto in živo iskrenostjo, oče s tem, da je znal popravljati ure, čevlje, igrati na violino in pianino, ki ga je kupil za svoje otroke. Tudi sestra je še kar dobro igrala, medtem ko je Lado hodil v glasbeno šolo in nastopal za moje pojme kot pravi mojster. Razkril mi je zakladnico pesmic in povestic, ki jih je napisal sam in so mu jih mladinski listi radi objavljali. Tudi mene je nagovarjal k pisanju.

Napisal sem črtico. Zdelo se mi je, da noben profesor ne bi mogel odkriti toliko napak in nerodnosti kakor Lado. Svojega neznanja sem se tako močno sramoval, da bi se najino prijateljstvo skoraj razbilo. Ščasoma me je le toliko naučil, da sem začutil trdna tla pod nogami v tej umetnosti. V četrtem razredu sva začela misliti na izdajanje tiskanega lista. Grbec mu je dal ime »Naša rast« in njegova misel je obveljala. Sodeloval je samo pri prvih treh številkah. Tisti, ki so listu pomagali v tiskarno v Knafljevi ulici, so ga pobarvali s svojo nacionalistično barvo. Grbec je takoj ocenil, kakšno pot list ubira. Kot sin delavske družine je tedaj že prebiral klasike marksizma. Pretrgal je vse odnose z listom. Ni mu bilo do trenutnih uspehov.

Posvetil se je študiju nemščine, ruščine in marksizma. Potrudil se je, da je snov osvajal temeljito. Komu iz našega razreda ni ostala v spominu njegova strokovna debata s profesorico nemščine? Kako je razvil umske sposobnosti, priča naloga »Velikonočni običaji pri nas«, ki smo jo pisali v začetku aprila 1941. Grbec je razvil znanstveno razpravo o kultu pomladi in dokazal, da velika noč ni toliko praznik katoliške cerkve kot občečloveško praznovanje pomladi, ki ga zasledimo pri vseh narodih v vseh časih. Toda profesor je ocenil nalogo »prav slabo« brez kakršnegakoli pojasnila. Grbec je vstal:

»Gospod profesor, zakaj ste mojo nalogo ocenili prav slabo?«

»Zato, ker ste prepisovali!«

»Meni nalog ni potrebno prepisovati,« je povsem mirno ugovarjal Grbec. Tedaj se je zresnil tudi profesor in tehtno poudaril:

»Tako nalogo lahko napiše le akademsko izobražen človek, ne pa vi!«

»Hvala za priznanje!« je dejal Grbec in sedel. Onemeli smo s profesorjem vred.

Ravno v teh dneh smo doživeli okupacijo in kmalu nato zaključili šolsko leto. V jeseni smo se znašli v osmem razredu. Dobili smo nekaj novih profesorjev. V začetku smo se borili proti rimskemu pozdravljanju. Eden od profesorjev je ob prihodu s karikirano krenjo zamahnil proti nam, mi pa smo se z zadovoljnim in bučnim smehom vsedali. Nikoli ni zahteval rimskega pozdrava in svojih simpatij do Fronte ni preveč skrival. To stvar sta prijavila nacista Kenda in Mikuž. Profesor je verjetno doživel oster ukor. V razred je prišel besen:

»Zdaj pa vsi pozdravite!«

Tako razkačenega še nismo videli. Napravili smo mu uslugo. Toda nenadoma je zagrmel:

»Grbec! Tudi vi pozdravite!«

A Grbec ni pozdravil. Gledal je profesorja s široko odprtimi očmi in mirno čakal toliko časa, dokler se tudi profesor povsem trezno ni umaknil za mizo in odprl razrednico. Grbec niti enkrat ni pozdravil po rimsko in tudi v takem primeru ne, ko bi koga vlekli iz zadrege. Bil je dosleden in ponosen — kakršni bi morali biti ljudje!

Okoli novega leta je doživel razred prvi udarec.

Naša mlajša sošolca sta sedela v prvih klopeh, ker sta bila med najmanjšimi v razredu. To jima je dovoljevalo, da sta bila malo bolj razposajena od drugih. Tistega dne so na polju pred gimnazijo eksercirali Italijani. Med glavnim odmorom smo odprli okna, disciplino pa so vojni časi že tako razrahljali, da smo ostajali brez bojzani v razredu. Sošolca sta začela dražiti Italijane in jih psovala po slo-

vensko in italijansko, kolikor sta le znala. A Italijani, kakor je kazalo, niso vedeli, za kaj gre. Potem sta pograbila vsak svoj stol, ga namerila skozi okno in začela ropotati, kakor da bi streljala z mitraljezi. Ta jezik so vojaki takoj razumeli. Njihov komandir je ukazal zbor in odhod v vojašnico. Komaj se je začela učna ura, že je močno potrkalo na vrata. Vstopil je italijanski oficir. Predaval nam je prav isti profesor, ki je pred nekaj dnevi kričal na Grbca. Stopil je energično proti oficirju in zahteval, da se takoj odstrani iz razreda, ker nima pravice vstopa. Oficir je dopovedoval, a profesor je trmasto vztrajal. Oficir je res odšel, a se že čez nekaj minut vrnil z ravnateljem, ki nam je razložil, kar smo že sami prav dobro vedeli. Oficir je trdil, da si je oba krivca zapomnil in da ju bo takoj poiskal. Z domišljavim korakom je stopil med prve klopi in zato takoj prezrl mlajša sošolca. Čim bolj se je bližal koncu, bolj je bil negotov. Grbec ga je posmehljivo opazoval. Tedaj je oficir dvignil roko in pokazal nanj:

»Vous« — privoščil si je torej francoščino. Nato se je ozrl še na levo in izbral dijaka s tipičnim srbskim obrazom:

»... et vous!«

Grbec je vstal in odšel brez protesta. Raje je videl, da je oficir pred vsem razredom dokazal, kakšen bedak je, kakor pa da bi mu dal priložnost iskati prave krivce.

Grbčevi materi se je čez kakih štirinajst dni posrečilo zamenjati Ladovo perilo. Bilo je raztrgano in prepojeno s krvjo. Na sodni obravnavi je bil skoraj ves razred. Nad tribunalom je visela parola:

»Zakoni so enaki za vse!«

Toda od teh besed nihče ni pričakoval drugega kakor krivice. Lado sodišču sploh ni odgovarjal. Obsodili so ga na poldrugo leto ječe. Odsedel je do zadnjega dne, se vrnil nekaj mesecev pred kapitulacijo v Ljubljano in septembra 1943 prišel v Ljubljansko brigado. V kratkem času je postal namestnik političnega komisarja bataljona v Levstikovi brigadi in nekaj mesecev pred koncem vojne padel v kočevskih hribih pri Koprivniku.

Tedaj nisem bil zraven, pač pa mi je pravil o njegovi smrti sošolec Milan Ciglar. Levstikova brigada je vodila ogorčene borbe iz dneva v dan. Z Milanom sta bila skupaj na položaju. Grbec je bil pokonci, naslonjen na drevo, Milan je ležal. Mina je prekinila njun pogovor za zmeraj.

Padel je res, a vendar se mi zdi, da nam dela še zmeraj družbo, da živi na svoj način z nami naprej. Kolikokrat so tihe misli kakor razgovor z njim in kolikokrat po dolgih letih pride v naše sanje kot tovariš, od katerega nas ne loči ne kraj ne čas.

Žalosten spomin

Lado Grbec

Tiste dni je močno snežilo. Beli kosmiči so se usipali s temačnega neba in belili brdovito pokrajino.

Likarja so potisnili v klet.

Srepe je zrl izpod košatih obrvi in se stiskal v ponošeno obleko. Zeblo ga je. Zdaj pa zdaj je zašklepetal z zobmi. Pomislil je na domače. Pepček, Marjanca, Lojzka. O, ti nebogljene ptički! Gotovo sedijo ob gorki peči in čakajo, da se jim odpro vrata. Drobna srčeca jim bijejo, roke se same sklepejo in molitev hiti tja gori za očeta, za ateka...

Ali se jim še kdaj povrne? ...

Sam stoji med štirimi stenami, krog njega pleše mrzaz in se mu smeje v obraz. Zdaj pa zdaj bo planil po njem in ga zgrabil za vrat. Takrat bo atek umrl.

Likar je planil iz sanj. Pljunil je na golo zemljo in zaklel. Potem je vtaknil roke v hlačne žepe in zakolovratil po prostoru. En, dva, en, dva ... so udarjali koraki.

Smrt gre, smrt gre ... so odmevale stene. Likarja je zazeblu v srce. Ustavil se je za trenutek in stopil k zamreženi lini.

— Tam zunaj pada sneg. O, kako mehak je ta sneg in kako se sveti! Da bi bil ... otrok.

Položil je dlan na debelo železje, skrčil prste in sunil z roko sem in tja. Nič se ni zganilo.

Likarju je zaplala kri po žilah.

— Nikar ... več ... Iiiii ..., je zavpil kakor brez uma in stresel z roko. Po licih so mu spolzele kaplje. Uničen se je okrenil vstran in sklonil glavo.

— Babuder! Izdajica! Slovenec si, kot sem jaz. Pa si šel in prodal svojo peklenko dušo. O, ujel si me in zaprl, ker sem ti to očital. Zdaj sem tu, lačen, prezebel. Moja postelja je gola zemlja. Če je še bog ...

V ključavnici je zarožljajal ključ.

Likar je dvignil glavo. Telo mu je stresel mrzaz. Planil je v teman kot in obupno zakrilil z rokami.

— Ven, ven ... Prišli ste, hudičevi sinovi, da me ustrelite v hrbet kot psa! Moji otroci! ... Ne boste me morili ... Moj bog ...

Medtem so se vrata odprla in nekdo je zaklical:

— Likar, avanti! ... Prošti ...

— Prost? je ponovil Likar kakor v odmev in razširil ustnice.

Prost? Kaj ga ne bodo umorili? Joj, ... kar verjeti ni hotel.

Ampak, če je res prost ...

Skočil je k vratom, zdrvel mimo orožnika in stekel po stopnicah navzgor.

Tik pred durmi je zadel ob Babudera. Stal je razkoračeno in se smejal.

Likar je ustavil korak. Tedaj se je v njem skoraj zdanilo. Desno roko je zavil v pest ... O, planil bi nanj in ga zdrobil na kosce. Pa se je premagal, zaradi — otrok. Stopil je počasi v sneg in stekel ...

Babuder se je ozrl za njim. Prsti so se mu razklenili, na dlani se je zablestel revolver. Vrgel je oči nanj in okrog usten mu je zaigral smehlaj ...

Snežni metež je skoraj ponehal.

Likar je ujel z desno roko drobno snežinko in jo dal na ustnice.

O, že je čutil, kako ga bodo grela mlada srčeca in mu pripovedovala, kako jim je bilo hudo, kako so molili zanj.

Na kolena mu bo skočil mali Pepček, zajahal konjiča in vzkliknil:

— Hi, konjiček hi!

On pa se mu bo smejal in mu bo povedal pravljico o kralju Matjažu. Pepček rad posluša to pravljico.

Likar je bil v mislih kar ves doma.

— Ampak, kako se bodo začudili ...

Tale bor sredi beline. En korak, dva koraka, tri ...

Zdaj!

Skozi ozračje je planil strel.

Tam ob samotnem boru se je rodil krik.

Črno telo se je zvalilo v sneg.

Od nekod je zakrakal vran in preletel belo pokrajino.

Ljubljana, 8. VIII. 1943

... Za nameček še ena zanimiva dogodbica. Jo maham po Masarykovi cesti proti Mokčevim, čez Šmartinsko po klancu navzdol. Sem dobre volje, ker je nehal dež, in prešerno vrtim po zraku marelo. In tedaj...! Izza vogala nenadoma zrastejo pred menoj široko v smehu razprta usta, dvoje zmagoslavno gledajočih oči. Nisem se ne prestrašil, ne ustavil, toda to, da me je sunkoma zaneslo na nasprotni trotoar, to vem, da ni bilo z mojo voljo nič v zvezi. Nisem ne dvignil oči, niti se nisem ozrl. Toda kot bi imel oči zadaj, sem čutil tiste oči, ki so nenadoma zbegano pogledale za mano, tisti perverzni obraz, ki je bolščal za mano, potem ko je mož ustavil korak, pol v osuplosti, pol v neumljivem začudenju... Gospod namreč, ki sem ga srečal, je bil (ugani) univerzitetni profesor dr. Vilko F.«

Spoznal sem tam (v ječi, op. ur.) novo vrsto človeka. Moja meščanska vzgoja... sploh ni imela prostora zanj, saj ga prej nisem ne videl, ne srečal, ampak samo slutil, čisto malo. Slutil... Name je ta človek napravil silen vtis in moja fantazija ga je prisposodobila dragocenemu, redkemu in aktivnemu radiju. Rečem Ti, ta človek je središče vsega resničnega gibanja in ustvarjanja.

Drugo, kar je globoko pretreslo mojo dušo: to je zavest skupnosti in NEPREMAGLJIVE in NEUNICLJIVE moči mase. Upam, da si to na novo odkrito bogastvo že tudi Ti sam obnovil in se ob njem napajal do pijanosti.

Revolucija podira, toda gradi še neverjetnejše in ustvarja najzamotanejše čudeže.

Za Karavankami

Lado Grbec

Za Karavankami je svet —
nam svet — so sinja jezera in polja,
in narod čudovit kot cvet —
Tam narod čudovit je, dro!

Zavest ima in v krvi moč.
Značaj in volja krepka, silna
gorita v njem kot plamen vroč.
Moči voljne mu v srcu vro!

A glej, ta narod je preklet...!
Tuj rod mu krade zemlje ped.
O, tuj barbar mu tlači dušo
predolgih sedemnajst že let!

Za Karavankami je svet,
tam narod čudovit je, dro!
Moči voljne mu v srcu vro,
tuj rod mu krade zemlje ped —
O, dolgih sedemnajst že let
ta narod je preklet...!

Literarni **Spominu pozabljenega pesnika-proletarca** zapiski **Cvetko Zagorski**

Po 25 letih smrti Antona Tanca-Čulkovskega

1

Tančeva *pesniška žetev* je zbrana v rokopisnih zbirkah »Trpki sadovi I« in »Trpki sadovi II« (1922—1928). Naslednje leto (1929) mu je založila »Delavska politika« v Mariboru izbor iz teh dveh zvezkov z naslovom »*Glasovi iz teme*«. V spremni besedi je Rudolf Golouh zanimal krizo in propadanje umetnosti, češ da je to le prehod, iskanje novih oblik in izrazov, novo približevanje življenju, snovanje nove kulture proti tistemu »literatstvu, ki je zmeraj živelo od medsebojne hvale in medsebojno prilaščenih privilegijev«. Zbirko je oblast zaplenila. Ohranjenih je le nekaj izvodov, eden med njimi v mariborski študijski knjižnici, ki hrani tudi rokopise, in eden v Slovanski knjižnici v Ljubljani.

Zaplemba pesnikove edine zbirke in pogosto poseganje cenzure v Tančevo pisanje in sploh v socialistični tisk sta pesnika navdahnila s pesmijo »Cenzor« :

Tvoja marljivost merilo
je svobode naše zemlje,
kar v mislih se nam je rodilo,
gre vse skozi tvoje roke.

---

* *Anton Tanc se je rodil 13. januarja 1887 v vasi Modrič pri Laškem. Očeta, po katerem je sicer nosil ime, ni poznal. Mati je bila dninarica, nepismena; sin jo je po cankarjevo spoštoval. Njegova šolska izobrazba so bili štirje razredi ljudske šole. Z dvanajstim letom je šel služiti h kmetom okrog Celja, nato v pivovarno v Laškem. Tri leta je bil rudar v Hrastniku, pa zaradi bolehnosti in podhranjenosti ni vzdržal. Našel je lažjo službo hotelskega sluge v Laškem, nato v Ljubljani. Po dveh letih vojaščine je šel za lakaja h grofu Barbu, maja 1912 za vratarja v hotel Malnar na Bledu. Po orožnih vajah si je iskal službo po posredovalnicah na Dunaju. Bil je sluga pri baronu Bachofenu, von Boschanu, v hotelu Patria in drugod. Leta 1914 je prišel za slugo k liberalnemu prvaku in županu dr. Ivanu Tavčarju v Ljubljani. Ob izbruhu prve svetovne vojne je bil vpoklican v avstrijsko vojsko, decembra 1914 so ga zajeli v Karpatih Rusi. Kot ujetnik je delal v rudniku Čulkovsk — od tod njegov najpogosteje uporabljeni psevdonim Čulkovski. Decembra 1918 se je vrnil v domovino in se spet udingjal dr. Tavčarju. V začetku 1920. leta je nastopil službo inkasanta in sluge pri mariborski okrajni bolniški blagajni, poznejšem zavodu za socialno zavarovanje. Tu je počasi, z delom in s pridnostjo, skromnostjo in priljubljenostjo pri zavarovancih-delavcih napredoval do uradnika. Večkrat se je zdravil na pljučnem oddelku in zbolel nazadnje na želodcu. Vse življenje je ostal samski, imel je malo prijateljev, pač pa veliko knjižnico, ki jo je zapustil mariborski študijski knjižnici. Umril je 3. decembra 1947 in leži v skupnem grobu s prvim mariborskim deželnim socialističnim poslancem Albinom Horvatkom, umrlim 1909. leta.*

Rdeč svinčnik je tvoje orožje,
ti rabelj naprednih idej,
bojazen je tvoje področje,
čas krčiš nazaj, ne naprej.

Čudim se le, da človeka
za takšen se posel dobi,
ki sramota je našega veka,
ki krik naš obupni duši.
Najbolj se pa čudim, da upa
si iti med družbo pošteno
in da tolpa priliznjencev, glupa
pada pred njim na kolena.

Tačas ko je polnil Tanc svoje »Trpke sadove«, je posamezne pesmi iz teh zvezkov objavljaj predvsem v mesečniku »Pod lipo«. Uredniku Antonu Kristanu je bil nekaj časa kar pesniški uvodničar. V letniku 1924 je objavil Tanc 36 pesmi, večinoma s psevdonimom Čulkovski, nekaj tudi (po materi) Tone Maček ali T. M. ali A. T. Vsi drugi avtorji so objavili le 3 pesmi. Naslednje leto je že močno zastopan Mile Klopčič, v tretjem ima Klopčič že 20 pesmi, Tanc pa še 3. Vsiljuje se mi vtis, da je Tanc sprevidel, da je v Klopčiču več lirične moči. (Klopčič je 1924. izdal že zbirko »Plamteči okovi«.) Zato pa je začel Tanc objavljati prozo in dosegel v njej vrh svoje ustvarjalnosti.

Če preletimo »Trpke sadove«, bomo našli v njih depresivna razpoloženja kot tole:

Od dolgočasje bi najraje tiho umrl,
mrak je nad zemljo in v moji duši.
Najraje bi se globoko v klet zaprl,
nad menoj pa naj se ta žalostni svet poruši.

Občutje človeka iz žrtvovane množice v 1. svetovni vojni je izrazil z verzi:

Spi tam v daljni zemlji naš drug
v objemu miru.
Prepolno mu je bilo življenje muk,
a ni vedel čemu ...

Ta žalostni svet je pretresla oktobrska revolucija in Tanc je zapel:

Presunilo je zemljo kakor električni tok,
od pola do pola.
Dvignil se je na iztoku orkan,
ki lomasti proti zapadu.
Pred seboj goni črni strah,
za seboj vleče repatico rdečo;
plameneči jeziki ližejo zemljo
kakor suho prerijo.
Poražen je Krupp
in Eifel se ziblje;
Tower se ruši.
Jeklena ogrodja nebotičnikov
v Wall Streetu se lomijo.
Globus se je snel iz tečajev
in pada — kam?
Bratje, utrjujte mišice svoje
in opasajte ledja
za veliki dan!

Anton Tanc-Čulkovski

Na svoji trnovi poti, med stradanjem, garanjem, ponižanji in blodnjami, po mnogih izgubljenih iluzijah v osebnem življenju in razočaranjih glede družbenega razvoja je vrgel Tanc svoje pesniško sidro tudi v svoj intimni svet:

Če hočeš sebe spet najti,
vdaj se tihi samoti,
kjer gozd ti skrivnostno šepeče
in nič tvojih misli ne moti
... in videl boš sam svoj obraz,
mu trpljenje je brazde zoralo,
presojal boš lastni svoj jaz.

Dokler ni ugasnil še zadnji plamenček upanja v možnost lastne sreče in zaupanja v temeljne družbene spremembe:

Tiho ogenj dogoreva v kaminu,
ko da mi hoče reči: To je življenja tek!
O, molči mi, mladost, davnina! Bridkemu spominu
le v samoti tiha solza je edini lek.

2

Leta 1925 se je srečal Tanc v reviji »Pod lipo« s Prežihovim Vorancem. Prežih je objavil povest »Vodnjak«, Tanc pa *prozo* »Posredovalnica za službe«. Naslednje leto je objavljaval v zvezkih od 1 do 12 Tanc svojo povest »Griška Onučin in njegova žrtev«. Po snovi in obliki je to prav svojevrstno delo, ki nam odkriva, kako je slovenski človek — delavec kot avstrijski vojak v ruskem ujetništvu doživljal oktobrsko revolucijo. Junak povesti je Griška, nepismen delavec v rudniku; revolucija ga predrami

iz nezavednega življenja, ki je znenada dobilo smisel in pomen; ljudje so prenehali biti zlobni in škodoželjni, družba je prenehala biti sovražna; našel je prijatelje, tovariše, ni bil več sam, prepuščen izkoriščanju in propadanju. Prevzame ga želja, da bi tudi sam kaj storil za revolucijo. A kaj, ko pa je tako majhen, brezpomemben... Griša je živel z materjo v zemljanki blizu rudnika, ki so ga stražili rudarji. Tam okrog so se namreč potikali beli kozaki. Za božič pa so rudarji stražo zanemarili, zanašali so se, da je to noč miru in sprave. Beli so priložnost izkoristili, ugrabili Grišo in zahtevali od njega, da jim pokaže pot v rudniško naselje. Griša je šepnil materi, naj gre rudarje opozorit, sam pa je popeljal kozake v napačno smer. Ko so kozaki sprevideli prevaro, so Grišo ubili. Njegove zadnje besede so bile: »Mati... tovariši... Rusija... svobodna...« Vodja rudarjev Lebedev pa se je ob pokopu poslovil od Griše z besedami: »Živèl je med nami tih in neopažen, a kdo je med nami, ki bi se mogel z njim meriti?« Primerjajoč te besede z življenjem samega Tanca, bomo našli v njih kanček Tančeve lastne izpovedi.

Svojo ostalo vrednejšo prozno žetev je zbral Tanc v knjigi »*Ženin iz Amerike*« (redna zbirka Cankarjeve družbe, 1938). Nekateri črtice v tej drobni, za oči neugledni knjigi so literarni biseri tako po ideji kot po obdelavi. V njih je pisatelj v skopih, pogosto na videz neprizadetih besedah opisoval tragična življenja plemiških slug (»Sluga Matej in njegov pes«), brezposelnih (»Dogodek v hotelu Gratis«, »Posredovalnica za službe«) in izseljencev (»Ženin iz Amerike«). Na koncu ene izmed teh zgodb pisatelj vzklikne: »Oh, da bi imel moč Samsona! Zgrabil bi te arkade in kolone bahatih palač, da bi se vsa ta Sodoma in Gomora zrušila s cerkvami vred!«

Najdaljši Tančev prozni tekst je nedokončani roman »Slučaj Kumberger«, ki je izhajal v 128 nadaljevanjih »Delavske politike« 1934. Junak romana je Francè, ki pride z dežele v hrastniški rudnik. Pisatelj ga spremlja na njegovih poteh v rudnik, v družbo, opazuje spremembe v njegovem značaju, ko postaja iz kmečkega dninarja delavec. Med mnogimi medlimi opisi najdemo v romanu prizore, po svoji prepričljivosti redke v naši prozi (opis dela in trpljenja v rudniku, usoda oslepelega rudniškega konja, ki ga privlečejo na dan šele, ko pogine).

3

Ob prebiranju Tančeve lirike in proze, njegovih neštetihih člankov v delavskem časopisju, se vprašamo, kakšen je bil človek, ki je prehodil pot od dninarja do pisatelja? Ki je šele s 35. letom objavil prvo pesem! Ki je bil nadarjen, prizadeven, zaslužen — pa je umrl pozabljen.

Predvsem — telesno je bil neodporen, da bi lahko kljuboval bodisi življenju v rudniku ali v doslednem razrednem boju ali kot progresiven pisatelj. Bil je premehka duša, da bi tvegati, kar je tvegati Prežih, ko je emigriral in zunaj domovine, tudi v ječi napisal svoje velike tekste, ali kot mlajši Čufar, ki se je šel poklicnega pisatelja. V svoji sli po knjigi, izobrazbi, pisateljstvu se je skušal Tanc približati Aškercu in Tavčarju — Aškerc je njegovo pisanje sicer pohvalil, ni ga pa podprl, medtem ko je Tavčar svojega slugo celo preziral. (Z njim ni nikoli govoril direktno, marveč le prek posrednikov-družinskih članov.) Usodna Tančeva zmota je bila, da bi kot dninarska sirota našel razumevanje in oporo pri liberalni, meščanski inteligenci ali celo gospodi, pa naj je bila ta v nekaterih okoliščinah še tako napredna! Potem je bil priča oktobrski revoluciji, ki je Tancu vlila upanje, da bo kdaj »drugace« in »se človek ne bo več meril po velikosti posestev, bančnih vlogah in doktorskih naslovih« in »bo človeku v največjo čast njegovo delo«. Ko pa se je vrnil v domovino, je šel spet v lakajsko službo k Tavčarju! Iz tega ponižujočega položaja ga je rešila socialna demokracija, ki mu je priskrbela delo na socialnem uradu. Poslej ji je ostal Tanc zvest — vendar ne toliko iz prepričanja, marveč zato, ker je našel sredino, ki je še najbolj ustrezala njegovemu neborbenemu, mehjemu značaju. V družtvih socialne

Osnutek za platnice pesniške zbirke »Glasovi iz teme« (1929), ki ga pa Tanc-Čulkovski ni uporabil. V originalu je naslov v rdečih črkah, prav tako so rdeči zublji, iz katerih se dviga goli človek. Avtor osnutka ni znan (iz rokopisnega oddelka Visokošolske in študijske knjižnice v Mariboru)

demokracije se je razmahnil njegov kulturni aktivizem — vodil je pevski zbor, pisal letake in brošure (majske spise), sodeloval na društvenih izletih, športnih nastopih, akademijah... Nobenega opravka ni več hotel imeti z meščansko kulturo. Takole je zavihtel svoj bič nadnjo, ker ga ni hotela sprejeti:

Od vseh strani so vpili:
 Pili! Pili! Pili!
 Kje slovnica je, forma kje?
 Kaj siliš, kmet, med pesnike?
 Pili jezik, da bo čist,
 predvsem naj forma ti bo mar;
 bodi dober le stilist,
 saj misel je postranska stvar!
 Pa sem pilil, pilil, pilil,
 da mi ni nazadnje nič ostalo;
 vnaprej zato več nisem pilil,
 da bi zaslužil si pohvalo.

Pa tudi intelektualci v samem delavskem gibanju mu niso bili posebno po volji. Z nasveti mu je hotel zaman pomagati na primer vselej dobronamerni prof. Bogo Teply-Talpa. Kakor je bilo po eni strani Tančovo samoobrambno stališče do buržoaznih literatov razumljivo, je bilo njegovo odklanjanje slehernega ustvarjalnega stika sploh z intelektualci, tudi progresivnimi, izraz njegovega občutka manjvrednosti in nemoči ter je zaviralo njegov razvoj.

Tanc je bil premalo podkovan v marksizmu, v znanosti, in premalo odločen, da bi si našel pravih svetovalcev, tovarišev v svojih dvomih in iskanjih, čeprav je bilo takrat v Mariboru kar precej intelektualcev-revolucionarjev (inž. Jože Hermanko, prof. Franjo Crmek itd.) in dovolj izobraženih delavcev, ki pa niso več delovali v

okviru socialne demokracije, marveč v komunističnem gibanju. Tako je ostal Tanc razdvojen in na pol poti. Takšno je bilo navsezadnje tudi njegovo življenje. Kot sklepam iz nekaterih njegovih pesmi, se nikoli ni mogla razživeti niti ne njegova erotičnost, v ujetništvu v Rusiji je resda nekaj doživel — o tem priča nekaj verzov — pa še po tem je ostala le trpkost. Vendar pa moramo Tancu vsaj zdaj, po 25. obletnici smrti, ko bi mu bilo 85 let, priznati, da je po svojih močeh in v danih pogojih storil, kar je največ mogel: vztrajno je premagoval težave in se v svojih najboljših letih dvignil iz nepismene, nezavedne množice dninarjev, hlapcev, lakajev v zbor upornih klicarjev, katerih besede niso zvenele v prazno. O njegovih pesmih sodi npr. strogi kritik prof. Janko Glazer, da so sicer neenotne po tematiki in izrazu, toda »med kopico šibkih verzov najdemo bisere, ki se jim čudi kultiviran esteta«.

4

Ko je napolnil Tanc oba zvezka »Trpkih sadov« in napisal svoje najboljše črtice, se je končal njegov idejni razvoj, kar je sovpadalo s pešanjem marksistične misli v socialdemokratskih vrstah. Kako bi si sicer razlagali, da je objavila revija »Pod lipo« 1928. leta Tančev zmedeni članek »K stoletnici rojstva L. N. Tolstoja«. V članku polemizira s klerikalnimi razlagalci Tolstojevih idej, potem pa razvije svojo, nič manj idealistično teorijo. Zanj je bil Tolstoj apostol »prave, individualne svobode«. Tanc se je prelevil iz revolucionarja, ki je v času oktobrske revolucije oznanjal podreditev in celo žrtvovanje lastnega življenja v dobro ljudstva, v agitatorja abstraktne, popolne individualne svobode, platonične dobrote, pasivnosti in zagledanosti v iluzorni svet nenasilja. Zanj so obstajale samo še moralne kvalitete, ki naj zravnaajo vsa nasprotja na svetu. Popolnoma je spregledal resnična, ekonomska in razredna nasprotja. V tej konfuznosti je s socialno demokracijo vred očital oktobrski revoluciji, da se je opirala bolj na »zapadni materializem, na Marxa kakor pa na ideje svojih rojakov« (Tolstoj, Dostojevski).

Morda je bil to poglavitni vzrok, da se Tanc ni udeležil leta 1932 sestanka v prostorih ljubljanske »Svobode«, ko so ustanovili Ivan Vuk, Tone Čufar, Tone Seliškar, Angelo Cerkvenc, Bratko Kreft in Bogo Teply »Klub slovenskih socialnih pisateljev«. Tanc je bil povabljen, pa se je izgovoril s službo.

Posebej očitno je izpričal Tanc svoj umik s pozicij revolucije s kritiko Čufarjeve drame »Polom« v glasilu socialdemokratske stranke »Delavski politiki« 26. decembra 1935. »Polom« je povzročil (po svoji uprizoritvi na Jesenicah, še bolj pa po izidu v pollegalni komunistični založbici »Ekonomske enoti«) v delavskem gibanju pravi vihar. Drama prikazuje napetosti v tovarni, ki je zaradi špekulacij zabredla v težave in ne more izplačati delavcev. Sledi stavka, med katero vsakdo pokaže svoj pravi obraz. Delavci razkrijejo in zrinejo iz svoje srede socialdemokratskega demagoga in sami prevzamejo vodstvo stavke. Tedaj se je v Jugoslaviji bil boj, kdo bo na čelu delavskega gibanja: ali socialdemokrati (s predsednikom stranke Topalovičem, ki je pozneje med vojno paktiral z Mihajlovičem in v tujini tudi še po vojni skušal oživiti stranko) ali komunisti, ki so bili za revolucionarno razrešitev socialnih in nacionalnih nasprotij. V polemiko okoli drame so posegli Boris Kidrič in Ivan Sedej ter Alfonz Oblak iz vodstva jeseniške »Enakosti« (»Književnost« št. 2, 3, 4 leta 1935), pa še cela vrsta ocenjevalcev različnih barv po vsej Jugoslaviji. Vendar je bil Tanc med socialdemokratskimi kritiki, ki so nastopili pozneje, še kar obziren, ko je priznal dramatično učinkovitost in spretno zasnovo, očital pa ji je, da jemlje »že itak dovolj razočaranemu delavstvu še zadnjo trohico upanja do činiteljev, ki imajo nalogo, da se brigajo za njegovo zaščito. Od tu je samo še en korak v anarhijo... Želimo, da nam Čufar s svojim spretnim peresom podari prihodnjič kaj boljšega«.

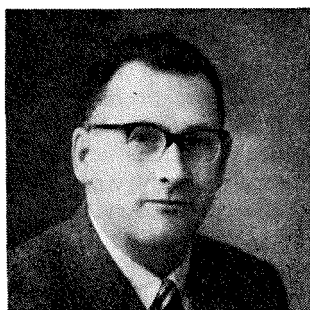
Tak je dočakal Tanc drugo svetovno vojno in jo preživel v svoji službi na socialnem zavarovanju — prav nasproti sodišča, kjer so za zidom pokale salve in so pod njimi padali kmetje, delavci, intelektualci, ker so proti nasilju nacizma oznanjali

lastno nasilje, nasilje osvoboditve. Hudo bolan pa je zmoget še toliko moči, da je napisal iz taborišča vrnivšemu se *Prežihovemu Vorancu* od 9. 9. 1945 do 16. 2. 1946 tri pisma. Iz njih lahko razberemo, da je med vojno na tihem spremljal osvobodilni boj in tudi lovil novice o Prežihu, s katerim je (kot sam zatrjuje) preživel svoje najlepše ure v življenju. »Občudujem tvojo žilavost in vztrajnost,« je pisal Tanc. »Atlet si, tudi po duhu. Popolno nasprotje od mene, ki sem slabič, lirična narava... Ti si bil edini slovenski pisatelj, ki sem z njim prišel v svojem življenju v ožji stik, kar je name vplivalo pozitivno. V tisti dobi sem pesniško največ ustvarjal. Tvoja delotvornost mi je bila vzpodbuda, trudil sem se, vzdržati s tabo korak. Da nisi moral kmalu potem zapustiti svoje domovine, bi se bil najbrž tudi jaz drugače razvijal in morda v drugem pravcu, kakor sem se. Tako pa sem zaostal daleč daleč za teboj in skopnel v neznatnosti.« V zadnjem pismu je zapisal: »Živimo v heroični dobi, živimo na prelomnici v zgodovini našega naroda in srečen sem, da smem to dobo sodoživljati. Želel bi si le, da bi bil še tudi jaz mlad, da bi se mogel vreči v vrtinec življenja. Tako pa sem, že skoraj nebogljjen stavec, priklenjen na ta ozki košček življenja, ki me obdaja, kakor pes k svoji hišici, ki nima več moči, da bi se strgal z verige.« Vendar pa nobenega od treh pisem ni odposlal. Spet je ostal na pol poti. Iz pisem pa vidimo, da je po desetletjih pozabil na tolstojanstvo in se želel spet vključiti v delo, v boj. Toda bilo je prepozno.

Usoda pa mu niti po smrti ni bila naklonjena. Prvi se ga je spomnil Vlado Pipan v »Novih obzorjih« 1950. Obširnejši življenjepis z oceno njegovih del je objavila »Socialistična misel« 1953 izpod peresa Milana Koblarja (pseudonim pisca tega članka). Po tej razpravi povzemajo poznejše literarne zgodovine osnovne podatke in Tancu kot pisatelju iz delavskega razreda, samouku, vendarle priznavajo delež v rasti slovenske sodobne kulture. Že pred petnajstimi leti pa sem pripravil izbor kvalitetne poezije in proze tega našega odličnega, plemenitega književnika, ki je zrasel iz delavskega razreda in mu ostal do konca zvest, vendar sem zaman obredel vse naše založbe. V noben njihov program ni spadal. Vseeno pa je njegova beseda še danes živa — tudi tista o cenzorjih.

Viri

- A. Tanc: Trpki sadovi, 1. in 2. zvezek, rokopisni odd. Studijske knjižnice v Mariboru.
- »Napreje«, Ljubljana, 1. 5. 1923.
- A. Tanc: Kronika delavske kulture v Mariboru, založila mariborska »Vzajemnost« 1938.
- Pogovori s Tonetom Cufarjem, Maribor 1940.
- Pisma Adolfa Jelena, Stefana Preslja in Viktorja Eržena z dne 6. 8. 1953.
- Pogovori z Adolfom Jelenom, Maribor 1953.
- Pogovor z Bogom Teplyjem, Maribor 1953.
- Pogovor z Jankom Glazerjem, Maribor 1953.
- Dopis Janka Glazerja 17. 7. 1953.
- Prežihov zbornik, Maribor 1957.
- Casniki, revije in knjige, omenjeni v samem članku.

Nekaj pripomb k Vojkovi smrti

France Škerl

Zgodovina

NOV

V Borcu št. 2/1973, str. 81-84 je dr. Tone Ferenc napisal članek »Komu nagrado za Vojkovo glavo?«. V njem je na temelju italijanskih dokumentov prikazal, kako se je Matija Srebot iz Podkrajja nad Colom potegoval, da bi dobil nagrado, ki so jo razpisali Italijani oziroma goriški prefekt Aldo Cavani v posebnem razglasu na Vojkovo glavo. Tistemu, ki bi ubil ali ujel Vojka ali pomagal italijanskim oblastem, da bi ga dobili v roke, so obljubili 50 000 lir nagrade. Dr. Ferenc je lepo prikazal, kako se je Matija Srebot trudil, da bi mu Italijani nakazali to nagrado, češ da je v Idrijski Beli 15. februarja 1943 on Vojka ubil: »Med akcijo sem jaz namesto da bi streljal na (italijanske) vojake, vzel na muho PREMRLA in proti njemu izstrelil en naboj ter ga hudo ranil v hrbet, toda o tem nihče ni sumil, ker so menili, da so ga ranili vojaki. Ko smo ga odnesli nazaj na izhodišče, to je v barako, je umiral okrog teden dni in končno je v nedeljo zvečer okrog polnoči umrl. Naslednjega dne, to je 22., so PREMRLA pokopali kakšnih 500 m od barake, za katero lahko določim mesto.«

Pri tej Srebotovi izjavi gre za dve stvari, za Vojkovo smrt in za Vojkov grob. Pri Vojkovi smrti nastopa M. Srebot kot aktiven dejavnik, pri grobu pa kot možna priča, ki naj Italijanom pokaže Vojkov grob, s čimer se sami lahko prepričajo, da Srebot govori resnico. Dr. Ferenc lepo prikazuje, da Italijani v Srebotovo pripovedovanje niso verjeli, za pričo Vojkovega groba ga pa tudi niso izkoristili.

Pri svojem preučevanju narodnoosvobodilnega boja na Primorskem sem se seveda ustavil tudi ob tragičnem koncu primorskega junaka Janka Premrla, ki ga je vsa Primorska poznala pod njegovim partizanskim imenom Vojkom. Pri kasnejšem zaslišanju sodobnih prič Vojkovega življenja in smrti

sem prišel tudi do nekaterih spoznanj, ki morejo članek dr. Ferenca nekoliko dopolniti. V tem primeru gre za Vojkovo smrt in grob. Na strani 76 zgoraj citiranega Borca sem v članku »Zadnji tedni Vojkove partizanske dejavnosti« orisal, kako je Vojko padel v Idrijski Beli. V svojem članku nisem dvomil, da je padel od italijanske roke, čeprav sem poznal tudi nekatera mnenja, ki bi morda temu dejstvu oporekala. Npr. Radoslava Premrlova v svojih spominih »Moj brat Janko-Vojko' v tržaškem Zalivu 1970, št. 26-27, stran 298. Dodatno je napisala še nekaj pripomb v članku o »Vojkovih starših« v Zalivu 1971, št. 28-29, str. 95-97. Dr. Ferenc je z dokumenti, ki jih je pred nedavnim dobil v roke, skušal zavrniti tako mnenje, ne da bi ga posebej imenoval. V dokumentih je pokazal Matija Srebot kot špekulanta, ki mu niti Italijani niso povsem verjeli. In po pripovedovanju Vojkovih soborcev so imeli prav.

Ne glede na Ferencove razlage in pojasnila pa obstoje še nekatere vesti, ki s svojo vsebino zavračajo Srebotove špekulacije in potrjujejo Vojkovo smrt, kakor živi v zapisanih spominih na njegov zadnji boj in smrt. Posebej naj navedem izjavi dveh Vojkovih soborcev, ki sta se sama udeležila boja v Idrijski Beli. To sta Franc Bončina-Lado iz Idrijske Bele pri Črnem vrhu nad Idrijo in Ivan Renko iz Ložic v Vipavski dolini, nekaj kilometrov vzhodno od Vojkovega rojstnega kraja št. Vida (Podnanosa). Franc Bončina mi je pri zaslišanju orisal ves položaj Vojkove enote v dolini Idrijske Bele, ko je čakala na Italijane. Partizani so bili razvrščeni tako, da nihče od partizanov ni mogel ustreliti Vojka, ne da bi drugi tega ne videl. V trenutku italijanskega strela je Bončina sam bil prav zraven Vojka, tako da se dobro spominja vsega dogodka. Zelo dobro se

tudi spominja, da je Vojko dobil strel od spredaj v nabojnico, ne pa od zadaj. Matija Srebot v Vojkovem spopadu z Italijani ob Beli sploh ni bilo zraven. Nekaj podobnega je o Vojkovi tragediji povedal tudi Ivan Renko-Jakec, da je namreč Vojko bil ustreljen v trebuh od spredaj skozi nabojnico, ki je bila prazna. To nabojnico je nekaj časa imel Ivan Renko. Po vojni jo je imel Vojkov oče, ta pa jo je dal nekomu, ki jo je odnesel v vojni muzej v Beograd. In končno Matija Srebot sam po Ferencovem prikazovanju pripoveduje, da je Vojka ustrelil v hrbet. Kaj takega pa pri tako maloštevilni skupini partizanov, kakor so bili Vojkovi borci v Idrijski Beli, res ni bilo mogoče. Kaj takega more skovati le fantazija ali pa popolno nepoznavanje Vojkovih borcev, ki so bili tako povezani med seboj, da so bili resnično vzor partizanske družine.

Drugi problem predstavlja Vojkov grob, ki ga je Matija Srebot želel pokazati Italijanom, da bi s tem dokazal resnico svoje izjave, da ga je on ustrelil. Tega mu ni bilo treba storiti, ker Italijani niso šli tako daleč. O Vojkovem pogrebu se pa včasih sliši, da je bil pri njem prisoten tudi partizan, ki je kasneje pobegnil in pristopil k beli gardi, toda groba ni izdal.

Kako je bilo s to zadevo?

Kolikor je bil problem groba povezan z Matijem Srebotom in z njegovim govo-

ričenjem, da ga lahko pokaže, ga je že dr. Ferenc dobro pokazal. Italijani niso verjeli vsega. Toda možno je, da se govornice o izdaji groba nanašajo še na koga drugega. Sam sem v svoji razpravi v Borcu št. 2/1973 na str. 77 zapisal: »Za njegov grob so vedeli le 4 partizani. Eden od teh je kasneje celo dezertiral, toda groba ni izdal.« Toda po besedah Franca Bončina-Lada iz Idrijskega Loga, ni nihče od Vojkovih partizanov, ki so ga pokopali, pobegnil in šel k belim. Pač pa je Martin Lampe, ki sedaj živi na cesti od Črnega vrha proti Godoviču, šel od partizanov domov, ker ni mogel vzdržati partizanskih naporov. Ko je bil doma, je dobil pozivnico za odhod v italijansko vojsko. Odšel je in v njej ostal dalj časa. Po kapitulaciji Italije je šel v partizane, prišel na jugoslovansko ozemlje in s IV. armijo prišel v Slovenijo in naposled domov. Jasno je, da Vojkovega groba tak človek ni nikoli izdal. Nobenih drugih realnih možnosti za izdajo Vojkovega groba do slej ni.

Z navedenimi pripombami sem, upam, pojasnil nekatere dvome in predsodke o poročilih o Vojkovi smrti in njegovem grobu. Toplo se zahvaljujem vsem, ki so mi postregli s svojimi spomini in mi pomagali do natančnejših vesti o navedenih problemih. Upam, da so z njimi sporne zadeve dovolj pojasnjene.

Svet tišine Maksima Sedeja

Dr. Ivan Sedej

Likovna

umetnost

Razmišljanje ob predvojnem socialnem ciklusu »Predmestje«

V angažiranem, socialno usmerjenem slikarstvu in grafiki med obema vojnama ima pomembno mesto akademski slikar Maksim Sedej (rojen leta 1909 na Dobračevi pri Žireh). Že v letu po diplomi, ki jo je dobil na zagrebški akademiji, je ustvaril pretresljiv ciklus lesorezov z motivi iz zagrebških delavskih predmestij. Tematika mu je bila blizu, saj je tako kot večina levo usmerjenih intelektualcev izšel iz skromnih razmer. Že najnežnejša leta je preživel ob očetu, ki je garal v nemških rudnikih. Kasneje ko se je v Ljubljani in posebej še v Zagrebu, prebijal skozi življenje, večkrat lačen kot sit, je dodobra spoznal bedo predmestij velikega mesta. Kot študent je stanoval nekje na koncu Ilice, med barakami in najemniškimi hišami, kjer so postopali blede in upadlih lic brezposelni delavci in kjer so dekleta z velikimi očmi in izpitimi telesi kot sence drsela ob razdrapanih zidovih.

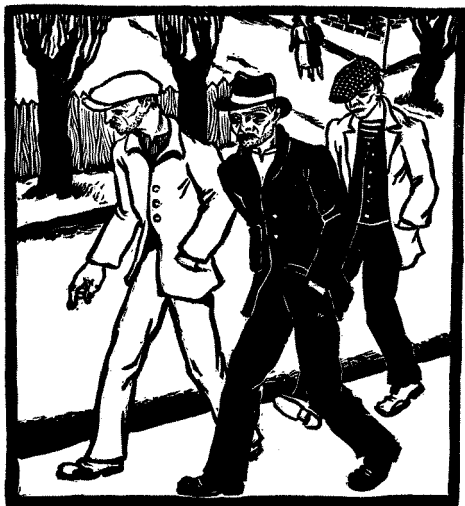
Po neskončnih poteh ob katerih so se vrstile z vseh vetrov znesene hišice in barake je takrat mladi ustvarjalec nosil svojo sanjo. V zraku je bilo čutiti duha upora, nad vsem življenjem pa so stiskale svoje klešče posledice velike krize. Sedaj pa se je navduševal nad Hegedušičevim Zemljaštvom, spoznaval revolucionarne liste nemške umetnice Kathe Kolwitz, študiral je ekspresivno in ubrano Masaerelovo risbo, hkrati pa ga je pritegovala tudi barva, nežni pravljlični kolorit, poln otožnosti, kot ga je prvič občutil ob slikah zgodnjega Picassoja. Ti vtisi so na svoj način našli pot že v nekaterih zgodnjih, akademskih risbah. Ze tu zasledimo prve značilnosti kasnejšega, tako izrazitega Sedejevega stila. Čutil je kot slikar, svojo vizijo je prevajal v barvo in črto, vendar je za obliko iskal tudi globoko, soci-

alno vsebino in pomen. Empirična širina, ki je tako značilna za Hegedušiča in sploh za slikarstvo obeh največjih jugoslovanskih narodov, mu je bila malce tuja. Svet krivic in preganjanja je gledal z očmi pesnika, v kolikor pa se je približal tudi epiki, je njegova risba zapela v baladnih, skorajda grozljivih tonih.

V socialnem ciklusu Predmestje, ki je nastal leta 1933, je vtise iz velikega Zagreba in s svojih študentskih doživetij, strnil v pretresljivo obtožbo družbe in brezčutno-

Slikar in grafik Maksim Sedej

Maksim Sedej: »Predmestje«, linorez, 1933

sti. Nastala je vrsta dokumentov o življenju v Predmestju, ki ga označujeta lakota in večno iskanje dela. Med drugim je nastal tudi list, ki je označen s karakterističnimi predmestnimi bajticami in ozko ulico, po kateri samotno korakata, globoko sključena mož in žena. Mož pa nosi pod pazduho drobno belo krsto. Dogajanje je grozljivo in kruto resnično, predvsem pa obtožujoče — nikjer ni pogrebcev, ni župnika in sveč, bela pokopališka cerkev v ozadju se navezuje na mračno tovarno in učinkuje bolj kot koncentracijsko taborišče. Revne bajte so zavite v temo, to je svet, ki ga siti del družbe ne priznava.

Obtožbo družbe beremo tudi v pogledih upodobljenecv. Trije brezposelni delavci, ki obupani hite mimo plotov in kostanjev vedo, da dela ne bodo našli. In eden od njih se je ozrl v gledalca. Prav tako zro v gledalca drobna izpita dekletca, ki nosijo kanglice s skromno malico. Skoraj na vsaki podobi srečamo ta pogled, ki ima dvojno izpovedno funkcijo. Gledalca priteguje v svoj pomenški in izrazni krog kot aktivnega udeleženca. Torej gre za izrazito agitacijsko potezo, ki pa je nevsiljiva in logična. Po drugi strani pa je taisti pogled tudi oznaka dokumentarnosti dogajanja. Avtor je namreč uporabil »fotografsko« metodo (ki jo odkrivajo sodobni umetniki šele v zadnjih letih) — pogled je strukturiran tako, kot da je upodobljeni mimogrede opazil, da ga nekdo slika (upodablja) in mu je zato tudi vrgel vprašujoč in hkrati obtožujoč pogled. Da gre za zavestno orientacijo priča tudi kompozicija listov. Prizori so sicer »izbrani«, figure so strnjene v pravilne, ritmizirane sestave, vendar vedno tako, da imamo vtis, kot da

gre za naključni izsek iz resničnega dogajanja. Dokumentarično dimenzijo podpirajo tudi predrzni rezi in izseki spremljajočega okolja.

V tej dokumentarni, vendar globoko prizadeti sliki resničnega obraza tedanje družbe, je Sedej razgrnil tudi svojo pesniško vizijo. Ob krutosti in brezizhodnosti nakazuje tudi največje humanistične vrednote — ljubezen, solidarnost izkoriščanih, lepoto — vendar vse to v izraziti proletarski preinterpretaciji. Lepota suhljatih deklet z velikimi glavami in očmi, prosojnimi udi in upadlimi lici je kot kontrast samozadovoljni sitosti. Avtor je namenoma »obrnil« vse veljavne estetske norme in zakone. Lepoto išče drugje — v dušah in v mislih malih ljudi. Identificiral se je z žalostno usodo in življenjem na robu. Vso poetično sanjo pa vedno kot grozljiv privid spremlja silhueta mračne tovarne, z zamreženimi okni, golimi zidovi in z vizijo brezupnega, suženjskega življenja za beraško mezdo.

Dogajanje in čutenje pa je izraženo na ustrezen oblikovni način. Sedej je uporabil tehniko linoreza, in sicer na način, kot so ga pri nas in v svetu uvedli klasiki ekspresionizma. Svoje podobe komponira z menjava belih in črnih lis, vendar tako, da ima svoje mesto in pomen tudi črtna, tekoča risba, ki poudarja monumentalnost in realistični okvir dogajanja. Kontrast med črnim in belim ima seveda tudi vsebinsko razsežnost — s tem je nakazal mrakobnost životarjenja najštevilnejšega dela mestnega prebivalstva, hkrati pa je nakazal tudi izrazito družbeno polarizacijo, kjer niso možni kompromisi in »sivine«. Svet je postal po zaslugi tistih, ki jih na podobi sicer ne vidimo (ali pa zgolj kot simbole) skupek nepomirljivih naspro-

Maksim Sedej: »Predmestje«, linorez, 1933

Maksim Sedej: »Predmestje«, linorez, 1933

tij. To razsežnost Sedejevega ciklusa spoznamo najbolj na tistih listih, kjer je mimogrede, kot spremno značilnost, upodobil tudi delček drugega, nasprotnega sveta. To je na linorezu s slepim beračem bela silhueta oglatega moža s klobukom, ki je polna domišljave samozavesti in pa delček avtomobila, ki pomeni v Predmestju vedno nekaj slabega — ali policijsko racijo, ali nezgodo ali pa obisk izterjevalca najemnin. Podobno funkcijo ima na kompoziciji s tremi brezpo-

Maksim Sedej: »Predmestje«, linorez, 1933

selnimi droben par v ozadju, ki je z nekaj lisami karakteriziran tako, da takoj vemo, da gre za ljudi, ki v ta svet ne sodijo in, ki beže iz njega; morda se je avtorju zazdelo, da gre za optimističen občutek krivde?

Podobno kot v drugem socialnem ciklusu, to je v lesoreznih ilustracijah za Mrzelovega Boga v Trbovljah, se je avtor omejil na nekaj temeljnih simbolov in znakov. Svojo izpoved je poenotil z razmeroma skromnimi oznakami za okolje ter s skupimi likovnimi sredstvi — z izrazito menjavo črnih in belih lis. Okolje je vedno predstavljeno s shematiziranimi enoprostornimi barakami, kakršne okrog Zagreba pa tudi Ljubljane srečujemo še danes, med katerimi se dviga golo, oskubljeno drevje brez listja — na ta način je dosegel svoje; predmestje je postalo univerzalno in ni več vezano na eno samo urbano okolje, hkrati pa je prav z golim drevjem med razdrapanimi bivališči ustvaril občutek hiranja in hladu, večne zime, ki ledeni človeška življenja in kar je še grozljiveje — človeška čustva. Podobno nam predstavlja tudi ljudi — to so univerzalni tipi proletarcev — nekvalificiranih garačev, slepih invalidov, zatrtih deklet, lačnih otrok, obupanih mater. Vse skupaj pa se dogaja v tišini. Nikjer ni hrupa ali glasnih besed. Vsi upodobljenci brez razlike imajo zaprta usta

Maksim Sedej: Mati z otrokom, olje, platno, 1935

Maksim Sedej: Pogreb okupatorjeve žrtve, olje, platno 1946

in večinoma celo sklonjene glave. Dialog z gledalcem se odvija na drugem nivoju, prav tako dialogi med upodobljenci. Za oris resnične bede ni treba besed. Svet kontrastov je svet debeluhov s cilindri. V ilustracijah za Boga v Trbovljah se figura debelega frakarja pojavi večkrat — v nasprotju s tipi delavcev ima ta oseba večinoma odprta usta — ustvarja hrup, skuša preglasiti neme klice in obtožbo, tudi gestikulacija je drugačna, zapovedovalna in odsekana, lajajoča.

Kljub izraziti tipizaciji pa ne moremo govoriti o »klišejsem« risanju značajskih tipov, marveč spet o poudarjeni, vendar logično utišani in v strukturo slike vpeti agitacijski noti. Svojo izpoved je na ta način aktualiziral, hkrati pa jo je otresel vseh dvoumnosti. Zato je možna ena sama interpretacija, ta pa je izrazito razredna — v nepomirljivem nasprotju sta predstavljeni dve različni podobi enega in istega sveta, krivda je polarizirana, hkrati pa natančno vemo na kateri strani stoji avtor.

Ostra socialna nasprotja, ki jih je Maksim Sedej tako prepričljivo risal v svojih zgodnjih socialno-kritičnih ciklikih, so ostala na drugačen, bolj utišan, posreden način temeljno vsebinsko izrazilo tudi v njego-

vem kasnejšem delu. Vendar gre tu za socialno angažiranost na drugem nivoju — najprej na ravni novih oblik, nato pa še v psihološko pretanjenem risanju komunikacij med ljudmi. Celó v značilnih družinskih in cirkuških prizorih ne moremo mimo družbene opredelitve. Figure med katerimi se odvija nemi pogovor so otožne, na videz so odmaknjene od zunanjih dogajanj — vendar pa ne po svoji krivdi ali odločitvi. Velika družba hrupa in lažnega blišča jih je odstavila na rob in prepustila same sebi. Svoje dostojanstvo in poetično dimenzijo življenja iščejo v lastnem krogu, v komunikaciji med seboj — ki pa se kot paradoks odpira tudi navzven. Vendar to ni beg pred stvarnostjo in surovostjo življenja. To je le mirna ugotovitev resnične podobe sveta, ki je razdeljen na Vladane in Vladajoče. To spoznanje je prekrito z molkom — in v tem molku je zajet tudi lažnivi hrup drugega pola. Ko se je debela in sita gospoda nasmejala in naploskala, so cirkusanti (ta podoba umetnikov) ostali sami s seboj, tako kot je sama v svoji bolečini družina, ki polaga v rakev sina, ki je padel pod krogli okupatorjev. V tej samoti pa je tudi klic k akciji, hrepenenje po pravici in miru.

Anatolij Kuznecov: Babji Jar

Iztok Ilich

Resnica! »Vse v tej knjigi je resnica ... pripovedujem TAKO, KAKOR JE BILO. Pišem, kakor da podajam pod prisego pravno pričevanje na najvišjem častnem razsodišču in odgovarjam za vsako svojo besedo... Na ta način beseda DOKUMENT, ki sem jo postavil v podnaslov tega romana, pomeni, da navajam samo resnična dejstva in dokumente in da tukaj ni niti najmanj pisateljske domišljije, to se pravi tistega, kako bi to »moglo biti« ali »moralo biti« ...«

Torej resnica. Skozi in skozi zgolj resnica — seveda pa predvsem le avtorjeva resnica, ki lahko bralec nanjo pristane ali pa tudi ne. Kajti z resnico, če naj bi bila resnica o živih ali svoj čas živih ljudeh in o dogajanjih, v katerih so bili ti ljudje udeleženi, je vselej tako, da je lahko za nekoga takšna in za drugega drugačna, da lahko kdaj godi, drugikrat pa spet boleče zbada v ušesih. Saj resnica ni toliko resnica o nečem, kot resnica za nekoga! Zato se lahko s tistimi, ki pridigajo takšno resnico, ki nima opraviti z objektivno izmerljivimi dejstvi, marveč se ukvarja tudi z mislimi, čustvi in občutki, zgodi marsikaj. Tako pisec te knjige na primer že nekaj let živi v Veliki Britaniji, kamor je zbežal pred ostrimi napadi na svoje literarno delo, se pravi predvsem na to knjigo, ki pa je bila spčetka, v prvi redakciji, kakor je izhajala v reviji »Junost«, deležna precej ugodnih ocen.

Resnica?! Kje in zakaj se je torej za-taknilo? Kaj je hvalo tako rekoč čez noč sprevernilo v neusmiljeno grajo?

Nemara tista poglavja, v katerih Kuznecov zatrjuje, da so v začetku nemške okupacije Kijeva sovjeti sami razdejali mestno središče Kreščatki in pozneje zažgali tudi z zgodovinskega stališča neprecenljivo dragoceno četrto Lavro, a so krivdo za ta dejanja skušali naprtiti Nemcem? Morda odlomki, v katerih lahko beremo o verižništvu,

črni borzi, antisemitizmu in celo ljudožerstvu ter drugih pojavih, ki spremljajo skoraj vsako dogajanje, ko je človeško v človeku tako do kraja ponižano, da ostaja v ospredju le še vprašanje, kako preživeti, a ti opisi niso v skladu z vizijo sovjetskega nadčloveka? Ali naposled tudi avtorjeve domneve, da je pri množičnih pokolih židov in Ukrajincev, ki jih je več kakor 100.000 izginilo v pravi tovarni smrti v Babjem Jaru, bilo v ozadju tudi kaj drugega in ne le ukaz nemškega poveljstva, saj so skušali Rusi po osvoboditvi iz domala nerazumljivih nagibov izbrisati sleherno sled za množičnim grobiščem, čeprav so drugod hkrati na veliko postavljali spomenike žrtvam nemškega fašizma?

Res je sicer, da je večji del teh tez Kuznecov do kraja razvil šele po prebegu — zlasti v poglavjih »Od avtorja« in drugih, kjer citira zaupne dokumente —, a je moral bržkone že spčetka med bralci, zlasti Kijevčani, vzbuditi nekaj dvoma in celo ogorčenja nad uradnimi sovjetskimi poročili o dogajanjih v dveh letih od jeseni 1941 do pozne jeseni 1943, kolikor je trajala okupacija ukrajinske prestolnice, in o obdobju po osvoboditvi, ko so bili vsi priča sprva neuspehim poskusom oblasti, izbrisati Babji Jar z obličja zemlje in iz spomina ljudi, ga za vselej pozabiti. Se pravi vsiliti ljudem neko drugačno resnico, kot so jo Kijevčani doživeli sami.

Ena resnica proti drugi. Znova in še kolikokrat v tej knjigi. Zivo, čeprav kdaj pa kdaj tudi nekoliko tendenciozno pričevanje človeka, ki je te čase doživel in preživel, proti uradni, neživljenjski, birokratski dogmi...

Kdo je pravzaprav ta človek, ki sam postavlja svojo resnico, in zanjo celo trdi, da je edina prava? V začetku knjige se

predstavi: »Jaz, Kuznecov Anatolij Vasiljevič, avtor te knjige, sem se rodil 18. avgusta leta 1929 v mestu Kijevu. Moja mati je Ukrajinka, oče Rus. V osebni izkaznici sem imel zapisano ‚Rus‘. Odrasel sem v predmestju Kijeva, blizu velike globeli, ki so svoj čas le domačini poznali njeno ime: Babji Jar. Kakor drugi kurenjevski kraji, je bil tudi Babji Jar kraj naših iger, kraj — kot pravimo — mojega otroštva. Potem pa je naenkrat postal zelo znan . . . Proti koncu vojne se je nad globeljo dvigal težak, masten dim. Vzpenjal se je od tam kake tri tedne.«

»Babji Jar« je torej hkrati avtobiografski in dokumentarni roman. Kuznecov sam je o njegovem nastajanju zapisal: »Ko sem epizode te zgodbe pripovedoval raznim ljudem, so mi vsi zatrjevali, da moram napisati knjigo. Toda pišem jo že dolgo. Prvo varianto, lahko rečem, sem napisal, ko mi je bilo 14 let. V debel zvezek, ki sem si ga sam naredil, sem takrat lačen, živ deček zapisoval po svežih sledovih vse, kar sem videl, slišal in vedel o Babjem Jaru . . . Da ne bi česa pozabil. Ta zvezek se je imenoval, ‚Babji Jar‘ in skrival sem ga pred nepoklicanimi očmi. Po vojni se je v Sovjetski zvezi razmahnil antisemitizem, ime Babji Jar pa je postalo skoraj prepovedano. Nekoč je moj zvezek našla med pospravljanjem mati, prebrala ga je, jokala ob njem in mi svetovala, naj ga hranim. Ona je bila prva, ki mi je rekla, da moram napisati knjigo.«

Ta knjiga je do danes preživela vrsto sprememb in dopolnitev. Toda tudi takšna, kakršna je — v sebi nosi pečat neenotnosti in fragmentarnosti, kar je posledica dolgotrajnega procesa nastajanja — je prepričljiva in iskrena. In dokumenti ter z izjavami preživelih podkrepljene trditve nas hote ali nehote približajo prvi možnosti, da namreč avtorju vsaj večji del verjamemo.

Se veliko prej in brez pridržkov pa lahko pritrdimo osrednji komponenti njegovega sporočila: njegovemu iskrenemu nasprotovanju slehernemu nasilju — duhovnemu in fizičnemu — vsakemu diktatorskemu polaščanju in demagoškemu usmerjanju množic, ki je že tolikokrat pripeljalo do pravih katastrof, in se tudi še danes kaže v sicer spremenjenih, a zato nič manj grozečih oblikah.

Ali kot pravi sam Kuznecov: »VSE TO JE BILO. Nič ni izmišljenega, nič pretiranega. Vse to se je primerilo živim ljudem in v vsej knjigi ni nič fantazije. Je pa tendenca. Da, jaz pišem tendenciozno, ker celo ob vsej svoji želji, da bi bil objektivni, ostajam živ človek, ne pa računalnik. Moja tendenca je — razkrinkati vsakršno nasilje, vsako ubijanje, vsako nespoštovanje in sramotjenje človeka . . .«

Knjigo, ki šteje 450 strani in stane 80 din, je izdala založba Mladinska knjiga. Opremil jo je Julijan Miklavčič, grafično uredil pa Aco Mavec.

Revolucionarni marksist in utemeljitelj socialistične etike

Milan Brezovar

(Ob knjigi dr. Jožeta Potrča O socialistični etiki in morali)

Z občutno zamudo je končno le izšel izbor člankov, razmišljanj, polemičnih spisov, glos, govorov in razprav velikega etika, humanista, politika-revolucionarja, zdravnika dr. Jožeta Potrča v zajetni knjigi O SOCIALISTIČNI ETIKI IN MORALI, založba Obzorja, Maribor, oktober 1972. Njegova dela je uredil uredniški odbor znanih javnih delavcev: Bogdan Osolnik (predsednik), Marica Dekleva, France Kimovec, Ivan Kreft, Janko Liška (odgovorni urednik), dr. Janez Milčinski, Lev Modic, Brane Vesel in dr. Slavko Zore. Oprema Bronislav Fajon.

Uredniki so Potrčeva dela razporedili v posebna tematska poglavja: 1. Temeljne značilnosti socialistične etike in morale,

2. O zdravniški etiki in o skrbi za zdravo življenje, 3. O družini in vzgoji, 4. Za humanizem in etiko v mednarodnih odnosih in v svetovnem delavskem gibanju, 5. Za marksistične temelje socialistične politike, 6. Spomini na soborce, 7. Srečanja z Jožetom Potrčem, 8. Opombe urednikov in 9. Bibliografija dr. Jožeta Potrča.

Najprej so objavljeni Potrčevi članki o najboljčutljivejših medčloveških odnosih. Ti tvorijo — ne glede na to, da so fragmentarno zasnovani — skristalizirano, enovito, zaokroženo celoto, ki predstavlja jedro knjige. Spisi govorijo o tem, da se morajo komunisti, socialisti boriti za nove družbene odnose in za novo družbeno etiko na znanstvenih temeljih marksizma, to se pravi na osnovah zgodovinskega in dialektičnega materializma. Saj le-ta edini prav pojmuje in obraz-

laga zgodovino človeštva. Potrč obravnava etiko kot znanost, ki ima relativno samostojnost, svojo zgodovino. Povezuje jo s človekovo svobodo, z moralno vzgojo, z moralnim poukom. Ob boju za znanstvenost marksizma in za uveljavljanje etike kot znanosti in proti stalinizem si prizadeva, da v teoriji premaga birokratsko, pragmatistično obrazložitveno marksistično misel. Zato je treba tudi etiko tako kot vsako drugo družbeno znanost čistiti iz neznansvenih primesi, pri njej ohranjati vse tisto, kar je človeštvo v svoji dolgi zgodovini že zasnovalo, in jo nenehno teoretično in praktično bogatiti z novimi spoznanji. Pozitivna znanost o etiki je Potrču pri raziskovanju znanstvena metoda. Le-ta se izraža v njegovem etičnem, dosledno humanističnem odnosu do vseh in do vsega, hkrati pa mu tudi služi kot konkretna, praktična, uresničljiva zgodovinska naloga pri uveljavljanju novih odnosov in družbenem življenju sedanjosti, bodočnosti. Znanost naj oplaja družbeno prakso v vseh ustreznih ustanovah in naj spreminja svet, zlasti še pri vzgoji prihajajočih, novih generacij.

Boj za družbeno uveljavljanje znanosti je tudi pogoj za uspešen boj proti subjektivizmu v politiki, proti samovoljni birokraciji, tehnokratov mimo splošne, dobre ljudske volje. Marksistična etika, ena od znanosti o družbenih odnosih, dokazuje, da je vsiljevanje kulta osebnosti in teorija o višjih interesih socialistične države, kateri nam bi bili nadrejeni interesom delovnega človeka, nezdržljiva z njenim naukom, ker je neznanstvena in skonstruirana zgodnica zainteresiranih posameznikov ali pa skupinskih stalinistov, ki si prizadevajo v politiki podrediti vsa področja razvejane družbene življenja, etiko samo pa z reducirati na nekaj golih fraz o posebni obliki družbene zavesti. Prav zaradi takšnih pojavov dr. Potrč zahteva boj za znanstveno resnico, boj za uveljavljanje, utrjevanje in razvijanje socialistične etike kot znanosti.

Toda ta boj ne sme ostati le v okvirih političnega boja, mora postati boj na vseh frontah družbeno-ekonomskega življenja. Le tako bo mogoče premagovati in premagati neznanstvene birokratske pa tudi religiozne etične teorije. Zato je potrebno kritično obdelati vse, kar je ustvarilo dosedaj človeštvo. Nепrestano moramo razvijati moralno, etiko v socialistični družbi in jo razviti na vedno višjo, bolj humano stopnjo na vseh področjih družbenega življenja. Pogoj za uspešen razvoj etične znanosti in za njeno uveljavljanje v socialistični družbi pa je svobodna znanost kot nepogrešljiva sestavina svobode delovnih ljudi, vedno večja človekova zavest, da je morala, etika pomembna in potrebna. Le znanstvena resnica lahko osvobodí človeka.

Znanstvena resnica Potrču pomeni vsakokrat dosegljivo spoznanje, ki je močna,

sposobna mobilizirati vse človekove ustvarjalne sile, sposobna graditi vsestransko razvite osebnosti. Povezuje teorijo s prakso, znanost z življenjem, znanstveno spoznanje pa z neomajno akcijo. Njegova izrečena, napisana beseda se zmeraj sklada z njegovim nastopom v javnosti, med besedami in dejanji ni nikdar prepadov. Zato človeka njegov zgled pritegne, ga plemeniti, bogati. Problem človekove svobodne osebnosti in svobode človeštva sploh po svetu se vse bolj zaostre in se vsestransko razvija k etičnemu vzoru — h graditvi boljšega sveta, k socializmu. In to pomeni Potrču globoko človečanska, demokratična zadeva širokih ljudskih množic. Cilj socialističnega humanizma in socialistične demokracije je osveščanje človekove osebnosti in ljudskih množic, osvoboditev človeka od vsega zaostalega, od slehernega suženjstva, krivičnega izkoriščanja človeka po človeku.

V demokratični, socialistični družbi morajo marksisti posvetiti vso pozornost odnosom med socialistično politiko in etiko, zlasti še njihovim odnosom do religije. Reševanje teh stvari je dolgotrajni družbeni proces z mnogimi protislovji. Relativno nasprotje med politiko in etiko se mora ukiniti in političnemu boju mora slediti moralni boj. Človek pa bo lahko kot moralna osebnost uspešno reševal, razreševal ta družbeno protislovja v socialistični državi edinole tako, da se bo »oborožil« s sistematično moralno vzgojo, z znanstvenim pretresom vsega, do sedaj nakopičenih moralnih izkušenj človeštva. In — kar je pozitivnega v dediščini moralnih norm, oblikujočih se skoz vsa obdobja dolgega človeškega razvoja, je treba sprejeti, ohraniti. Moralna vzgoja človeka osvešča in osvobaja. Osvobaja ga tako, da mu prepričljivo odgovarja na vprašanja, zakaj je prišlo do takšnih ali drugačnih moralnih norm, zakaj so te potrebne.

Avtor zanosno terja etično izobraževanje kot nepogrešljiv del moralne vzgoje. Bojuje se za moralno rast vsega ljudstva, zlasti še mladine, zavzema se predvsem za to, da se uvede moralni pouk v vseh naših šolah, vseh šolskih stopenj.

Človek z izostrenim čutom za dolžnost in odgovornost se bori za srečnejše, bogatejše, bolj zdravo življenje vseh ljudi. A še posebej skrbi za dobrega zdravnika. To se zrcali v njegovih mnogostranskih delih o zdravniški etiki kakor tudi pri preučevanju in preprečevanju socialnih bolezni. Ta dela zajemajo osemindvajset let njegovega neutrudljivega iskanja in snovanja: od predvojnih člankov o splavu in o spolni vzgoji, prek spisov proti alkoholizmu, o nalogah Rdečega križa, do zdravniške etike in prizadevanj za sprejetje kodeksa etike zdravstvenih delavcev SFR Jugoslavije — do pretrane smrti 4. oktobra 1963.

Vse družbene pojave on pojmuje in razlaga na temeljih dialektične zakonitosti, v

razvoju, v zgodovinskem procesu. Vse pozitivne, trajne elemente vseh kultur, ki jih je ustvarilo človeštvo, ceni in opozarja, da kdor le-teh ne zna ceniti ali pa jih ne pozna, ne more graditi socialistične kulture.

Potrč pribija, da je sleherni napredek družbe, zlasti še socialistične usodno povezan z življenjem osnovne celice človeške družbe z družino. Medtem ko kapitalizem trga in razkrojevalno vpliva na proletarski zakon in njega družino, se le-ta v socializmu, to je ob visoki socialni varnosti spreminja v krepitev zakonskih vezi, v socialistično družino.

V razpravah o vlogi šole in o nalogah vzgojiteljev mladega rodu opozarja na povezanost šole, družine in družbe kot na problem povezane celovitosti.

V ljubezenskem zorenju in življenju mladine, v ljubezni vidi neizmerno lepoto mladosti, lepoto njenih čustev, največjo šolo plemenitih lastnosti, vrlin, altruizma. Prav te lastnosti morajo vzgojitelji razvijati v naši mladini. Zato ostro obsoja nosilce meščanske seksualne obsedenosti in eksploatacijo, neodgovornost, dvojno moralno, razbrzdanost in pritisk surovega komercializma na teh toriščih, na to lepoto. Pritegnejo ga zlasti problemi v odnosih med spoloma, jih razrešuje in pomaga mladim najti prave izhode na njih življenjski poti.

Po osvoboditvi domovine tudi vneto spremlja dogajanja v mednarodnem delavskem gibanju in skoraj strastno zasleduje razvoj revolucionarne misli v svetu. Napad Informbiroja na komunistično partijo Jugoslavije leta 1948 ga čustveno in miselno globoko prizadene. Klevetniška, protimarksistična, na prvi pogled nerazumljiva gonja zoper socialistično Jugoslavijo ga pripelje do prelomnih spoznanj o izvirih birokratskih, hegemonističnih popačenj socializma in o njihovi škodljivosti za svetovno revolucionarno gibanje. Tedaj Potrč, eden vodilnih članov centralnega komiteja komunistične partije oziroma nato zveze komunistov Slovenije in Jugoslavije, nastopa v boju proti dogmatizmu, mračnjaštvu in ponižanju človeka v imenu »višjih ciljev«. Obračuna z marsikatero prejšnjo dogmo, iluzijo in predsodkom. Razčiščuje, oblikuje zamotana vprašanja objektivnega družbenega razvoja pri nas in s tem pomembno, teoretično in praktično prispeva k mednarodnemu delavskemu gibanju. Njegov prispevek v publicistiki, v pismih in v vsakodnevnem političnem boju pri oblikovanju politične zveze komunistov, pri sodelovanju v mednarodnem delavskem gibanju, v boju za mir in proti jedrski vojni, v boju za demokracijo in humanizem v svetu, — je velik.

Od leta 1951 dalje Potrč odgovarja za vodstvo jugoslovanske delegacije na zasedanjih Mednarodne organizacije dela. Nastopa izvirno, prepričljivo kot samostojno misleči, raziskujoči družbeni delavec, revo-

lucionarni vizionar in zaneseni humanist, povezan s celotno problematiko Organizacije združenih narodov — OZN. Sodeluje v razpravah o pravici človeka, o osvoboditvi kolonialnih narodov, o pomoči nerazvitim deželam, o enakopravnosti žensk, o zaščiti otroka, zoper rasno diskriminacijo itd., itd. In — Potrč je navadne zakone morale in pravičnosti, ki veljajo v medsebojnih odnosih za posameznike, vnašal, spretno vpletal tudi v odnose med narodi v svetu. Prav ti zakoni naj postanejo vrhovni zakon v mednarodnih odnosih.

Boj delovnih ljudi Jugoslavije za socialistično demokracijo, zlasti njihov boj zoper kapitalistične in državno-kapitalistične odnose, boj za uveljavljanje socialističnih pravic, izvirajočih iz dela, mu daje vedno nove in nove moči, da nastopa na mednarodnih forumih požrtvovalno, prizadeto, prepričevalno — s širokim zgodovinskim, aktualnim poznavanjem problematike družbenih odnosov.

Samoupravljanje brž ovrednoti kot pojav mednarodnega pomena in seznanja mednarodno javnost z delavskimi pridobitvami pri nas, domačo javnost, zlasti še mladino pa seznanja z idejami in prizadevanji OZN za humanizacijo medčloveških in mednarodnih odnosov. Leta 1951 je med ustanovitelji slovenskega Društva za združene narode, postane društveni predsednik vse do svoje smrti.

Nekateri razlagalci marksizma trdijo, da v zgodovini človeštva mehanično o vsem odloča samo — proizvodnja življenjskih sredstev, potrebščin, živeža, obleke, obutve, stanovanj, za proizvodnjo teh stvari potrebnega orodja in pa reprodukcija neposrednega življenja, naraščajoča populacija prebivalstva. Neenakomerni razvoj proizvajalnih sil, neenakomerna gospodarska razvitost in neenakomerna bogatitev poedinih narodov, držav, pa tudi neenakomerna bogatitev posameznikov v državi ustvarjajo določene medsebojne odnose med narodi, med državami, med posamezniki. In ti nastajajoči družbeno-ekonomski odnosi razumljivo prinašajo s seboj različne interese, protislovja in nasprotja, nezakonitosti in stranpota ter ustvarjajo socialno diferenciacijo, nacionalizme, šovinizme, subjektivizme, egoizme in lov na zlatega teleta, ustvarjajo v družbenem življenju nehumanistične, napol bestialne, kriminalne pojave. In — prav tem pojavom je Potrč prvenstveno namenil neizprosno boj z znanstveno resnico, z naukom o socialistični etiki in morali.

Prepotrebna knjiga za današnjo rabo je izšla v pičli nakladi, v tisoč izvodih in nič več. Bila je v kratkem času razprodana, razgrajbljena. Niti ena Potrčeva knjiga ni prodrla v ptujsko občino, v njegov rojstni kraj, niti ne v Mursko Soboto, v Prekmurje, niso je dobili člani Zdravniškega društva

Slovenije, ne člani Društva za Združene narode Slovenije, ne drugi, mnogoštevilni interesenti. Razgrabljena je bila kar na telefonske in pismene pozive najgibčnejših ljudi, ne pa prek kolportajzne mreže in knjigarn. V tem se zrcali velika potreba po čimprejšnjem njenem ponatisu, po mnogo večji njeni nakladi, da bo lahko zadovoljila veliko potrebo po njej.

Potrčeva knjiga O socialistični morali in etiki znova odpira vprašanje ponovne uvedbe etike in moralne vzgoje v vse naše šole.

Uporabljali jo bodo učenci in učitelji pri sestavljanju seminarских nalog, pri poglobljanju pouka filozofije, sociologije, zgodovine pa tudi literarne zgodovine, pri delu mladinskih klubov Združenih narodov, podmladka Rdečega križa, medicinskih in političnih šol vseh stopenj, za razna predavanja.

Naj Potrčeva marksistična, socialistična etika kot pozitivna veda zvesto služi potrebam socialistične družbe, današnjemu in jutrišnjemu človeku v socialistični državi.

Prejeli smo v oceno

Anatolij KUZNECOV: *Babji Jar*. Roman-dokument. Prevedel J. Gorenjec. Opremil Julijan Miklavčič. Grafično uredil Aco Mavec. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1973.

Pesem o Nibelungih. Verze izbral, prevedel in povezal s povzetki izpuščenih mest Mirko Avsenak. Spremno besedo in opombe napisal Franček Bohanec. Tehnično uredila Edita Kobe. Izšlo kot 132. zvezek knjižnice Kondor pri Mladinski knjigi. V Ljubljani 1973.

Jean Paul SARTRE: *Muhe — Zaprta vrata*. Prevedla in spremno besedo napisala Draga Ahačič. Tehnično uredila Edita Kobe. Izšlo

kot 134. zvezek knjižnice Kondor pri Mladinski knjigi. V Ljubljani 1973.

Hinko VILFAN: *Veliki petek*. Opremil Vladimir Vilfan. Založil in izdal zavod Borec. V Ljubljani 1973.

Borut KARDELJ: *Lačne zarje*. Pesmi. Izbral in uredil Franc Zadavec. Opremil Mihajlo Soltes. Tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1973.

Heinrich BÖLL: *Skupinska slika z gospo*. Roman. Prevod in spremna beseda Drago Grah. Opremil Julijan Miklavčič. Tehnično uredil Borut Kovše. Izdali in založili Mladinska knjiga in Pomurska založba. Ljubljana-Murska Sobota 1973.

POPRAVEK

V članek Ivana Križnarja »Tragedija trinajstih partizanov, obkoljenih v skalni duplini na Okroglem, v luči takratnih razmer na Gorenjskem«, ki je izšel v Borcu št. 4/1973, se je nehote vrinilo nekaj netočnosti. Tako na primer na strani 231 omenjeni krznar se ni pisal Lukanc, temveč Alojz Zupan. Prav tako ni bilo med tistimi, ki so si v duplini sami vzeli življenje, Jaka Bernarda, pač pa je bil to Jaka Rabič, doma z Dovjega.

